

ОСНОВИ ПРАВознавства

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

За загальною редакцією
І.В.Венедіктової та Т.Є. Кагановської

Харків
2007

УДК 340

ББК 67я7

В 29

Рекомендовано до друку Вченою радою юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 9 від 16. 03. 2007 року)

Рецензенти:

- завідувач кафедри правосуддя Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор Руденко Микола Васильович;

- завідувач кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент Погребной Ігор Митрофанович;

- професор кафедри конституційного та міжнародного права Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент Марцеляк Олег Володимирович.

В 29   **Основи правознавства: Навчальний посібник** / За заг. ред. Венедіктової І.В., Кагановської Т.Є. – Х., 2007. – 349с.

Авторський колектив: канд. юрид. наук Кагановська Т.Є., канд. юрид. наук Венедіктова І.В., канд. юрид. наук Письменицький А.А., канд. юрид. наук Червяцова А.О., канд. юрид. наук, Кулачок Л.В., канд. юрид. наук Давиденко М.Л., канд. юрид. наук Пейчев К.П., канд. юрид. наук Розгон О.В., Новікова Л.В., Кудас Ю.С., Бурлаков С.Ю, Зінченко В.В.

Навчальний посібник підготовлений колективом викладачів юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна згідно з програми навчальної дисципліни «Основи правознавства», розробленої Міністерством освіти і науки України.

Видання буде корисним для учнів середніх шкіл, абітурієнтів юридичних навчальних закладів, а також студентів неюридичних спеціальностей, які вивчають курс «Правознавство».

ПЕРЕДМОВА

Шановний друже! Навчальний посібник, який ви тримаєте в руках, розроблений спеціально для підготовки до вступних іспитів з правознавства на юридичні факультети вищих навчальних закладів. Структурно він відповідає положенням програми вступних іспитів з дисципліни «Основи правознавства», рекомендованої Міністерством освіти і науки України. Також він буде корисним студентам неюридичних спеціальностей, яким викладаються учбові дисципліни «Основи права» або «Правознавство». Зважаючи на цю мету, видання характеризується чіткістю, логічністю побудови та доступністю подання матеріалу.

В посібнику викладено питання державотворення, конституційного ладу та окремих галузей права.

РОЗДІЛ I. ОСНОВИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА.

Глава 1. Держава: виникнення, поняття, ознаки, сутність.

1.1. Наукові теорії виникнення держави.

Історико-державна наука дає нам уявлення про період появи перших держав на нашій планеті приблизно п'ятдесят сторіч тому.

У сучасній юридичній науці нараховується досить широке коло теорій, які пояснюють причини та процес походження держави. Загальна їхня кількість складає приблизно півтора десятка. Серед найбільш розповсюджених і відомих (традиційних) можна назвати такі:

1. Патріархальна. Прихильники цієї теорії (Конфуцій, Аристотель V-IV ст.ст. до н.е.) вбачають образ правителя у природно необхідній владі батька (патріарха) в родині, яка збігається з повноваженнями глави держави, підкреслюючи, що держава – це закономірний продукт історичного розвитку патріархальної родини. Його формування проходить від початку утворення патріархальної родини та громади і далі через збільшення кількісного складу родових об'єднань і закріплення інститутів «майорату» та «намісництва».

2. Теологічна. Прихильники цієї наукової концепції (Хома (Фома) Аквінський XII-XIII ст.ст., Марсилій Падуанський, Жак Марітен) причиною появи держави називають «слово боже», тобто «держава є результат ходіння бога у миру». При цьому держава в їхньому розумінні – явище, дане людям з божої волі, а тому повинне ними сприйматися беззаперечно, з покорою. Державою називається лише таке об'єднання суспільства, де влада світська підлягає владі церкви як виразнику богоугодної волі на землі.

3. Теорія насильства (Л. Гумплович, К. Каутський, Е. Дюринг XVIII-XIX ст.ст.). У цій концепції причиною формування держави називаються війни, захоплення більш войовничими племенами нових територій та племен, які

властиві процесові розвитку людства. У цьому вбачається прояв закону природи, що припускає підпорядкування сильними слабких, для закріплення поневолення яких і створюється держава як особливий апарат примусу. Прихильники концепції знаходять підтвердження своїм висновкам в історії розвитку давньогерманських держав.

4. **Договірна**, виражена в ідеях Т. Гоббса, Дж. Локка і Ш.-Л. Монтеск'є XVII-XVIII ст.ст., виділяє як основну передумову формування держави «природний стан суспільства», тобто «війна всіх проти всіх». Вихід із такого стану суспільство знаходить у результаті договору між людьми як прояву їхньої волі та розуму. Домовляючись про формування держави, члени суспільства добровільно передають управлінським структурам частину своїх прав. Водночас, прихильники цієї теорії вважають, що суспільство зберігає за собою право на повалення несправедливого ладу, який не піклується про соціальний захист населення.

5. **Психологічна**. Розглянута в ідеях З. Фрейда, Г. Тарда, Л.И. Петражицького й інших учених XIX-XX ст.ст. Причини виникнення держави вони вбачають в особливостях людської психіки, якій властива потреба підкорятися та наслідувати лідера, особистість, здатну керувати суспільством від народження. Держава є організацією для здійснення такого керівництва.

6. **Органічна**. Ця теорія характерна для послідовників дарвінізму (зокрема, Г. Спенсера). Держава розглядається як результат соціальної (органічної) еволюції, коли відбувається природний відбір у ході зовнішніх воєн і завоювань, що призводять до появи урядів, які керують соціальним організмом, що уподібнюється людському організмові.

7. **Історико-матеріалістична**. Найбільш повно теорія розкрита в науковій статті Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави». У традиціях радянської та сучасної української юриспруденції цій теорії приділяється найбільше уваги і надається велике значення. Прийнято пов'язувати її формування з іменами Ф. Енгельса, К. Маркса,

хоча деякі положення зустрічаються і раніше – у працях Л. Моргана. Згідно з цією концепцією, держава – це результат природного історичного розвитку суспільства. В рамках концепції розрізняють *європейський* та *східний* шляхи розвитку держав.

Процес виникнення європейських держав відбивається в основних етапах розвитку суспільства. Наслідком переходу від кочового до осілого способу життя племінних об'єднань стає розвиток нових форм діяльності людини та перший «розподіл праці» (землеробство і скотарство). Удосконалювання знарядь праці спричиняє формування ремісництва (другий «розподіл праці»). Спеціалізація в кожному з цих напрямків сприяє підвищенню продуктивності праці й утворенню так званого «надлишкового продукту», тобто виробник виготовляє більше продукту, ніж може спожити.

Цей надлишковий продукт використовується для обміну між виробниками і таким чином відбувається формування нового виду діяльності – торгівлі (третьої «розподіл праці»). Накопичення надлишкового продукту в окремих групах суспільства, до якого додається наймана праця людей, формує основу майнового поділу суспільства на заможних і незаможних, тобто утворення приватної власності. Це дає поштовх до експлуатації людини людиною та, відповідно, поділу на експлуататорів і експлуатованих. У результаті такого поділу виникає класове протиріччя. Інтереси й основні цілі таких класів (соціальних груп) споконвічно суперечливі. Спрямованість одних (заможних) на закріплення та розвиток свого домінуючого статусу вступає у конфлікт зі спрямованістю інших (незаможних) до досягнення рівного із заможними правового й економічного становища.

Іноді цей аспект теорії трактується як прагнення до загальної економічної та правової рівності (існують прихильники як рівності в бідності, так і рівності в багатстві). У результаті розвитку цих протиріч виникає боротьба між класами, яка спричиняє формування держави як форми

об'єднання всього суспільства, здатної на основі примусу та насильства, що діє в інтересах економічно пануючого класу, забезпечувати існування цього суспільства як єдиної структури. Згодом панівна частина суспільства, що володіє реальною публічною владою, формує власну структуру владних органів, реалізуючи в ній свій інтерес.

Розрізняють три основних напрямки втілення аналізованої теорії у процесі виникнення держав:

- а) давньоафінський;
- б) давньоримський;
- в) давньогерманський.

Історико-реалістична концепція характеризує процес, властивий давньоафінському шляху виникнення держави.

Особливість давньоримського шляху розвитку держави була обумовлена таким каталізатором, як тривала боротьба плебеїв проти патриціїв, що пришвидшило розпад родоплемінного укладу.

Давньогерманський шлях утворення держави спирався на пряме насильство і формування протидіючих соціальних груп завдяки завойовуванню чужих територій та підкоренню народів, які там жили. Внаслідок цього процесу виникає інститут «рабства». Управління захопленими територіями закономірно веде до необхідності формування органів влади, що здійснюють функції керування та забезпечення влади різними засобами, аж до примусу.

Таким чином, виникнення держав континентальної Європи обумовлене, насамперед, поділом суспільства на протидіючі соціальні групи (класи).

На відміну від європейського шляху, східні держави формувалися в результаті накопичення ознак, які обумовили можливість розвитку первісних родових, общинних об'єднань до рівня державно-організованого суспільства.

Серед основних умов і причин виникнення східних держав варто виділити:

- специфічні природні кліматичні умови, які викликають необхідність проведення великомасштабних іригаційних

робіт для розвитку поливного землеробства, що дає можливість виживати й економічно розвиватися об'єднанням на цій території;

- трудомісткість і тривалість таких робіт спричиняє необхідність об'єднання великих груп людей та використання великих територій для реалізації такого завдання;
- здійснення іригаційних робіт на великих територіях вимагає єдності у плануванні й організації, що породжує необхідність у централізованому керуванні великими групами людей, об'єднаних споконвічно кровними родинними зв'язками.

Поступове переростання апарату управління родоплемінними об'єднаннями, на тлі розвитку умов, зазначених вище, у структуру, що займається тільки владно-розпорядницькою діяльністю, складається з людей, які здійснюють це професійно – породжує апарат державного управління та поступове його відокремлення від суспільства. Його професійні співробітники формують соціальну групу (панівний клас), що експлуатують працю родоплемінних, об'єднаних об'єднань.

1.2. Поняття й ознаки держави.

Держава – багатомірна категорія, відображення суті та змісту якої пов'язане з необхідністю комплексного об'єднання невід'ємних ознак цього поняття, що вказують на особливість розвитку суспільства і форм його цивілізаційного удосконалення.

У юридичній літературі утворилося розмаїття визначень (дефініцій) категорії держави. Одна група учених формулює це поняття шляхом алегоричного порівняння (наприклад, з апаратом придушення протиборчих класів), інші – шляхом виділення верховенства однієї з ознак (наприклад, держава як самоутворена форма об'єднання суспільства), треті – шляхом найбільш повного об'єднання зовнішніх характеристик

поняття, без яких його існування неможливе. Спираючись саме на такий філософський принцип, категорію «держава» в юридичному сенсі сформулюємо наступним чином:

Держава – це суверенне, політико-територіальне об'єднання суспільства, кероване апаратом управління, що виражає свою волю в загальнообов'язкових юридичних нормах і реалізує її за допомогою апарату примусу, податкової системи й інших інститутів, які забезпечують існування та реалізацію інтересів цього об'єднання як єдиної системи різноманітних соціальних груп. Таке розуміння держави припускає розгляд його загальних ознак з одночасним акцентуванням уваги на внутрішній структурі елементів його управління.

Основні ознаки держави:

1. Суверенітет.

Ця ознака держави характеризує положення державної влади, вказує на її внутрішню та зовнішню незалежність від будь-яких форм влади. Зовнішній суверенітет відображається у незалежності державної влади і держави в цілому від владного впливу інших держав та їхніх об'єднань у процесі здійснення своєї політичної влади. Внутрішній суверенітет відображається, насамперед, у незалежності державної влади від таких видів соціальних владних інститутів, як влада родини, влада партії, влада церкви, корпоративна влада, влада засобів масової інформації, влада кримінальних об'єднань. Крім того, внутрішній суверенітет вказує на верховенство державної влади стосовно цих видів соціальної влади, тобто більш високий її статус, обумовлене більшою повнотою владних функцій. Тільки державна влада має право на видання загальнообов'язкових юридичних норм. Тільки державна влада має право на здійснення законного примусу до виконання закону. Тільки державна влада має законне право на залучення правопорушника до юридичної відповідальності за скоєне правопорушення. Тільки державна влада має право на здійснення оподатковування. Суверенітет також відображає неподільність державної влади.

2. Апарат державної влади (управління).

Апарат державної влади – це характеристика, яка відображає наявність у державі такої форми управління суспільством, що здатне здійснювати єдиний організуючий вплив на складну систему соціальних груп та об'єднань, які формуються в суспільстві.

У цій характеристиці вбачається дві особливості. Державна влада та її апарат, тобто організація цієї влади, мають офіційний, публічний характер (легітимний статус). Суспільство наділяє апарат державної влади правомочностями, що дозволяють вирішувати загальнодержавні питання і представляти інтереси суспільства. Така керуюча структура функціонує на основі визнання народом такої влади і законодавчого визначення меж і способів керування.

Відділення владних управлінських структур від усього суспільства вказує на їхню політичну властивість. Політичність державної влади й апарату цієї влади визначається наявністю не тільки самостійною, відділеною від суспільства структурою, але і наявністю складної системи інструментів здійснення влади. Взаємодія між різними соціальними групами в суспільстві відображає взаємний вплив ідеологічних вчень, формує зміст політики та політичної системи держави і суспільства. З одного боку, це характеризує прагнення певних суспільних об'єднань до влади в державі, з іншого – неоднорідність самого суспільства, в якому можливе співіснування різних ідеологічних устремлінь представників найрізноманітніших соціальних груп.

Апарат державної влади характеризується також наявністю в його складі професійних керівників, що здійснюють свою діяльність на основі спеціальних знань і досвіду в сфері управління. Крім того, апарат державного управління припускає наявність у ньому цілого комплексу владних інститутів: законодавчих органів, органів виконавчої влади, органів судової влади, контролю та нагляду й інших

структур, які здійснюють свої функції, спираючись на систему юридичних норм та органи примусу.

3. Поширеність державної влади.

Дана ознака вказує на особливість впливу державної влади на всіх членів суспільства. Державна влада об'єднує членів суспільства за допомогою громадянства, тобто властивості та інституту, що визначає зв'язок людини і суспільства з певною територією. У цьому сенсі державна влада поширюється через установлення правового статусу громадян. Поширеність державної влади виражається також у проникненні владного державного впливу в найрізноманітніші сфери суспільних відносин (як правило, такі, що вимагають державно-владного втручання).

4. Територія.

Держава – це форма об'єднання суспільства, у якій влада апарату управління діє в межах визначеної території. Територія самої держави як географічне поняття не збігається з територією поширення державної влади. У цьому випадку мова йде не тільки про частину поверхні землі, але й про надра, водянні та повітряні простори, деяких територіях за межами державних кордонів (наприклад, посольства, дипломатичні представництва, консульства, морські та повітряні судна, що пересуваються під прапором держави, трубопроводи).

5. Населення (суспільство).

Держава характеризується як певна форма об'єднання суспільства. Населення держави – це така організація суспільства, де наявне єднання інтересів, традицій, культури, обумовлених як єдністю нації, народності, системи родинних відносин, так і приналежністю до визначеної території (громадянством, підданством).

Ця територіальна спільність пов'язана із наявністю у громадян єдиного комплексу прав та обов'язків, сформульованих у юридичних нормах, які йдуть від держави.

6. Апарат примусу.

Держава – це організація влади, що спирається на систему органів, які здійснюють владний примус до виконання, дотримання закону. Це ознака, що вказує на наявність спеціальних збройних структур у системі державного механізму. Це, насамперед: правоохоронні органи, органи державної безпеки, органи забезпечення виконання рішень і вироків суду та ін. (інколи й армія, збройні сили). Приналежність цих структур до державного механізму одночасно вказує на монополію державної влади у здійсненні офіційного примусового впливу на населення та окремих його представників.

7. Видання загальнообов'язкових юридичних норм.

Держава встановлює систему загальнообов'язкових правил, що регулюють взаємодію суб'єктів у суспільстві. Держава закріплює ці правила в нормативно-правових актах, які мають різний рівень юридичної чинності (закони та система підзаконних актів).

Внутрішня структура цих норм припускає не тільки формулювання правил поведінки суб'єктів у суспільних відносинах, але й заходів державно-владного впливу на них у випадку порушення, невиконання цих правил.

8. Податкова система.

Матеріально-фінансовою основою держави та здійснення нею своєї політики є державний бюджет. Основне джерело наповнення цього бюджету складають податки. Тільки державна влада має право на здійснення законного, офіційного оподаткування, спрямованого на забезпечення діяльності апаратів управління і примусу, рішення загальнодержавних соціальних завдань. Податки стягуються державою з різних форм прибуткової діяльності підприємств, установ, організацій та окремих осіб.

1.3. Етапи формування української державності.

Розгляд питання про історичні етапи формування української державності методологічно варто засновувати на розмаїтості підходів до визначення типу держави. У сучасній теоретико-правовій науковій літературі традиційно склалися два основних підходи до типології держав: формаційний та цивілізаційний.

Формаційний підхід ґрунтується на навчанні про суспільно-економічну формацію. Основою такого типу суспільства і держави є ставлення членів суспільства до засобів виробництва та системи розподілу матеріальних благ, створених за допомогою цих засобів виробництва. Іншими словами, підставою віднесення тієї чи іншої форми об'єднання суспільства до визначеного типу (суспільно-економічної формації) є встановлення приналежності (власності) засобів виробництва і продуктів виробництва певним соціальним групам (класам). Відповідно до цього підходу, держави історично поділяються на рабовласницькі, феодальні, буржуазні (капіталістичні), соціалістичні. Деякі вчені розглядають у сучасній юридичній теорії та постсоціалістичну суспільно-економічну формацію. Існує також теорія перехідного типу держави, прикладом якого можуть бути колишні республіки СРСР, що стали незалежними державами.

Цивілізаційна типологія ґрунтується на приналежності тієї чи іншої держави до певного різновиду цивілізацій, які мали місце в розвитку світової історії. Така типологія розрізняє, наприклад, східні, європейські, центральноамериканські; цивілізації, що сформувалися до нашої ери, та цивілізації, які сформувалися в період нашої ери. Крім того, виділяються давні, середньовічні цивілізації, цивілізації епохи відродження, сучасні цивілізації. Існують у рамках цієї ж типології підходи, що поєднують тип держави з особливістю його виникнення до чи після періоду науково-технічної революції.

Беручі до уваги особливості різних типологічних підходів у розвитку української державності можна виділити такі основні етапи:

Древній період (від IV-I ст.ст. до н.е. до IV-V ст.ст. н.е.). Формування перших організованих поселень на території сучасної України. Вихідці з грецьких міст утворювали перші поселення (Причорномор'я, Ольвія на лимані Дніпра). Пізніше формуються поселення на територіях у районі сучасного Києва, жителі півночі – в районі Чернігова, на південно-заході – древляни, дуліби.

Період становлення Київської Русі (від VI-VII ст.ст. до XI-XII ст.ст.)

Специфічність розвитку державності в цей період характеризується тим, що Київська Русь споконвічно формується на феодальній основі, обминаючи у своєму розвитку період рабовласницької держави. Прагнення феодального князівства до більшої самостійності та незалежності призводить до роздробленості і постійних конфліктів між князівствами Київської Русі. Як наслідок цього процесу ослаблення держави, що приводить до залежності від інших держав. Серйозному ослабленню Київської Русі сприяли також багато десятиліть татаро-монгольської руйнівної навали. Землі Київської Русі виявляються під владою Туреччини, Польщі, Литви.

Період утворення козацтва і народно-визвольної війни (XV–XVII ст.ст.).

Із плином тривалого періоду часу в районах Причорномор'я і сучасного Запоріжжя формуються воєнізовані поселення з випадних людей від феодального гніту Речі Посполитої та турецького полону. Називаючи себе козаками, поселенці силоміць відстоювали своє право на існування. Це особливо сильно виявилось в період народно-визвольної війни 1648-1654 р. У результаті 1654 року Українська козацька держава під керівництвом Гетьмана Богдана Хмельницького звільнилася від влади Речі

Посполитої і був підписаний договір про перехід її під протекторат Російського царя.

Період занепаду української державності (кін. XVII ст. поч. XX ст.).

Після переходу під протекторат російського монарха українські землі та український (козацький) народ поступово втрачають свою незалежність. Частина західних територій підпадають під владу Австро-Угорської імперії (Закарпаття, Буковина). Східні та південні регіони стають фактично частиною Російської імперії. Саме в цей період формується і нинішня назва «Україна» (як «окраїна» держави (імперії) Російської). Вплив західних держав і російського самодержавства перешкоджає нормальному розвитку та збереженню української культури.

Період Української народної республіки (березень-грудень 1917 р.).

Революційні перетворення 1917 року призвели до падіння самодержавства в Росії, що послужило підставою для відродження державності українського народу. Сформована у березні 1917 р., Українська Центральна Рада на чолі з М. Грушевським започатковує процес законодавчого затвердження державності України. Спеціальними актами – III і IV Універсалами – Центральна Рада проголосила створення Української народної Республіки. Однак жовтневі події в Петербурзі привели до влади в Росії більшовиків, які фактично не визнавали влади Центральної Ради, хоча формально і виражали згоду на самовизначення України. Рада Народних Комісарів більшовиків фактично вела воєнні дії на території України. Виникали протиріччя й усередині самої Центральної Ради, влада якої не була визнана всім населенням України. Вже в грудні 1917 року на Всеукраїнському з'їзді Рад проголошується перемога Радянської влади в Україні.

Період Української Радянської Соціалістичної Республіки (1922-1991 рр.).

Сформований у 1922 р. СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік) мав у своєму складі Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР). Не дивлячись на такий статус весь період існування УРСР був відзначений такими негативними процесами як політичні репресії проти рухів національного відродження і культурного розвитку українського народу, голодомором 1933 р. і інші прояви тоталітарного режиму.

У середині 80-х політична криза правління комуністичної партії приводить до цілого ряду процесів, що обумовили можливість припинення існування СРСР як геополітичного явища. Це дає можливість утворення незалежної держави Україна.

Період становлення незалежної держави Україна (з 1990).

16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР під впливом суспільно-політичного руху «Народний Рух України» приймає «Декларацію про державний суверенітет України», що стала у подальшому політико-правовою базою утвердження незалежності та самостійності Республіки, розвитку її правової системи. У цьому документі були сформульовані основні ідеї конституційного будівництва, основи забезпечення незалежності та самостійності Республіки. Метою прийняття Декларації було проголошення суверенітету і самоврядування народу України. Причому державний суверенітет України проголошується як верховенство, самостійність, повнота та неподільність влади Республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Таким чином, це базове поняття суверенітету стало відправним моментом при формуванні шляхів самовизначення української нації, становлення народовладдя, прояві принципів функціонування державної влади і територіального верховенства, визначенні внутрішньої та зовнішньої політики України.

Декларацією утверджувалися такі основні ідеї, що визначають тенденції розвитку державно-правових процесів у державі:

- Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі реалізації українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення;
- народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці й жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України;
- Україна самостійна в рішенні будь-яких питань свого державного життя та державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову;
- Україна має своє громадянство та забезпечує рівність усіх громадян перед законом, виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони та захисту інтересів своїх громадян, які знаходяться за межами Республіки;
- Україна здійснює територіальне верховенство на усій своїй території, що в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена і використана без її згоди;
- Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах, установлює порядок організації охорони природи і порядок використання природних ресурсів, самостійно вирішує питання науки, освіти, культури, військової політики, виступає як рівноправний учасник міжнародних відносин.

Однак ця декларація набула повну юридичну чинність і значимість лише з проголошенням незалежності України в серпні 1991 року та затвердженням такого статусу всеукраїнським референдумом у грудні того ж 1991 року.

24 серпня 1991 року Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки проголошується Акт незалежності України.

У цьому документі проголошується незалежність України та власне державоутворення – Україна. Одночасно проголошується неподільність і недоторканність території України, а також дії на цій території тільки законів і Конституції України.

Парламент України звертається до Верховної Ради та Президента СРСР із вираженням упевненості у взаємній підтримці в питаннях становлення суверенітету і державності України.

Одночасно Верховна Рада України звертається до народних депутатів Верховної Ради СРСР від України з закликом утриматися від голосування у Верховній Раді СРСР і його органах з питань, що порушують суверенні права народу України.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. підтверджує, що народ України схвалив Акт проголошення незалежності України. З цього моменту Україна стає новою державою на політичній карті світу і починається процес офіційного визнання незалежності України.

Важливим етапом становлення української незалежності послужив факт припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права і геополітичної реальності, що було констатовано Білорусією, Росією й Україною в укладеній між ними угоді 8 грудня 1991 року (Біловезька угода).

8 червня 1995 р. – ще одна знаменна дата. Висновок (підписання) Конституційного Договору між Верховною Радою України і Президентом України про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. У заключних положеннях цього документа було сказано про необхідність прискорення й успішного завершення конституційного процесу в Україні прийняттям нової Конституції України в термін не пізніше одного року з дня підписання даного Конституційного Договору.

До моменту прийняття нової Конституції України відбулося чимало різного роду подій, які залишили свій слід в історичній пам'яті українського народу. У ряді цих подій вимагає уваги факт прийняття України восени 1995 року до Ради Європи, що сприяло підвищенню її авторитету на міжнародній арені, свідчило про її визнання рівної серед рівних у Європі.

28 червня 1996 р. український парламент зумів перебороти всіх труднощів, пов'язаних із роботою над Основним Законом, висловив свою історичну волю, прийнявши нову Конституцію України. Відповідно до Конституції України, в цей час і відбувається поступальний розвиток української держави як держави, яка прагне бути суверенною, демократичною, соціальною, правовою.

Глава 2. Форма, механізм і функції держави.

2.1. Поняття і класифікація функцій держави.

Наукове пізнання держави будь-якого історичного типу обов'язково припускає розгляд його функцій, що є найважливішими якісними характеристиками й орієнтирами не тільки власне держави як вираження організації публічної влади, але і як організації суспільства в цілому.

Функції держави – це основні напрями внутрішньої та зовнішньої діяльності держави, в яких виражається і конкретизується його сутність і соціальне призначення.

Серед найважливіших ознак функцій держави можна виділити такі:

1. Функції держави безпосередньо виражають і наочно конкретизують його класову та загальнолюдську сутність. Їх зміст враховує, групові (корпоративні), національні та приватні інтереси членів суспільства.
2. У функціях держави втілюється і розкривається його активна службова роль як найважливішої частини надбудови по відношенню до свого базису,

реалізується різностороння практична діяльність всередині країни та на міжнародній арені.

3. Державні функції виникають і розвиваються відповідно до історичних завдань та цілей. Держава здійснює своє соціальне значення через втілення відповідних йому функцій, які є основними напрямками його діяльності, що стійко склалися.
4. У функціях держав залежно від особливостей історичного типу виявляються і конкретизуються властиві державам особливості та закономірності розвитку, характеристики динаміки соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

Залежно від того, в якій сфері суспільного життя – внутрішній або зовнішній – реалізуються ті чи інші функції держави, вирішенню яких завдань вони служать – внутрішньополітичних або зовнішньополітичних – вони підрозділяються на внутрішні та зовнішні. Так, до внутрішніх функцій держави можна віднести, наприклад: економічну, екологічну, соціально-культурну й ін. Серед зовнішніх функцій держави можна назвати: оборонну функцію, забезпечення миру і підтримку світового порядку.

Слід розмежовувати функції держави та функції органів держави. Іншими словами, необхідно відрізнити реалізацію компетенції, повноважень та обов'язків конкретних органів держави відповідно до їх місця і призначення в державному механізмі та політичній системі суспільства від напрямів діяльності всієї держави в цілому.

Реалізація функцій держави за своєю суттю є безперервним процесом здійснення різноманітних основних і другорядних напрямів діяльності держави, а також функцій окремих державних органів. Взаємодія між цими видами державних функцій відображає діалектику загальної, особливої та одиничної в діяльності держави.

Вивчення категорії функції держави припускає розкриття питання про її співвідношення із завданнями і принципами напрямів державної діяльності.

Задачі та функції держави – явища співвідносяться, тісно взаємозв'язані, але не ідентичні. Тут неможливе ані зіставлення, ані ототожнення.

Через завдання держави визначається його соціальне призначення, історична місія на тому чи іншому етапі історії.

У завданнях держави визначається його початкове значення по відношенню до його напрямів діяльності. Вони є їх найближчою безпосередньою передумовою. В суті завдань зосереджується та переломлюється вплив політики й економіки на розвиток напрямів діяльності держави.

Одночасно функції держави є засобом втілення у життя його завдань, які реалізуються за допомогою здійснення його функцій.

Не варто також змішувати функції держави з принципами його формування та діяльності.

В ході еволюційного вдосконалення держави його функції постійно змінюються: деякі відмирають, інші – розвиваються, набувають нової форми та змісту, а інші мають відродитися знову. Проте в усіх випадках ці процеси обумовлені, властивими певному історичному етапові, певним економічним і соціально-класовим особливостям суспільства, сутностями держави та його соціальним призначенням. У зв'язку з цим напрями діяльності певної держави необхідно розглядати з урахуванням його приналежності до певного типу держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що:

- функції держави – це основні напрями діяльності держави, що є засобом втілення у життя завдань, які стоять перед останньою;
- функції держави не слід ототожнювати з метою та завданнями держави, оскільки мета суспільства – це те, чого прагне держава, а завдання – мета і засоби її досягнення;

- мета та завдання держави є відповідними векторами функцій держави;
- функції держави не співпадають із поняттям «функції органів держави», оскільки на відміну від функцій численних державних органів, спеціально призначених для певного виду діяльності, функції держави охоплюють його діяльність в цілому, в них виражається соціальна цінність і сутність держави, їх здійсненню підпорядкована робота всього державного апарату й кожного органу окремо.

Залежно від тривалості дії функції держави класифікуються на:

- *постійні* – здійснюються на всіх етапах розвитку держави;
- *тимчасові* – припиняють свою дію з вирішенням певного завдання, яке, як правило, має надзвичайний характер.

Крім того, їх класифікують на внутрішні та зовнішні, *залежно від того, в якій сфері суспільного життя вони здійснюються.*

Внутрішні функції – це основні напрями діяльності держави щодо виконання внутрішніх завдань.

До внутрішніх функцій сучасної Української держави можна віднести такі:

- 1) функція охорони прав і свобод людини та громадянина, забезпечення правопорядку. Це діяльність держави, спрямована на захист інтересів особи і суспільства, на реальне втілення у життя розділу другого Конституції України, де закріплені основні права та свободи громадян;
- 2) економічна функція, пов'язана з діяльністю держави, спрямована на здійснення різних методів державного управління економічними відносинами, особливістю якої є визначення необхідного рівня втручання держави в економічну сферу, має при адміністративній системі управління переважно директивний характер,

а в умовах ринкових відносин діє через податки, кредити, пільги і т.п.;

- 3) функція оподаткування, яка стосується прямих і непрямих відрахувань із прибутку юридичних осіб та заробітку фізичних осіб до бюджету держави, що в сучасних умовах стають головним методом нової системи управління, універсальним регулятором, який використовується не лише в економічній сфері, але й у соціальній, юридичній, зовнішньополітичній;
- 4) функція соціального захисту, що, перш за все, спрямована на забезпечення нормальних умов життя для певних категорій громадян, які через різні об'єктивні причини не можуть повноцінно працювати – інваліди, пенсіонери, студенти й інші. Крім того, йдеться про підтримку житлового будівництва, охорони здоров'я, освіти, суспільного транспорту і под.;
- 5) екологічна функція, пов'язана зі встановленням правового режиму природокористування, здійснення заходів щодо забезпечення нормальних умов для населення шляхом захисту від шкідливої дії на природне оточуюче середовище і проведення заходів щодо відновлення вже порушеної екології;
- 6) культурна функція, що становить собою систему заходів щодо здійснення різносторонньої державної підтримки та розвитку культури – літератури, мистецтва, театру, кіно, музики, засобів масової інформації, науки, освіти й інших напрямів.

Зовнішні функції – це основні напрями діяльності держави щодо здійснення завдань, які стоять перед нею у взаємовідношенні з іншими державами та всією світовою спільнотою.

До зовнішніх функцій сучасної Української держави можна віднести такі:

- 1) *функція оборони країни*, пов'язана з підтримкою достатнього рівня обороноздатності суспільства, що

відповідає вимогам його національної безпеки, призначається для захисту суверенітету і територіальної цілісності, припинення небезпечних для життя важливих інтересів України озброєних конфліктів;

- 2) *функція підтримки світового порядку*, пов'язана з діяльністю, спрямованою на забезпечення миру в усьому світі, запобігання війні та роззброєнню, скорочення хімічної та ядерної зброї, формування обов'язкового для всіх режиму нерозповсюдження зброї масового знищення і новітніх військових технологій, участь у програмах запобігання та припинення міжнаціональних і міждержавних конфліктів;
- 3) *функція співпраці з іншими державами*, пов'язана з різноманітною діяльністю держави, спрямованою на встановлення і розвиток економічних, політичних, культурних та інших відносин, які гармонійно поєднують інтереси даної держави з інтересами інших держав;
- 4) *функція захисту світового правопорядку*, пов'язана з діяльністю держави у сфері боротьби з міжнародною злочинністю (тероризмом, торгівлею наркотиками і психотропними речовинами, работоргівлею), участю в міжнародній правоохоронній діяльності Інтерполу.

2.2. *Форми здійснення функцій держави*

В юридичній літературі під формами здійснення функцій держави розуміється: по-перше, діяльність основних ланок механізму держави, специфічні види державної діяльності, що різняться з діяльністю недержавних організацій; по-друге, однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави, за допомогою якої реалізуються її функції.

Згідно з першим критерієм, основними формами здійснення функцій держави є:

- 1) законодавча;

- 2) управлінська (виконавча);
- 3) судова;
- 4) контрольно-наглядова.

Законодавча діяльність полягає у виданні представницькими та законодавчими органами законів, обов'язкових для виконання всіма державними органами, суспільними об'єднаннями, органами місцевого самоврядування, посадовцями і громадянами.

Згідно з Конституцією України, правом видавати закони наділений парламент – Верховна Рада України.

Управлінська, або виконавча, діяльність заснована на законах оперативна, повсякденна реалізація органами виконавчої влади (державного управління) функцій держави у сферах розвитку економіки, соціального забезпечення, культури, охорони здоров'я, транспорту, зв'язку, охорони громадського порядку, оборони країни і т. ін.

Судова діяльність охоплює втілення у життя функцій держави за допомогою здійснення правосуддя всіма ланками судової системи країни, шляхом офіційного дозволу суперечок, які виникають між суб'єктами права, а також захисті порушених прав на законних підставах.

Контрольно-наглядова діяльність – це здійснення функцій держави за допомогою дії всіх різновидів державних органів, що втілюють у життя перевірку та спостереження за законністю в різних сферах суспільних відносин. Особливе місце у системі цих органів займають органи прокурорського нагляду, які здійснюють нагляд за точним і одноманітним виконанням діючих на території України законів на чолі з Генеральним прокурором України та підлеглими йому прокурорами. Контрольно-наглядова діяльність також здійснюється державними інспекціями (протипожежна, санітарна й ін.), державними адміністраціями (податкова), уповноваженим Верховної Ради України з прав людини (здійснює контроль дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина).

Всі зазначені вище форми із властивими їм засобами і способами служать втіленню у життя функцій держави.

Науково-практична цінність даної класифікації полягає в тому, що вона сприяє пізнанню та вдосконаленню розподілу повноважень і видів діяльності між окремими елементами державного механізму здійснення його функцій, напряду пов'язаних із принциповим вченням про «розподіл влад».

2.4. Форма державного устрою.

Форма державного устрою – це спосіб адміністративно-територіальної організації держави, яка проявляється у розподілі держави на складові частини і розподілі влади між ними та його керівним центром.

Форма державного устрою виражає структуру розподілу державної влади «по вертикалі» (наприклад, у рамках систем «влада центру – влада на місцях, «влада федерального центру – влада суб'єктів федерації»), визначає характер взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади.

За формою державного устрою держава може бути: простою (унітарною); складною (федеративною, конфедеративною).

Для простої (унітарного) держави характерний розподіл на адміністративно-територіальні одиниці та наявність єдиних, загальних для всієї країни вищих органів влади й управління. Адміністративно-територіальні одиниці при цьому не мають повноти ознак суверенності та своїх вищих органів державної влади й управління.

До складу унітарної держави можуть входити автономні утворення. Вони являють собою виняток із загального правила і не змінюють загальної структури держави. На відміну від адміністративно-територіальних одиниць, автономії являють собою особливий вид самостійності, що звичайно виражається у наданні їй внутрішнього самоврядування не тільки в адміністративній сфері, але й у сфері законодавства. У автономії поряд із

загальнодержавними діють закони, прийняті парламентом автономії з питань, віднесених до її компетенції. Розподіл компетенції між загальнодержавним парламентом і парламентом автономії закріплюється загальнодержавним законом. Парламент, уряд та інші органи автономії формуються незалежно від центральних органів. Деякі державні посади в автономії можуть займати особи, призначені центром. Такими унітарними державами є Україна (з автономією Криму), Іспанія (з Баскською автономією), Італія й ін.

Складною державою є імперія (у сучасному світі імперій немає), федерація – союзна держава. Для федерації характерна наявність вищих органів влади й управління загальних для держав-членів федерації при збереженні ними аналогічних органів, які дублюють загальнофедеральну структуру органів державної влади та управління, а також свого законодавства, громадянства, податкової системи.

Види федерацій:

а) територіальна федерація – поділ на адміністративні території без урахування компактного проживання різноманітних національностей та народностей. Для них характерна наявність істотного обмеження державного суверенітету суб'єктів федерації, наприклад, заборона конституційним законодавством виходу з федерації в односторонньому порядку;

б) національна федерація – виділення адміністративно-територіальних одиниць за принципом компактного проживання на цих територіях визначених національностей та народностей. Тут характерна наявність більшого ступеня суверенності її суб'єктів, наявність у них як державного, так і національного суверенітету, права виходу із союзу в односторонньому порядку;

в) національно-територіальна, для якої характерне інтегрування ознак національної та територіальної федерації.

Прикладами федерації можуть служити США, Російська Федерація.

Від федерації як складної держави варто відрізнити конфедерацію – спілку держав (це утворення, на думку певного кола вчених, не охоплюється поняттям «форма держави» і є суперечливою категорією в юриспруденції). Конфедерації рідко існують протягом тривалого часу й утворюються на договірній основі. У представницьких органах конфедерації делегати подають суверенні держави.

Конфедерація суверенітетом не володіє, і в ній утворюються тільки органи, необхідні для досягнення загальних цілей (наприклад, військових). Суб'єкти конфедерації мають право нуліфікації, тобто відмови у визнанні або відмови у застосуванні актів конфедеративної влади. Останні діють на території держав (суб'єктів конфедерації) тільки з їхньої згоди. Характерними рисами конфедерації є також: єдність території, або суміжність меж, подібність рівня розвитку економіки і навіть єдність валюти.

У сучасному світі конфедерацій не існує. Швейцарська Конфедерація (Конституцією цієї держави закріплюється саме така форма устрою) була такою лише на момент утворення, а пізніше переросла в державу з ознаками федерації. Конфедерації виникають, як правило, у вигляді тимчасових форм устрою і пізніше переростають у федеративні чи унітарні держави. Певні ознаки конфедеративності має Європейська Спілка, проте члени цього співсуспільства не виражають офіційного прагнення до утворення конфедерації як форми устрою нової держави. Тим більше важко називати конфедеративним таке утворення, як СНД (Співдружність Незалежних Держав – спадщина колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік). Тут поки що не знайшли свого реального втілення багато загальних цілей, заявлених у Статуті СНД.

2.5. Форма державного політичного режиму

Форма державного (політичного) режиму – це спосіб реалізації державної влади, що проявляється в тому, ким і яким чином вона здійснюється.

Основні види державних режимів: а) демократичний; б) недемократичний.

Види цих режимів пов'язані з політичною обстановкою в суспільстві, що характеризується кількісною та якісною мірою участі населення країни у здійсненні державної влади.

Державний режим як певні, засоби, прийоми, методи втілення державної влади у країні – складова частина політичного режиму, яка характеризує «інструментальну» сторону політичної діяльності недержавних об'єднань громадян (партій, рухів і т. ін.) у якості суб'єктів політичної системи.

Демократичний режим характеризується реальною участю населення у здійсненні державної влади через представницьку та безпосередню форми демократії. Інститути демократії характеризуються політичним курсом держави на надання громадянам широкого спектру реальних економічних, політичних, особистих прав і свобод, пов'язаних із підприємництвом, свободою договорів, торгівлі, плюралістичним характером політичної системи, ідеологічним плюралізмом, захищеністю особистості правоохоронною системою від чиновницької сваволі, беззаконня.

Недемократичний режим характеризується відсутністю дійсної участі населення у здійсненні державної влади. Вся повнота державної влади зосереджена в руках однієї особи або колегіального органу, що виражає інтереси правлячої верхівки. Режим характеризується всепроникаючим і ретельним державним контролем матеріального та духовного життя суспільства, бюрократичним всевладдям чиновницького держапарату стосовно особистості, верховенством державної доцільності над законністю і правом.

Серед недемократичних режимів розрізняють:

1. Авторитарний, що характеризується централізацією державної влади (наприклад, режим військової хунти, партійно-державної номенклатури) і проявом тиску

авторитету, тобто не авторитет влади, а влада авторитету. Формуються умови для розвитку такого явища, як «культ особистості». Як правило, ця особистість – глава держави. Культ може розвинути до релігійного поклоніння владній особі, яке піднімається до рангу державної, «єдино правильної» політики. Це може супроводжуватися різноманітними репресіями проти «інакомислячих».

2. Тоталітарний (фашистський, комуністичний) – проявляється у таких засобах і прийомах здійснення державної влади, які характеризуються діяльністю держапарату, спрямованою на врегулювання абсолютно всіх сфер громадського життя. У тому числі й тих, що не потребують такого впливу: втручання державної влади в особисте життя людини, спроба влади наказувати громадянину навіть те, про що він повинен або не повинен думати.

Глава 3. Поняття і ознаки права.

3.1. Поняття і сутність наукових підходів до праворозуміння

У сучасній юриспруденції сформувалися три основні напрямки концепцій, які поєднують більше двох десятків теорій розуміння права:

1. Нормативна. 2. Соціологічна. 3. Моральна.

НОРМАТИВНА: Право – це норми, викладені в законах і в інших нормативних актах. Тільки словами може бути виражена державна воля (воля класу, загальнонародна воля), яка формує зміст права. Нормативний підхід до поняття права – основа удосконалювання законодавства. При такому розумінні права забезпечується законність, панування права, що веде до його офіційного встановлення й однакового розуміння. Нормативна концепція права органічно пов'язана із сучасним розумінням представницької демократії, заснованої на поділі влади. Законодавча влада в особі установ повинна створювати, розвивати, удосконалювати право за

допомогою законотворчої діяльності. Та й сама правова держава припускає забезпечення верховенства закону. Право міститься у текстах законів (основні джерела права) і підзаконних актах як система норм, встановлених і захищених державою від порушень.

МОРАЛЬНІСТНА (природно-правова школа): Право – форма суспільної свідомості. Слова закону залишаються на папері, якщо вони не увійшли у свідомість і не засвоєні нею. Закон не може впливати на суспільство інакше, як через свідомість (масова правосвідомість, офіційна правосвідомість). Тому право – не тексти закону, а система знань про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, яка міститься у суспільній свідомості. Історичний розвиток людства знає цілі епохи й окремі держави, коли існування права обходилося без законів і текстів. За наявності системи прецедентів його джерелом була професійна правосвідомість, звичайне право спиралося здебільшого на масову правову психологію. Чинне право не зовсім те (або зовсім не те), яке викладене у текстах нормативних актів. Тексти законів часто грішать зайвими гаслами, закликами, описами, що не мали юридичного значення. Правосвідомість відіграє роль фільтру, засвоюючи та сприймаючи лише те, що є власне правом. Право має нормативний оцінний характер і за своєю природою ідеологічне, тобто звернене у майбутнє (визначає, як «повинно» і як не «повинно» бути). Воно міститься у суспільній свідомості і є однією з його форм, вираженою в нормативних, оцінних поняттях, системою уявлень про права й обов'язки і про правомірне та неправомірне, про дозволене і заборонене, про санкції та привілеї чи пільги.

СОЦІОЛОГІЧНА: Суспільна свідомість неоднорідна. Крім горизонтальних прошарків – наукова, фахова, буденна, масова правосвідомість, у кожному з котрих своє уявлення про право, – вона має вертикальні зрізи: 1) за класами; 2) за

іншими соціальними групами, що часом дотримуються протилежних уявлень про правомірне і неправомірне.

Навіть ідеальні поняття й уявлення про право у суспільстві аж ніяк не гарантують існування правопорядку: люди думають одне, говорять інше, роблять третє. Все існування правопорядку є фактом, отже існує і право, але не у вигляді слів закону і не лише як правові знання й уявлення (вони занадто різноманітні та недостатньо діючі), а як порядок суспільних відносин у діях і поведінці людей. Право – не «рівний масштаб, застосований до людей», а застосування рівного мірила, яке робить нерівним результат, індивідуалізує абстрактні норми відповідно до конкретних життєвих ситуацій, завжди неоднакові й тим більше не тотожні. Право – це не норми закону і не їхнє усвідомлення вже тому, що ряд норм і текстів закону практично нездійснений через їх абстрактність, без встановлення норм, які їх конкретизують. Правосвідомість же, невизначено відносячись до цих текстів (чи то вже право, чи то ще не право), не може конкретизувати їх настільки точно й однорідно, щоб заповнити відсутність текстів, які конкретизують ці абстрактні положення.

Доцільно в цьому плані згадати деякі пояснення цієї теорії відомим українським професором О.А. Пушкіним (автором багатьох наукових праць із цивільного права, одним з авторів старого та нового цивільних кодексів). Право, відповідно до моральнісного розуміння, – це система правил поведінки, що формується завдяки притязанням суб'єктів суспільних відносин на об'єкти, в які вони вкладають частину своєї праці (оброблена частка землі; збудоване житло; виготовлені знаряддя праці), на які вони поширюють свою волю. Іншими словами, такі суб'єкти розмірковують за наступним алгоритмом: «Я це зробив, вклав у ці речі частку своєї праці, це частина мене, це моє, а відтак, я маю на це майно право. Тому саме я буду встановлювати порядок, за яким можна буде його використовувати іншим особам,

правила, за якими воно буде обмінюватись або продаватись, правила, за якими воно буде захищатись».

Кожна з концепцій має свої підстави, тому вони існують одночасно. Всі три теорії праворозуміння пов'язані з концепцією прав людини. Сама ідея юридичної рівності, прав і свобод особи виникнула і розроблялася в рамках морального розуміння права Дж. Локком та іншими представниками теорії природного права. У трьох концепцій – різні адресати:

Мета законодавця – забезпечити перехід категорій «морального права» у нормативне право.

Мета правозастосувача – перехід від нормативних до соціологічних понять, від правових норм до правовідносин.

Мета політика – забезпечити перехід соціальних потреб, які виявилися у процесі функціонування правопорядку, категорії правосвідомості, спроможних знайти визнання в суспільній думці та втілення у законі.

Р.З. Лівшиц у своїй статті «Держава і право в сучасному суспільстві: необхідність нових підходів», зазначає, що при відмові від стереотипів потрібні нові підходи до права. Всі уявлення про право єдині у своїй основі: право – це завжди визначений порядок у суспільстві. Автор також виділяє три вищенаведених концепції права. Він визначає головне призначення науки про державу і право, необхідне для подолання класового визначення права як засобу придушення та примусу, як механізму координації різноманітних суспільних інтересів, розуміння соціальної злагоди. Держава і право – найважливіші регулятори, які виконують головну роль у нормальному функціонуванні та поступальному розвитку суспільних відносин.

3.2. Право у суб'єктивному й об'єктивному розумінні.

Ознаки права.

Наука теорії держави та права вважає, що право юридичне може бути як суб'єктивним, так і об'єктивним. Юридичне право суб'єктивне, оскільки характеризує певні можливості (свободи), які належать суб'єктові – учаснику

громадського життя і залежать від нього. Юридичне право об'єктивне, оскільки державні загальнообов'язкові правила поведінки встановлюються та здійснюються незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта, який, вступаючи в громадське життя, вже застає «готовими» певні норми права.

Суб'єктивне юридичне право особистості – це закріплена в юридичних нормах можливість певної поведінки особистості, спрямованої на здійснення прав людини.

Суб'єктивне право – це приналежна правомочній особі з метою задоволення його інтересів міра дозволеної поведінки, забезпечена юридичними обов'язками інших осіб. До складу суб'єктивного права входять три види правомочностей:

1. Право на свої дії – можливість самому чинити юридично значимі дії.
2. Право на вимоги – можливість жадати від інших осіб виконання або дотримання юридичних обов'язків.
3. Право на претензії до зобов'язаної особи – можливість звернутися до держави за захистом, примусовим забезпеченням свого юридичного права (право на дії держави).

Юридичний обов'язок – продиктована зобов'язаній особі міра необхідної поведінки, якої особа повинна дотримуватися відповідно до вимог правомочного із метою задоволення його інтересів.

Об'єктивне юридичне право – система загальнообов'язкових формально визначених правил фізичної поведінки – соціальних норм, встановлених, санкціонованих і забезпечуваних державою всіма мірами, аж до примусу, а також принципів права, що виражають волю всього соціально-неоднорідного суспільства чи певної його частини та спрямовані на врегулювання суспільних відносин. Вони так само є критерієм правомірної або неправомірної поведінки.

Соціальні норми – це обумовлені об'єктивними закономірностями правила фізичної поведінки, які мають загальний характер, виражають волю певної частини чи

всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу. Вони бувають:

1. Залежно від походження: моральні, правові, корпоративні (норми суспільних об'єднань).
2. Залежно від сфери суспільних відносин: економічні, політичні, сімейні й інші.

Ознаки (норми права, що відрізняють їх від норм поведінки первісного суспільства):

1. Виражають волю частини суспільства.
2. Встановлюються або санкціонуються державою, а не формуються у свідомості членів суспільства.
3. Мають поділ на права й обов'язки.
4. Забезпечуються, крім інших засобів, ще й державним примусом.

Таким чином, можна сформулювати такі ознаки права:

1. Системність – чітка система взаємозалежних і взаємообумовлених правил поведінки (кодекси, статuti та ін.)

2. Формальна визначеність – завжди словесно виражені та закріплені у нормативних актах.

3. Загальнообов'язковість – здійснюються всіма адресатами незалежно від їх волі.

4. Владність – забезпечуються всіма мірами державного забезпечення, аж до примусу.

5. Виходять від державних органів, тобто можуть видаватися тільки державою.

6. Мають загальний характер – не деталізують свою спрямованість, поширюються на необмежену кількість осіб.

7. Встановлюються або санкціонуються державою – виробляються самим державним апаратом або закріплюються державою в нормативно-правових актах уже сформовані в суспільстві правила, що регулюють суспільні відносини.

Сутність права – право у суспільстві, яке орієнтується на соціальну демократію, є виразником інтересів більшої частини населення.

Цінність права полягає в тому, що воно виступає в якості регулятора суспільних відносин і повинне нести в собі втілення справедливості.

З визначення права очевидно, що воно має на меті врегулювання суспільних відносин в інтересах визначеної частини соціально-неоднорідного суспільства. Як зазначалося вище, право має стати механізмом координації різноманітних суспільних інтересів, досягнення соціальної злагоди. Право – найважливіший регулятор нормального функціонування та поступального розвитку суспільних відносин, а отже і суспільства в цілому. Варто згадати про соціальну цінність права, яка розглядається у двох аспектах:

1. Власна цінність права полягає в тому, що воно тією чи іншою мірою завжди захищало інтереси особистості. Право має нести в собі втілення ідеї справедливості, тобто право – це закріплена нормативна справедливість.

2. Інструментальна цінність права полягає в тому, що це потужний засіб врегулювання суспільних відносин. Право регулює найбільш важливі суспільні відносини. Право має величезний вплив на економіку, політику.

3.3. Правові та інші соціальні норми

Аналізуючи специфіку правового і неправового регулювання соціальної поведінки, потрібно зазначити про обмеженість кожного з них, узятого окремо. Багато суспільних відносин і сфер соціальної поведінки необхідно регулювати одночасно і моральними, і правовими нормами: ставлення людей до праці, поведінку людей у сфері охорони суспільного порядку й ін. Внаслідок цього те саме правило, вимога може мати ознаки як правових, так і моральних норм. Право регулює таку поведінку людей, яка чітко визначена, зафіксована в юридичних правах та обов'язках.

Дотримання цих норм гарантоване засобами державно-правового впливу. Нормами моральності можуть регулюватися ті ж дії, але в іншому аспекті, коли вони оцінюються не як правомірні або неправомірні, а як

справедливі чи несправедливі. Проте зміст відносин, регульованих мораллю і правом, збігається не завжди. Взаємовідносини моралі та права характеризуються одночасно збігом і частковою розбіжністю сфер регулювання. Оскільки, крім відношень, які регулюються одночасно і мораллю, і правом, є відношення, що регулюються або тільки моральними нормами, або тільки правовими нормами. (Порядок оформлення нотаріальних справ та інших, тобто норми, що їх викладають, не мають відношення до моралі. Такі норми морально нейтральні).

Мораль засуджує будь-які випадки неповідомлення як про злочин, який готується, так і про вчинений злочин. Право ж покладає юридичну відповідальність за неповідомлення про вірогідно відомий злочин, який готується, або вчинений злочин лише у випадках, спеціально передбачених карним законодавством. Таке розходження в рівнях вимоги, запропонованих правовою та моральною нормами, пояснюється, зокрема, і тим, що право, регулюючи головні сфери людської поведінки, в основному закріплює те, що вже досягнуто. Моральні норми в силу своєї специфіки закріплюють не тільки те, що є, але якоюсь мірою випереджають умови, показуючи, якими повинні бути відношення між людьми в майбутньому. Суспільство – це єдиний соціальний організм, цілісна самокерована система. У широкому розумінні слова соціальне управління – це цілеспрямована й організована діяльність людей.

Механізм соціального регулювання в суспільстві виникає довільно. Причина його виникнення – необхідність погоджувати діяльність суб'єктів соціального спілкування у певному напрямку. Люди та їх об'єднання завжди виступають як об'єкти і суб'єкти суспільного управління. Узгодження діяльності – це закономірність існування суспільства, що впливає зі взаємозалежності індивідів. Для існування та функціонування суспільства люди повинні узгодити свої дії в одному напрямку. Це досягається двома чинниками:

- об'єктивним – наявністю існуючих умов суспільного буття і закономірностями їх прояву в діяльності людей;
- суб'єктивним – керуванням діяльністю людей з боку суспільства, виправленням можливих відхилень у їх поведінці.

Соціальне регулювання – це єдність і взаємодія засобів нормативного та ненормативного характеру. Всі форми суспільної свідомості так чи інакше виконують у суспільстві регулюючі функції. Регулювання може виступати як політичне, правове, моральне, релігійне і т.ін. Чим більшу регулятивну роль виконує та чи інша форма суспільної свідомості, тим більша нормативність властива їй. Найбільша нормативність характерна для правової, моральної та релігійної форм суспільної свідомості, причому найвищий її ступінь властивий правовій формі, найменша – політичній ідеології, і ще менша – естетичній формі.

Нормативне регулювання – це регулювання суспільних відносин через систему всіх чинних у суспільстві соціальних норм. Нормативне регулювання поведінки людей обов'язково припускає наявність:

- 1) мети, яку необхідно здійснити;
- 2) системи норм, виконання котрих повинно забезпечити досягнення поставленої мети;
- 3) умови реалізації норм;
- 4) засобів соціального контролю за їх дотриманням (соціальні санкції).

Застосовується нормативне регулювання у певних межах, залишаючи особистості простір для індивідуальної регламентації поведінки.

Специфіка ненормативного регулювання полягає в тому, що властиві йому засоби регуляції поведінки не сформульовані, не індивідуалізовані до конкретних вимог, оцінок, засобів контролю, немає категоричності вимог, властивих соціальній нормі. Прикладами ненормативного регулювання суспільних відносин можуть виступати:

1. Мистецтво, впливаючи на людину через художні уяви.

2. Наука (прочитавши книгу про здоров'я, людина діє певним чином).

3. Партійне регулювання (найчастіше ненормативне, крім існуючих норм партійного життя).

Найбільш важливою формою забезпечення упорядкованості суспільних відносин є нормативне регулювання, здійснюване за допомогою соціальних норм – правил поведінки загального характеру, що стосуються різноманітних сфер суспільних відносин і мають відповідний зміст: техніко-економічні, релігійні й ін. Норма та соціальна норма – не одне і те саме. Норма – це правило взагалі, а соціальна норма – це правило, яке регулює суспільну поведінку людей. Якщо поняття норма ставиться до всієї діяльності людей, то соціальні норми ставляться тільки до суспільної поведінки людей. У широкому розумінні слова соціальне управління – це цілеспрямована й організуюча діяльність людей. Люди та їх об'єднання завжди виступають як об'єкти і суб'єкти суспільного управління.

Види соціальних норм:

1. За засобом встановлення та забезпечення:

а) норми права;

б) норми моральності (засновані на моральних поглядах суспільства й, насамперед, визначаються внутрішнім переконанням і силою суспільної думки);

в) звичаї – норми, які склалися історично та увійшли у звичку;

г) норми громадських організацій (встановлюються й охороняються суспільними органами).

2. За змістом:

а) політичні;

б) організаційні;

в) культурні (правила культурної поведінки людей);

г) естетичні (правила поведінки людей у зв'язку з уявленнями людей про красу людських вчинків);

д) технічні і т.п. (правила необхідного, доцільного поведіння людей з предметами природи, знаряддями праці та іншими технічними засобами).

Норми права, звичаї, моральність, норми громадських організацій за змістом можуть бути: політичними, організаційними, естетичними, технічними, культурними і т.ін.

Закріплення технічних правил у правових нормах зраджує їм юридичне значення: вони стають не просто доцільними, але й загальнообов'язковими правилами, охороняються державою, їх порушення спричиняє юридичну відповідальність. Такі правила прийнято називати техніко-юридичними.

Норми моральності (моралі) – це соціальні норми, що склалися в суспільстві відповідно до уявлень людей про добро, зло, справедливість, честь і т.ін. та забезпечені у своїй дії внутрішнім переконанням, силою суспільної думки і мірами суспільного впливу.

Єдність норми права та норми моральності полягає в тому, що вони є регуляторами суспільних відносин, які збігаються за змістом. Різняться вони за походженням, за сферою дії, за ступенем деталізації, за формою вираження (моральні у свідомості); за засобом забезпечення.

Глава 4. Норми права.

4.1. Поняття норм права, їх місце та роль у регулюванні суспільних відносин

Найпотужнішим за силою свого впливу в сукупності соціальних норм є блок правових норм як правил поведінки, встановлених і захищених державою. У нормі права найбільш чітко та ємко сформульовані правила поведінки учасників суспільних відносин. У ній полягає модель належної з погляду держави всієї загальної поведінки на випадок вступу в такі відношення. Норма у перекладі з латинської мови означає «правило», «точне розпорядження», «зразок». Інакше

кажучи, норма являє собою судження про належну поведінку в тих або інших умовах. Правові норми – це завжди частки права в об'єктивному змісті, первинна клітинка його матерії. Правові норми в єдності і взаємодії складають саме право. Норми права не деталізують поведінку конкретних суб'єктів, а лише вказують загальну модель правила поведінки достатньо широкого кола осіб.

Кожна норма права містить загальне правило поведінки, яке формує державну волю. Вона звернена до персонально-невизначених осіб (неперсоніфікована) і заздалегідь розрахована на невідоме число типових випадків (на відміну від акту застосування права).

Ознаки норми права:

1. Має представницько-забов'язальний характер (наділяє одних суб'єктивними правами, а інших юридичними обов'язками, передбачаючи юридичну відповідальність).
2. Описує якісний та кількісний стан поведінки.
3. Нерозривно пов'язана з державою (виступає як владне державне веління, охороняється державою, регулює найбільш важливі суспільні відносини).
4. Є обов'язковим правилом для всіх громадян, посадових осіб, державних і суспільних органів та організацій.
5. Акумуляє в собі всі основні властивості права, будучи його ячею.
6. Закріплюється у нормативному (правовому) документі, іменованому нормативним актом.
7. Має чітку внутрішню логічну структуру (гіпотеза, диспозиція, санкція).
8. Забезпечується системою державно-владних гарантій.

Таким чином, *норма права* – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що встановлюється, санкціонується і забезпечується державою всіма засобами, аж до примусу, є вираженням волі більшості населення або певної соціальної групи та регулятором суспільних відносин.

4.2. Структура норм права

Структурі норми права властива своя типова схема зв'язку утворюючих її елементів. Головне в цій типовій схемі – нормативна побудова:

- інтелектуально-вольовий зміст державної волі;
- юридичний зміст волі.

Ця нормативна побудова складається в тому, що зміст норми не тільки виражається за допомогою таких категорій, як права й обов'язки, але і має характер загального правила, особливості якого з конструктивної боку укладені в одночасно існуючих нормах-розпорядженнях і логічних нормах. Норма-розпорядження, як правило, відповідає первинній частині тексту нормативного акту (статті, абзацу, пунктові, конкретній фразі тексту). Вона втілює державне веління у вигляді суцільного нормативного положення, присвяченого конкретному питанню правового регулювання. Логічна норма – характеризує буття та зв'язок конкретних розпоряджень. Загальним для структури логічної норми і норми-розпорядження є те, що їх елементи об'єднані на засадах синтетичної залежності, при якій відсутність хоча б одного з необхідних елементів (гіпотези, диспозиції, санкції) призводить до руйнації цілісності юридичної норми.

Логічна структура норми складається з трьох елементів:

гіпотеза – це та частина норми, що вказує на умови, життєві обставини її дії або застосування.

диспозиція – це така частина норми, яка вказує на зміст самого правила поведінки, тобто на юридичні права й обов'язки, що виникають у суб'єктів при настанні обставин, передбачених гіпотезою.

санкція – та частина норми, яка вказує на міри державно-владного (примусового) характеру, що застосовуються до суб'єкта при недотриманні, порушенні чи недобросовісному виконанні ним вимог диспозиції (юридичні санкції).

Елементи логічної норми умовно можна розташувати за такою схемою: *«якщо, ... то, ... у протилежному випадку»*.

Приклад: якщо мав місце факт усиновлення, то компетентні органи й особи зобов'язані забезпечити таємницю усиновлення, а в протилежному випадку особи, які розголосили таємницю усиновлення, можуть бути притягнуті до відповідальності.

У текстах існуючих нормативних актів навряд чи можна знайти приклад такого викладу нормативного матеріалу, коли б він відповідав наведеній вище схемі. Проте, будь-яке юридичне розпорядження в ході логічного аналізу повинне неминуче вписуватися у структуру логічної норми, до складу того або іншого елемента. Звідси випливає, що «під структурою норми права розуміється тільки логічна обумовленість названих трьох елементів, незалежно від того, де і як вони викладені. Не може бути норм права, позбавлених самих правил, умов їх застосування і не забезпечених державною охороною. Тільки в цьому і полягає зміст визнання трьох елементів у кожній правовій нормі».

Глава 5. Система права.

5.1. Поняття системи права та її основні ознаки

Система права – це внутрішня структура права, що виражається в єдності й узгодженості всіх чинних норм права даної держави, а також у їхньому розподілі за галузями та інститутами права.

Вся кількість (множина, масив) чинних норм права даної держави становить собою непросту, механічну, випадкову сукупність норм. Вся сукупність цих норм права має таку якість, як системність. Ця якість у юридичній науці відбита у понятті «система права». Системність норм права означає упорядкованість їх спільного існування та дії. Упорядкованість усієї сукупності чинних норм права даної держави виявляється в їх єдності, взаємоузгодженості, непротирічності, а також у їх розподілі за галузями та інститутами права. Ця упорядкованість усіх чинних норм права є необхідною передумовою спроможності права бути

регулятором суспільних відносин. Без цієї упорядкованості права як визначеного внутрішнього устрою, що забезпечує гармонійність його внутрішньої організації, право спростовувало б саме себе в силу своїх внутрішніх протиріч, саме скасувало б свою спроможність бути цілеспрямованим регулятором поведінки та діяльності людей.

Поняття «система права» є видовим (конкретизованим) стосовно філософського поняття «система», що позначає якесь єдине, ціле (явище, процес), що складається зі взаємозалежних і взаємодіючих між собою окремих частин (елементів), які водночас відособлені та самостійні по відношенню одне до одного в рамках цього цілого, поза яким неможлива їхня самостійна дія, так само як неможливе ціле без складових його елементів.

Таким чином, дослідження системи права повинне пояснити з яких частин складається право і як вони взаємозалежні та взаємодіють між собою.

Складається право з норм права, що являють собою частки, вихідні компоненти, ті елементарні ланки, з котрих і складається вся конструкція системи права. З норм права утворені інститути права, що є складовою частиною підгалузей і галузей права. А усі вони разом – і норми права, і інститути права, і підгалузі, і галузі права – є, відповідно, системою права.

Аналіз статички та динаміки системи права виявляє цілий ряд характерних ознак, властивих цій системі, у якості основних звичайно вказує на об'єктивність системи права, пов'язану з тим, що її внутрішня організація обумовлена системою реально існуючих суспільних відносин. Право відбиває і регулює ці відношення. Наприклад, в Україні радянського періоду до появи бірж не було ні біржових відношень, ні правових норм, які регулюють ці відношення. Крім об'єктивності структури, система права характеризується єдністю дії та відносною відособленістю її структурних елементів. Регулятивна цілісність системи права пов'язана з наявністю узгодженості, непротирічності дії норм

права, наявністю принципів права, що діють в усіх його галузях. Водночас поділ права на галузі, підгалузі, інститути припускає, що кожна з цих відособлених частин права має самостійне функціональне значення у правовому регулюванні суспільних відносин.

5.2. Елементи структури системи права

Структурними елементами системи права є галузі права та підгалузі права, інститути права, норми права.

Галузь права – це частина системи права, сукупність юридичних норм та інститутів права, які регулюють визначений вид якісно однорідних відносно самостійних (відособлених) суспільних відносин, як правило, певним методом регулювання.

Серед видів якісно однорідних відносин можна розрізняти, наприклад, майнові, сімейні, трудові, фінансові й інші відносини. Всі відношення регулюють відповідні галузі права, наприклад, майнові відношення регулює цивільне право.

Галузь права є основним елементом структури права. Вона спроможна до відносної функціональної самостійності. У рамках регулятивної дії всієї системи права, на відміну від інших структурних елементів цієї системи.

Галузь права являє собою гранично широке коло юридичних норм, що регулюють певну сферу якісно однорідних суспільних відносин з урахуванням загального, особливого й одиничного в їх змісті. Об'єктивною передумовою існування тих або інших галузей права є реально існуючі певні види суспільних відносин. У структурі галузі права розрізняють загальну й особливу. Дія норм і принципів права, які містяться в загальній частині, поширюються на всі суспільні відносини, регульовані цією галуззю права, на усі випадки реалізації будь-яких інших норм цієї галузі. До основних галузей сучасного права України відносять: конституційне (державне), цивільне, фінансове, трудове, екологічне, адміністративне,

кримінальне, сімейне, житлове, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне й ін.

Інститут права – це відносно відособлена частина галузі права, сукупність юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин, як правило у межах галузі права.

Інститут права становить собою групу юридичних норм даної галузі права, що регулюють ряд специфічних, якісно своєрідних суспільних відносин визначеного виду. Інститут права є відносно самостійним первинним структурним елементом галузі права, тобто галузь права складається з інститутів права, а не складається безпосередньо з норм права. Наприклад, у галузі цивільного права є, зокрема, інститути «застави», «дарування», «міни», «купівлі-продажу» та ін.

У деяких галузях права сукупність родинних інститутів права може утворити так звану підгалузь права, спеціальний підвид (близькі відношення) відношень певного виду. Наприклад, у галузі фінансового права розрізняють підгалузі: бюджетне право, податкове право, банківське право.

Норма права – найменша складова системи права, основний її «будівельний» матеріал. Норма виступає як загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки неперсоніфікованого характеру, що встановлюється, санкціонується, забезпечується державою і спрямоване на регулювання певних суспільних відносин.

5.3. Критерії (підстави) розподілу юридичних норм за галузями права

Розрізняють два основних критерії розподілу правових норм за галузями права: предмет правового регулювання та метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це певний вид якісно однорідних суспільних відносин, врегульованих нормами даної галузі права. Наприклад, предметом регулювання галузі

трудового права є трудові відносини. Майнові відносини – предмет регулювання цивільного права.

Метод правового регулювання – це певний засіб регулювання однорідних суспільних відносин даною галуззю права. У загальнотеоретичній юридичній науці при аналізі системи права поняття «предмет правового регулювання» дає відповідь на питання, що регулює право в особі даної галузі права – певний вид якісно однорідних суспільних відносин, а поняття «метод правового регулювання» дає відповідь на питання як регулює дані суспільні відносини відповідна галузь права. Предмет правового регулювання виступає в якості вихідної об'єктивної підстави об'єднання норм права в галузі права. Вибір засобів регулювання похідний від предмету регулювання, тобто залежить від виду регульованих суспільних відносин, їхньої якісної певності.

Логіка речей припускає неоднакові засоби регулювання різноманітних суспільних відносин, неоднакові підходи законодавця до їхнього регулювання. Серед засобів правового регулювання суспільних відносин розрізняють: дозвіл, зобов'язання, заборона.

У різноманітних галузях права співвідношення застосовуваних засобів регулювання неоднаково, і визначається характером регульованих суспільних відносин. Так, в адміністративному праві домінує використання зобов'язань, у кримінальному праві – заборон, у цивільному праві – дозволів. Водночас у таких галузях права, як екологічне, фінансове, інформаційне важко визначити пріоритет того чи іншого методу регулювання. Тут доцільно характеризувати метод регулювання як комплексний, загальна мета якого – забезпечення оптимального режиму реалізації суб'єктами суспільних відносин своїх прав і свобод, виконання юридичних обов'язків.

Окрім зазначених підстав формування певної галузі права і законодавства, доцільно також враховувати: формування певної сфери суспільних відносин, що потребує нормативно-правового впливу на систематичній основі;

накопичення нормативно-правового масиву, який спрямовується на однорідну сферу суспільних відносин; утворення в межах певної однорідної системи норм інституціональних правових утворень (комплексу взаємопов'язаних інститутів права); розвиток первинних форм систематизації нормативно-правового матеріалу.

Сучасне право України складається з таких основних галузей:

- *конституційне* (державне) право, яке закріплює основи державного та суспільного ладу, основи правового положення громадян, порядок формування і компетенцію органів держави;
- *адміністративне* право, яке регулює відносини, що складаються у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності;
- *фінансове* право, яке регулює відносини, що виникають у процесі надходження та розподілу коштів державного бюджету;
- *земельне* право, яке регулює відносини між державою і суб'єктами різних форм власності на землю;
- *цивільне* право, що регулює майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини;
- *трудове* право, яке регулює відносини між працівником і власником (уповноваженим органом) у трудових відносинах;
- *сімейне* право, що регулює шлюбно-сімейні відносини та питання опіки і піклування;
- *кримінальне* право, яке визначає види суспільно-небезпечних діянь (злочинів), а також види покарання щодо осіб, що скоїли злочин;
- *цивільно-процесуальне* право, яке регулює відносини, що виникають під час розгляду цивільних справ судами, винесення й оскарження рішень;
- *карно-процесуальне* право, яке регулює відносини, що виникають у процесі порушення, попереднього розслідування (досудового слідства) та судового

розгляду кримінальних справ, а також винесення й оскарження вироку суду;

- *виправно-трудове* право, яке регулює відносини, що виникають у процесі реалізації кримінальних покарань.

5.4. Система права і система законодавства

Система законодавства – це упорядкована множина всіх чинних нормативно-правових актів даної держави.

Терміни «система права» та «система законодавства» не збігаються за значенням, так само, як і терміни «галузь права», «галузь законодавства». Система права та система законодавства співвідносяться як зміст і форма, тобто система законодавства є формою об'єктивізації системи права, будучи одночасно зовнішньою формою права, тоді як внутрішньою формою права є система права, оскільки зміст права складають норми, об'єднані в інститути та галузі права. У системі законодавства система права, знаходить своє зовнішнє вираження, проте це вираження не є вичерпним, оскільки зовнішнє вираження правової норми як елемент системи права можуть знаходити не тільки в письмовому праві, але і в неписаних принципах права, звичаєвому праві, судових прецедентах, правосвідомості, нормативних розпорядженнях.

У структурі системи законодавства тих чи інших держав можна розрізнити:

а) галузеве законодавство (карне, цивільне і т. ін., однойменне з відповідними галузями права);

б) комплексне законодавство (наприклад, екологічне, що містить правові норми різноманітних галузей права);

в) загально федеральне законодавство та законодавство суб'єктів федерації (у федеративних державах);

г) загальнодержавне (загальнореспубліканське) законодавство і законодавство автономії (у державах, де вищий представницький орган автономії уповноважений видавати в межах своєї компетенції закони, що діють винятково на території автономії);

д) конституційне й інше законодавство, закони та підзаконні акти (за юридичною силою).

5.5. Питання, які визначаються (встановлюються) виключно законами України

Законодавство України становить собою цілісну систему, яка має внутрішню логічну будову. Залежно від юридичної сили (значущості) закони України розташовані в певному ієрархічному порядку. На вершині законодавчої піраміди знаходиться Конституція України – Основний закон держави і суспільства, якому повинні відповідати всі нормативно-правові акти держави. Ступенем нижче в ієрархії законів знаходяться звичайні (поточні) закони. До системи законодавства нашої держави включаються також міжнародні договори, що не суперечать Конституції України і ратифіковані Верховною Радою.

Згідно з Конституцією України, за допомогою законів здійснюється правове регулювання найважливіших суспільних відносин. Ст. 92 Конституції України свідчить, що виключно законами України визначаються (встановлюються):

1. Правовий статус особистості, права корінних народів і національних меншин, зокрема:

- права і свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод;
- основні обов'язки громадянина;
- громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців і осіб без громадянства;
- засади соціального захисту, форми та види пенсійного забезпечення;
- засади регулювання праці та зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства;
- виховання, освіти, культури й охорони здоров'я;
- засади регулювання демографічних і міграційних процесів;
- засади створення та діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;

- оголошення амністії.

2. Правове регулювання найважливіших економічних відносин:

- засади використання природних ресурсів;
- організація і експлуатація енергосистем, транспорту і зв'язку;
- правовий режим власності;
- правові засади та гарантії підприємництва;
- правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
- Державний бюджет України і бюджетна система України;
- система оподаткування, податки та збори;
- засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків;
- статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України;
- порядок освіти і погашення державного внутрішнього та зовнішнього боргу;
- порядок випуску й обігу державних цінних паперів, їх види та типи.

3. Забезпечення національної безпеки і державного суверенітету України:

- засади зовнішніх стосунків, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- засади національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку, правовий режим державного кордону;
- правовий режим військового і надзвичайного положення, зон надзвичайної екологічної ситуації;
- порядок направлення підрозділів Збройних Сил України в інші держави;
- порядок допущення й умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України.

4. Організація і функціонування державного апарату:

- організація та порядок діяльності Верховної Ради України, статус народний депутатів України;
- організація і діяльність органів виконавчої влади, засади державної служби;
- організація державної статистики та інформатики;
- судовий устрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи,
- організація і діяльність прокуратури, органів слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань;
- організація та порядок проведення виборів і референдумів.

5. Територіальний устрій та місцеве самоврядування:

- територіальний устрій України;
- засади місцевого самоврядування;
- статус столиці України;
- спеціальний статус інших міст;
- порядок створення і функціонування вільних і інших спеціальних зон, які мають економічний або міграційний режим, відмінний від загального.

6. Встановлення, а також порядок застосування чи використання:

- мов;
- одиниць ваги, міри і часу;
- державних стандартів;
- державних символів;
- державних нагород;
- військових звань, дипломатичних рангів та інших спеціальних звань;
- державних свят.

7. Встановлення основ юридичної відповідальності:

- засади цивільно-правової відповідальності;
- діяння, що є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, і відповідальність за них.

5.6. Систематизація законодавства

Законодавство даної держави являє собою не просту, механічну, випадкову сукупність чинних нормативно-правових актів. При такому порядку речей, наприклад, робота юристів-практиків була б украй скрутною, як у плані вивчення, так і у відношенні реалізації норм, закріплених у законодавстві. Таким чином, розмір коефіцієнта корисної дії законодавства багато в чому обумовлюється упорядкованістю нормативно-правових актів, їх існуванням у систематизованому виді.

Систематизація законодавства – це діяльність з удосконалювання законодавства, приведення всіх чинних нормативно-правових актів у єдину, цілісну внутрішньо і зовнішньо узгоджену та несуперечну систему.

Серед основних форм систематизації законодавства розрізняють: облік, консолідацію, інкорпорацію та кодифікацію.

Облік як найпростіша форма систематизації здійснюється на постійній основі органами державної виконавчої влади шляхом присвоєння нормативному актові спеціального номеру і внесення його до державного реєстру нормативно-правових актів, відповідно до рівня юридичної сили. В Україні таку функцію здійснює міністерство юстиції.

Консолідація являє собою діяльність з упорядкування чинних нормативно-правових актів шляхом їх об'єднання без зміни форми та змісту, у відповідному збірнику (друкованому виданні) – офіційному або неофіційному, – що об'єднує нормативні акти в хронологічному, тематичному, алфавітному порядку. В наш час подібного роду друкарські видання доповнюють відповідні комп'ютерні бази даних (Законодавство України 1993-1996 рр.).

Інкорпорація також припускає просте об'єднання нормативно-правових актів без зміни їхньої форми та змісту, але, як правило, з урахуванням єдності сфери правового регулювання (наприклад, «Законодавство України про оподаткування»).

При *кодифікації* (складна та найбільш досконала форма систематизації) упорядкування нормативних актів завжди відбувається на правотворчій основі (тобто шляхом видання нового нормативно-правового акту з юридичною силою закону), супроводжується переробкою їх змісту, спрощенням, позбавленням більшості прогалин та колізій і, як наслідок, виданням єдиного нормативного акту, що є логічно і юридично цілісним, який регулює певну сферу або групу суспільних відносин та оформлений, наприклад, у вигляді основ законодавства, кодексу, статуту, положення. (Кримінальний Кодекс України).

Глава 6. Правова держава.

6.1. Історичні передумови виникнення концепції правової держави

З формуванням держави головним орієнтиром розвитку правових ідей стає його вдосконалення. Прагнення до вироблення концепції кращого державного облаштування влади. Розглядаючи державну владу як силу, здатну бути звернутою і на благо, і на шкоду суспільству, філософи, політики, юристи, державні діячі протягом багатьох сторіч пропонували різні концепції вдосконалення форми та механізму держави.

Один з основних напрямів наукових концепцій у цій сфері – це ідея про необхідність виключення монополізації влади. Іншими словами – розподіл гілок державної влади.

«Розподіл влад» – одна з основних рис сучасної правової держави, одна з принципових умов і основний механізм функціонування всіх видів політичної та неполітичної влади.

Вчення про розподіл влади історично склалося на найперших етапах формування держави і вилилося у спеціалізацію влади різних осіб та інститутів, в якій рано виявилися дві стійкі тенденції: концентрація влади в одних руках або одному інституті та потреба розділити владу, працю і відповідальність. Звідси і два наслідки, що

впливають із цього подвійного ставлення до влади: боротьба за владу вже розділених інститутів і проти її розподілу, з одного боку, та прагнення упорядкувати відносин розділених влад і позбавити суспільство від зіткнень між ними – з іншою. Звідси ж і характерне для історії розвитку влади в суспільстві поєднання функцій на її ранніх етапах вождя і воєначальника (король-воїн, князь-предводитель дружини, єпископ-лицар, глава ордена і т.п.)

Інститут розподілу влад як інститут самого права став зароджуватися з найдавніших часів. Якщо не враховувати суспільство при військовій демократії, то вже в Афінській та Римській республіках громадяни прагнули не допустити концентрації влади в одних руках. Так, у Греції існувало декілька політичних інститутів, які не повинні були дозволити зосередження владі в одних руках. Контроль за всіма органами влади здійснювали так звані особливі народні збори, які збиралися раз на місяць і займалися перевіркою діяльності владних гілок (чи була ця діяльність правильною).

В Римській республіці головним державним органом був сенат, що володів правом тлумачити закони, а також накладати вето на деякі рішення народних зборів. До всього іншого з числа сенаторів вибиралися народними зборами особи, які повинні були займати державні посади (консули, претори, намісники, еділи і т.д.). Не будучи судовим органом, сенат міг призначати судові колегії та давати вказівки про виробництво розслідування. Другий за значущістю державний орган у Римській республіці – народний збір. Перед народним збором робили звіт усі державні службовці (окрім диктаторів). Народні збори обирали колегії, які здійснювали урядову владу. Народний збір володів правом ухвалення законів. Особливий статус мали плебейські (народні) трибуни. Вони мали право забороняти виконання будь-яких наказів (за винятком наказів диктаторів). Вони могли накладати вето на ухвали сенату. Крім того, трибун наділяв правом арештовувати будь-яку особу та піддавати її публічному допиту. Судові функції в Римі були покладені на

вісьмох преторів, обраних сенатом. Кожні п'ять років із колишніх консулів обиралися два цензори строком на 18 місяців. Вони займалися перевіркою списку сенату і виключали з нього негідних.

Перший великий розподіл влади роз'єднав політичну та релігійну владу, владу держави і церкви. Він супроводився тривалою боротьбою за уніфікацію влади, переважання світської влади над релігійною або панування церкви в світському житті суспільства. Суперництво між ними продовжувалося багато сторіч усього середньовіччя і початку Нового часу. Воно ще далеке від завершення для багатьох держав та суспільств і понині, при цьому результат його далеко не однозначний у різних регіонах світу. Західна, переважно християнська, його частина вирішила суперечку про владу на користь світської, східна у багатьох випадках (в деяких мусульманських країнах, наприклад, Ірані, – на користь значного політичного впливу релігійних засад на життя суспільства, на його політико-правову систему і культурний устрій).

Разом із цим, у цій світській державі рано почався розподіл професійних функцій влади. Вже Аристотель відзначав існування в ньому законодавчого органу – магістрату (виконавчої установи) та судового органу. Відбувалося розділення влади між центральним і місцевим управлінням (самоврядування), формувалася все більш складна політична система суспільства, властей різних рівнів і з різними функціями. Розвинтий розподіл влади став врешті-решт однією з організаційних основ держави Нового часу, який функціонує як система функціонально розмежованих, але й пов'язаних між собою установ, апаратів та органів влади.

Період ранніх буржуазних революцій ознаменувався новим етапом у розвитку теорії правової держави. Могутній внесок у цьому зробили Р. Гроцій, Би. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Шарль-Луї Монтеск'є, Д. Дідро, Т. Джефферсон.

Ідеї правової держави знайшли широке віддзеркалення і в російській політико-правовій думці. Так, подібна проблематика знайшла свій розвиток у працях Писарева, Герцена, Чернишевського, Радіщева, Пестеля, Муравйова.

Певну теоретичну оформленість російська концепція правової держави отримала у творах провідних правознавців і філософів XIX сторіччя: Новгородцева, Муромцева, Гессена, Шершеневича, Чичеріна, Бердяєва.

Принцип розділу влад віднесений до числа основних конституційних принципів всіх сучасних демократичних держав і знаходить віддзеркалення в побудові механізму здійснення влади. Складовими частинами механізму влади повсюдно визнаються законодавча, виконавча і судова власті, кожна з яких, утілюючи єдність влади, належить народові, залишається самостійною. Ці гілки влади при нормальній ситуації існують в усіх країнах. Проте способи їх розподілу та взаємодії далеко не однакові. Інакше кажучи, принцип один, а способи його реалізації різні. В кожній країні державний механізм відрізняється безперечною специфікою і численними особливостями. Причому, чим вище ступінь демократизму, тим більше можна спостерігати специфічного й особливого. Деспотії всі однакові, як би ні силкувалися тирані підкреслити свою самобутність. Демократії завжди різноманітні, будучи єдиними за своїми основоположними принципами і духом.

Конкретне втілення у життя принципу розподілу влад залежить від дії численних чинників: історичних особливостей та еволюції держави, рівня соціально-економічного розвитку, природно-географічних умов існування, етно-національного складу населення, соціально-економічного рівня розвитку суспільства та ін.

Встановлюваний конституцією і який фактично склався в країні порядок формування вищої державної влади, принципи взаємовідношення між законодавчою, старанною і судовою владами визначають існуючу в країні форму правління.

Таким чином, теорія правової держави нерозривно пов'язана з ідеєю про розподіл гілок державної влади. Це приводить до висновку про те, що втілення цієї ідеї можливо лише в демократичному суспільстві та державі. Ані в рабовласницькому суспільстві, ані у феодальній державі втілення цього принципу неможливе, оскільки сам принцип має на увазі наявність економічно вільного власника – основного представника суспільства, що володіє також і політичними правами.

Для фактичного здійснення розподілу гілок державної влади необхідні певні об'єктивні умови – достатній рівень розвитку продуктивних сил і відносин, а також суб'єктивні – високий рівень політичної свідомості суспільства.

Сучасна юридична наука розглядає безліч варіантів і теоретичних моделей втілення в життя концепції правової держави. Ця теорія не перетворилася на догматичне навчання. Процес удосконалення цього вчення продовжується і сьогодні.

Прояви демократичних начал організації влади мали місце ще в Стародавній Русі, зокрема, договори, які уклали між окремими містами з князівськими дружинами, нібито містили в собі елементи розподілу влад. На жаль, ці починання не отримали подальшого розвитку. Князівські усобиці та ворожнеча зовсім не сприяли будь-яким прагненням до демократичного правління. Об'єднання російських земель і подальше створення централізованої Російської держави відбувалися в умовах, що вимагали максимальної концентрації влади. Затвердження російського самодержавства виключало можливість розподілу влад. Іван Грізний повністю викоренив всяку опозицію самодержавному правлінню. Петро Великий, що перейняв у західних країн багато чого в ратній справі та науках, ніколи не звертав уваги на тих великих голландців, які були провісниками панування правових засад і принципу «розподілу влад».

В історії України задовго до американської конституційної ідеї були періоди та моменти, коли певні

політики і вчені передбачали необхідність розподілу влад як основи для поліпшення державного механізму та більшої демократичності держави.

Так, у Конституції Пилипа Орлика, прийнятій 5 квітня 1710 року на Козацькій Раді в р. Бандери, в VI розділі пропонується державне управління, розподіл повноважень і об'єднання усіх гілок влади в єдиний державний механізм: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального та корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – під час війни і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому ж вільній нації не дотримуватись такого ж прекрасного порядку в незалежних державах». Далі витікає, що першість в країні належить Генеральному старшині, якому підкоряються Полковники, прирівнювані до радників. Законодавчий орган складається із знатних ветеранів, вибраних від кожного полку, складових публічну раду. Ясновельможний гетьман прирівнюється до президента республіки з президентською формою правління.

Тенденції до демократизації влади та її децентралізації є видимими також і в Конституції УНР, прийнятій 29 квітня 1918 року Українською Центральною Радою, яку вважають однією з найдемократичніших конституцій того часу. Статті 22–25 закріплюють принцип розподілу влади на законодавчу, старанну і судову. Верховним органом у Республіці були Всенародні Збори, що здійснюють безпосередньо законодавчу владу. Вони ж формували органи виконавської та судової влади. Вища виконавча влада належала Раді Народних Міністрів. Арбітром серед цих двох властей був Генеральний Суд УНР. При цьому в статті 63 зазначалося: «Рішення Суду не можуть бути змінені ні законодавчими, ні адміністративними органами влади».

З приходом до влади більшовиків 2 Всеросійський з'їзд Рад, проголосивши 8 листопаду 1917 року перехід всієї

повноти влади в руки Рад, поклав початок існуванню тоталітарної держави. Концепція розподілу влад, як вираз інтересів буржуазії, марксизмом відкидалася. Саме зневага до «розподілу влад», їх функцій привела, крім всього іншого, до відчуження трудящих від політичної влади, до «сталінщини».

6.2. Поняття та основні ознаки правової держави

Правову державу в сучасному трактуванні можна охарактеризувати як таку організацію політичної влади громадянського суспільства, що підкорена правому закону та створює умови для якнайповнішого забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а також для найбільш послідовного регулювання діяльності державної влади за допомогою права з метою недопущення зловживань.

У сучасній традиції викладання фундаментальної юриспруденції визначаються такі основні загальні ознаки правової держави:

1. Соціально-змістовні: а) верховенство закону в суспільному і державному житті (закони повинні бути не декларативними, а актами прямої дії. Має бути закріплений механізм їх реалізації); б) в конституційному та інших законах мають бути закріплені основні права людини; в) відносини між державою і громадянином повинні будуватися на основі принципу: громадянинові дозволено робити все, що прямо не заборонене законом; г) взаємовідповідальність держави та громадянина; д) наявність високої правової культури у всіх громадян.

2. Формальні ознаки: а) розподіл влад (система заборон і противаг); б) юридична захищеність особи; в) суд – надійна юридична гарантія прав людини; г) неухильне та загальне виконання законів і підзаконних актів всіма учасниками суспільного життя.

6.3. Принципи правової держави

Загальні ознаки правової держави дають можливість сформулювати основні принципи теорії правової держави:

1. «Розподіл влад» має на увазі, перш за все, не розподіл власне самої влади, а розподіл функцій влади. Серед таких функцій виділяють: законодавчу, виконавчу, судову. Кількість гілок влади може бути і більшою. Так, у сучасній українській юридичній науці деякі автори виділяють контрольно-наглядову владу як четверту гілку (за Конституцією Алжиру 1976 року таких гілок влади виділяється сім: законодавча, виконавча, судова, контрольно-наглядова, засновницька, президентська, влада органів самоврядування). Основна мета розподілу влади – це запобігання її можливої централізації та узурпації, а також розмежування компетенції між окремими гілками влади. Здійснення цього принципу забезпечується функціонуванням спеціальної системи «стримувань і противаг» – тобто сукупністю спеціальних повноважень, властивих кожній з гілок влади, які дозволяють запобігати спробі «перетягування на себе» більшої кількості повноважень. До цієї системи входять такі повноваження:

- право імпічменту – вираження парламентом недовіри президентові внаслідок здійснення ним вчинку, не сумісного з його державними функціями, наприклад – злочину. У разі здійснення цієї процедури президент повинен піти у відставку;
- право відкладального вето – право президента накладати заборону на законопроект парламенту, переданий йому на підпис;
- право парламенту на подолання президентського вето. Парламент повторним голосуванням, кваліфікованою більшістю за законопроект може подолати рішення президента про накладення заборони. В цьому випадку президент зобов'язаний підписати закон;
- процедура формування Конституційного Суду. Так, наприклад, в Україні формування цього органу здійснюється шляхом делегування однакової кількості суддів від кожної гілки влади (Президента, Верховної Ради, з'їзду суддів України).

2. *Принцип верховенства закону і права.* Верховенство права у правовій державі виражається у відображенні в законі ідей права, тобто ідей справедливості, захисту природних прав та інтересів людини і громадянина.

Верховенство закону в правовій державі виражається в тому, що держава повинна бути підлеглою правовим законам. Все ж таки підзаконні акти повинні розвивати ідеї закону, відповідати закону і не суперечити йому. В такому ж співвідношенні знаходяться видові закони з основним законом – Конституцією.

3. *Принцип «зв'язаності» держави своїми законами.* У правовій державі посадовці та органи державної влади повинні бути прикладом, зразком і першим виконавцем закону, який видається цією владою. Неможливо вимагати виконання закону від громадянина, якщо сама держава порушуватиме прийнятий нею закон.

4. *Принцип взаємної відповідальності держави та громадянина.* Громадяни у правовій державі, за наявності у них широкого кола правомочностей, мають також і певне коло обов'язків перед державою та суспільством (дотримуватися законів і конституції держави; платити податки; берегти природне навколишнє середовище, захищати батьківщину). У свою чергу держава відповідальна перед громадянином у забезпеченні, гарантіях та захисті його прав, свобод і законних інтересів.

5. *Принцип наявності Конституційного Суду.* У правовій державі результати нормотворчої діяльності схильні до контролю з боку спеціального органу – Конституційного Суду на предмет відповідності їх ідеям і нормам конституції. У разі визнання неконституційності того або іншого нормативно-правового акту останній припиняє свою дію на території держави. Рішення цього органу не підлягають відміні чи оскарженню, опротестуванню.

6. *Принцип реальності контролю та нагляду за виконанням закону.* В правовій державі повинна існувати система органів влади, які здійснюють на достатньо

незалежній основі контроль і нагляд за виконанням закону (прокуратура, Конституційний Суд, державні інспекції і т.д.). Дієвість діяльності таких органів може визначатися рівнем адекватності примусових заходів дії на несумлінних виконавців або порушників закону.

7. *Принцип реальності прав і свобод громадян.* Правова держава характеризується реальністю втілення максимуму демократичних прав і свобод людини. Цього можна досягти при реалізації мінімум трьох обов'язкових умов:

- а) законодавчого закріплення прав і свобод громадян;
- б) законодавчого закріплення процесу, процедури реалізації прав і свобод громадян;
- в) забезпечення судового захисту від порушень прав і свобод громадян (створення мінімуму судових прецедентів такого захисту).

8. *Принцип високої правової культури населення.* Найбільш складний у реалізації принцип теорії правової держави.

Для забезпечення формування високої правової культури населення у правовій державі повинні бути реалізовані такі умови:

- а) створення системи постійного та максимально повного і широкого інформування населення про стан чинного законодавства, а також загальної правової інформації,
- б) створення структури органів і програм із формування правового навчання та вироблення стимулів, прийомів і навиків реалізації населенням правових знань;
- в) розробка заходів і створення умов формування у населення поважного ставлення до закону та права (втілення цього елемента нерозривно пов'язане із втіленням у життя принципів взаємної відповідальності держави та громадянина, а також принципу «зв'язаності» держави своїми законами).

6.4. Головні напрями формування правової держави в Україні

Ст. 1 Конституції України проголошує Україну правовою державою. Концепція правової держави закріплена в основних положеннях Конституції. Принцип розподілу законодавчих і виконавчих функцій влади в Україні проводиться на основі діючої Конституції України (ст. 6). Конституційна організація державної влади й органів місцевого самоврядування закріплена у ст. 6, 7, 19 Конституції. Принцип верховенства правового закону в Україні виявляється у тому, що всі закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України (ст. 8).

Головним обов'язком держави Конституція України проголошує забезпечення й утвердження прав людини (ст. 3). Права людини оголошені невідчужуваними і непорушними (ст. 21-23). Конституція закріплює правовий порядок арештів та утримання під вартою за мотивованим рішенням суду і лише на підставах і в порядку, які встановлені законом (ст. 29). Людині забезпечується відшкодування морального та матеріального збитку, заподіяного незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування, їх службовців і посадовців при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56). Нормативні акти, які визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у встановленому законом порядку (ст. 57). У разі невідповідності будь-якого закону, указу Президента або ухвали Кабінету Міністрів України Конституції України Конституційний Суд України зобов'язаний визнати названі акти неконституційними, що автоматично тягне за собою втрату ними юридичної сили.

Таким чином, закріплені в Конституції правові норми юридично визначають Україну як правову державу. Проте реальні гарантії реалізації прав і свобод людини та громадянина, принципів взаємної відповідальності держави й особистості, можливості особистості робити все, що прямо не

заборонене законом, а державних і самоврядних органів і посадовців – лише передбачене їх компетенцією. У Коментарі до Конституції законодавець відзначає, що твердження про те, що Україна є правовою державою, не відповідає сьогоднішньому положенню і є орієнтиром, до якого необхідно прагнути при побудові нової самостійної держави.

До основних напрямів формування правової держави в Україні слід віднести:

- необхідність обмежити діяльність держави та її органів загальносоціальним правом, яке характеризується правами людини, народу, людства;
- формування правового механізму, за допомогою якого можна було б подолати відчуження людини і громадянина від засобів виробництва, власності, від безпосередньої та представницької форм демократії;
- чітку роботу законодавчої влади на основі Конституції України і конституційних законів;
- створення системи незалежних загальних і господарських судів та інших ланок судової системи України. Поки що в нашій державі в повному об'ємі не створена судова система, передбачена Конституцією України;
- формування у народу України нового правового мислення, високого рівня правової культури, знань про життєво необхідні закони й уміння використовувати ці закони у повсякденному житті.

Глава 7. Правопорушення і юридична відповідальність.

7.1. Правопорушення: поняття, види, склад

Правопорушення – протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, яке передбачене нормативно-правовими актами і яке є індивідуально чи суспільно шкідливим або суспільно (індивідуально) небезпечним.

Визначення правопорушення указує на такі важливі ознаки правопорушень:

1. Правопорушення мають протиправний характер. Протиправність – це зовнішня сторона правопорушень, яка вказує на те, що правопорушення здійснюється всупереч праву і є порушенням заборон, встановлених у законах і підзаконних актах, тобто є невиконанням обов'язків, які випливають із норм права або договорів, укладених на основі правових норм.

2. Правопорушення володіють суспільно-небезпечним (суспільно-шкідливим) характером, тобто завдають шкоди чи створюють небезпеку такої шкоди для особи, власності, держави, суспільства. Суспільна небезпека окремо узятій вини може бути і неочевидною, але вона цілком очевидна та реальна, якщо ці види вини узяті в сукупності.

Суспільна небезпека є об'єктивною властивістю правопорушення. Ця властивість виражається в тому, що протиправна дія заподіює шкоду інтересам особи, суспільства, держави, незалежно від усвідомлення даної обставини законодавцем. Разом із тим віднесення дії до протиправної визначається законодавцем і від нього у вирішальній мірі залежить те, до якого виду протиправних дій (злочини або проступки) буде віднесене те чи інше діяння.

3. Правопорушення – це акт поведінки людей. Воно майже завжди характеризується активною дією, але в деяких випадках правопорушення може бути виражене у формі бездіяльності – якщо норми права ставлять в обов'язок особі вчинити певні дії, а особа їх не здійснює (наприклад, не надання допомоги, невиконання службовцями покладених на них обов'язків унаслідок недбалого до них ставлення, невиконання умов договору і т. ін.). Правопорушення не виникає, якщо, наприклад, загибель людей або майна викликані якими-небудь природними катаклізмами (повінь, землетрус), а не вчинками людей.

Це означає, що правопорушення є завжди актом дії людей. Думки, наміри, переконання, які не виявилися у конкретних діях, не визнаються чинним законодавством України об'єктом дії.

4. Правопорушення – це винна дія, яка виражає негативне внутрішнє відношення правопорушника до інтересів людей, наносить збитки суспільству та державі, містить вину. Якщо в поведінці людини відсутня вина, то його дія правопорушенням вважатися не може, хоча воно і суперечить існуючому правопорядку (наприклад, вбивство, скоєне у стані необхідної оборони).

5. Правопорушенням визнається лише дія деліктоздатної особи – тобто особи, яка здатна відповідно до медичного критерію (стан розумових здібностей, психічного здоров'я) і за віком (досягнення віку юридичної відповідальності за той або інший вид правопорушення) усвідомлювати свої дії, керувати ними, а також нести відповідальність за їх здійснення. Особа повинна усвідомлювати, що вона діє протиправно. Якщо немає цієї ознаки (через малолітній вік, неосудність або інші обставини), то не буде і правопорушення.

6. Правопорушення має осмислено-вольовий характер, тобто на момент свого здійснення воно залежить від волі та свідомості учасників, знаходиться під контролем їх волі та свідомості, здійснюється ними усвідомлено і добровільно.

7. Правопорушення є дією караною, тобто може тягти за собою застосування до правопорушника заходів державного примусового характеру, заходів юридичної відповідальності: позбавлень особистого майнового чи організаційного та матеріального характеру.

Відсутність зазначених ознак не дає права розглядати ті або інші діяння як правопорушення.

Юридично значущі ознаки правопорушення узагальнюються в конструкції «юридичний склад правопорушення». Під юридичним складом правопорушення розуміють сукупність його обов'язкових ознак (елементів).

Якщо який-небудь з елементів складу відсутній, то неможливо довести і факт правопорушення.

До елементів складу правопорушення відносяться:

- об'єкт правопорушення;
- об'єктивна сторона правопорушення;
- суб'єкт правопорушення;
- суб'єктивна сторона правопорушення.

Правопорушення характеризується чотирма елементами, які становлять його склад:

об'єкт – порушене матеріальне чи нематеріальне благо, що захищається правом. Це, як правило, право на що-небудь або певна група (сфера) суспільних відносин, на які здійснює замах правопорушник;

суб'єкт – осудна винна деліктоздатна фізична особа чи деліктоздатне об'єднання, які вчинили правопорушення;

об'єктивна сторона – протиправне діяння (дія або бездіяльність), його шкідливий результат, а також причинно-наслідковий зв'язок, що настав між діянням і результатом;

суб'єктивна сторона – певне внутрішнє психічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки і його наслідків. Таке відношення відображається поняттям вини. Суб'єктивна сторона – вина, тобто відношення правопорушника до діяння та його результату у формі умислу (наміру) чи необережності.

Форми вини:

умисел:

а) прямий – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання суспільно шкідливих або небезпечних наслідків і бажає їх настання;

б) опосередкований (непрямий) – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання суспільно шкідливих або небезпечних наслідків, але байдуже відноситься до можливості їх настання.

необережність:

а) протиправна самовпевненість – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість

настання його негативних наслідків, проте вважає, що вони не виникнуть (сподіваючись на свої сили запобігти настанню суспільно шкідливих або небезпечних наслідків);

б) протиправна недбалість – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, але не передбачає можливості настання його суспільно шкідливі чи небезпечні наслідки, хоча відповідно до свого рівня розвитку повинен і міг їх передбачати.

Види правопорушень за ступенем індивідуальної чи суспільної шкоди:

1. Провина (шкідливі правопорушення).
2. Злочини (небезпечні правопорушення).

Проступок – це правопорушення, що не визнані законом злочинами. Характеризуються меншою суспільною небезпекою, ніж злочини. Наприклад, адміністративний проступок – неоплачений проїзд у громадському транспорті.

Види проступків: конституційні; цивільні; адміністративні; процесуальні; дисциплінарні.

Адміністративний проступок – це винне, протиправне діяння (дія чи бездіяльність), яке виражене у посяганні на встановлені правом і забезпечені адміністративно-правовими санкціями правила поведінки громадян, посадовців та організацій у сфері реалізації державної виконавчої влади.

Адміністративним проступком є дія чи бездіяльність, які заважають здійсненню нормальної виконавчої та розпорядчої діяльності державних і громадських органів та організацій, роблять замах на громадський або державний порядок, власність, права та законні інтереси громадян, посадовців і організацій. Як правило, він не пов'язаний із виконанням службових обов'язків.

Цивільно-правові правопорушення (проступки) – це суспільно шкідливі протиправні діяння, що полягають у порушенні громадянами й організаціями майнових та особистих немайнових відносин, які складаються між суб'єктами права і становлять для них матеріальну або духовну цінність.

Цивільно-правовий проступок передбачається нормами цивільного, сімейного, фінансового, аграрного права.

Процесуальне правопорушення (проступок) – це порушення встановленої законом процедури здійснення правосуддя, проходження юридичної справи у правозастосовчому органі, який виносить правозастосовчий акт.

Дисциплінарний проступок – порушення робітниками та службовцями підприємств, установ, інших організацій правил внутрішнього трудового розпорядку, службової дисципліни, невиконання ними службових обов'язків.

Злочин – це передбачене кримінальним законодавством суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний устрій України, його політичну й економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше, яке посягає на правопорядок суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом (ст. 11 Кримінального Кодексу України).

Види злочинів: 1) злочин проти особи; 2) злочин проти власності; 3) злочин проти держави; 4) посадовий злочин; 6) військовий злочин; 7) злочин проти порядку управління, судочинства та ін.

7.2. Причини правопорушень

Загальну характеристику причин правопорушень доцільно підрозділяти на два підходи, які по-різному описують цю проблему.

Перший підхід – *антропологічний*.

Відповідно до антропологічного вчення, злочинність є явищем біологічним і підкоряється фізіологічним, а також психологічним законам. Біля витоків антропологічної школи стояли Ч. Ломброзо та Е. Феррі.

Ч. Ломброзо розробив теорію природженого злочинця, згідно з якою існують люди з певним набором ознак (стигматів). Ці стигмати пояснюють їх схильність до

здійснення злочинів, тобто, йдеться про потенційних злочинців. Особа, яку сполучає в собі не менше п'яти таких ознак, Ч. Ломброзо називав злочинним типом.

Другий підхід – *соціальний*.

Вчення про соціальну природу злочинності протистоїть антропологічній школі.

Злочинність, на думку представників цієї теорії, за своєю природою є суто соціальним явищем. Корінь його треба шукати не в природі людини, а в економічних, політичних та інших соціальних умовах життєдіяльності особи.

Питання про природу правопорушень та їх причини має, окрім теоретичного, також виключно велике практичне значення, оскільки визначає шляхи і засоби боротьби з протиправною поведінкою. Якщо у здійсненні правопорушень, зокрема злочинів, вирішальну роль відіграють соціальні чинники, то, очевидно, що боротьба з правопорушеннями повинна мати соціальну спрямованість. Якщо ж справа в біології людини, то доведеться винаходити методи медичної дії на злочинців, тобто методи генетичного контролю. Так само слід підходити і до природи правопорушень та їх причин.

Серед причин правопорушень можна виділити такі:

1) чинники суб'єктивного характеру – низький рівень правової культури, правовий нігілізм, помилки в ціннісній орієнтації особи;

2) конкретні суперечності в суспільстві, прояви суспільної кризи, нестабільність соціального положення, розбіжності між рівнем розвитку продуктивних сил і потребами суспільства;

3) недоліки у правотворчості та правозастосуванні: встановлення протиприродних для суспільства заборон, розбіжності нормативно-правових актів, пропуски в законодавстві, малоефективна діяльність правоохоронних органів та ін.

7.3. *Юридична відповідальність: поняття, ознаки, види*

Юридична відповідальність – це застосування до винної особи заходів державного примусу за скоєне правопорушення, внаслідок чого правопорушник («відповідає»), зазнає заходів державного примусу за свою вину, і тому несе певні обмеження або позбавлення у правах і свободах (матеріального чи нематеріального характеру, втрати) або на нього покладається обов'язок вчинити певні дії, на користь осіб, потерпілих від правопорушення.

Юридичну відповідальність слід відрізнити від:

- профілактичних превентивних заходів, встановлених законом;
- заходів захисту, тобто правових відновних заходів у цивільному праві та інших відносинах.

Ознаки юридичної відповідальності:

1. Юридична відповідальність пов'язана із засудженням поведінки правопорушника з боку суспільства та держави. Державне засудження виражається в тому, що уповноважений орган держави виносить відносно правопорушника відповідний акт правозастосування. Крім того, майже завжди особа, порушуючи норму права, порушує і відповідну норму моралі. Тому разом із юридичною відповідальністю перед державою особа несе і морально-етичну відповідальність перед суспільством, яка виражається в суспільному засудженні, осуді. Іноді суспільне засудження може мати і юридичне значення.

Юридична відповідальність, яка настає за порушення норм права, – це різновид соціальної відповідальності, що настає за порушення різних соціальних норм (права, моралі, звичаїв, корпоративних норм). Співвідношення цих понять – соціальної та юридичної відповідальності – це співвідношення загального і приватного.

2. Юридична відповідальність спирається на державний примус. *Державний примус* – це державно-владний вплив відповідних державних органів або посадовців на поведінку

людей. При цьому юридичну відповідальність не можна зводити тільки до державного примусу, як і останній – до юридичної відповідальності. Окрім юридичної відповідальності, існують й інші види державного примусу, які мають правовий характер, тобто здійснюються лише компетентними державними органами і лише у визначених законом формах (запобіжні засоби, заходи щодо припинення чи попередження правопорушень).

3. Юридична відповідальність виражається в обов'язку особи зазнати певних позбавлень – втрату конкретних благ особистого (наприклад, позбавлення волі), організаційного (позбавлення посади) та майнового характеру (конфіскація майна, штраф) за своє винне протиправне діяння, тобто понести покарання, яке є новим, додатковим юридичним обов'язком, що не існував до здійснення суб'єктом правопорушення.

4. Юридична відповідальність настає лише за скоєне або здійснюване правопорушення за наявності повного складу правопорушення.

5. Юридична відповідальність здійснюється спеціально уповноваженим органом держави, в чіткій відповідності до закону, а саме до санкцій норм права, якими встановлюється вид і міра позбавлень.

6. Юридична відповідальність здійснюється у процесі правозастосовчої діяльності при дотриманні певного процедурно-процесуального порядку і форм, встановлених законом. За межами процесуальної форми юридична відповідальність неможлива, не повинна мати місця, оскільки це вже буде саме по собі незаконно та неправомірно.

Порядок притягнення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права. Процесуальні відносини, що формуються на їх основі служать зовнішнім проявом відносин юридичної відповідальності.

За формою здійснення всі види юридичної відповідальності можна поділити на здійснювані в судовому, адміністративному та іншому порядку.

Залежно від виду правопорушення, за яке застосовується відповідальність, розрізняють такі види відповідальності:

1. *Конституційно-правова відповідальність* у вітчизняній юридичній літературі виділилася в окремий вид порівняно недавно. Питання про його виділення в самостійний вид юридичної відповідальності дотепер служить темою вивчення юристами ученими і практиками (дисертація А.О. Червяцовой). До її особливостей відносять те, що вона має яскраво виражений політичний характер; відносно вузьке коло органів та осіб, на які вона розповсюджується; специфічність заходів; спрямованість, перш за все, на захист Конституції. Прикладами конституційної відповідальності може служити звільнення з посади Президента, відставка Кабінету Міністрів; відзив із посади депутата, посла або іншого посадовця; розпуск партії чи суспільного руху.

2. *Кримінально-правова відповідальність* – найсуворіший вид юридичної відповідальності. Наступає за здійснення злочинів, вичерпний перелік яких розміщений у кримінальному кодексі (тобто встановлюється лише законом). Вона настає з моменту офіційного набуття чинності (юридичної сили) вироку суду і реалізується виключно спеціально уповноваженими органами держави (в Україні – департамент виконання покарань). Заходи кримінальної відповідальності: штраф, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, виправні роботи, конфіскація майна, обмеження свободи, позбавлення волі і т. ін.

3. *Адміністративно-правова відповідальність* настає за здійснення адміністративних правопорушень, спричиняє за собою накладення адміністративних стягнень органами державної виконавчої влади (точніше органами так званої адміністративної юрисдикції), а також судом. Заходи адміністративної відповідальності: попередження, штраф, вилучення або конфіскація предметів, які були зняряддями здійснення чи безпосереднім предметом адміністративного

правопорушення, позбавлення спеціальних прав, наданих громадянину (права управління транспортним засобом), виправні роботи, адміністративний арешт.

4. *Цивільно-правова відповідальність* настає за здійснення цивільно-правового правопорушення і виражається у відшкодуванні збитків, неустойці, штрафях, виплаті пені, примусовому відновленні порушеного правового стану, примусовому виконанні правового обов'язку.

5. *Дисциплінарно-правова відповідальність* покладається адміністрацією підприємств, установ, організацій, (особою, яка володіє розпорядчо-дисциплінарною владою над конкретним працівником), внаслідок скоєння дисциплінарного проступку: 1) відносно правил внутрішнього трудового розпорядку; 2) по відношенню до порядку підлеглості; 3) відносно дисциплінарних статутів і положень, які діють у деяких сферах (у сфері оборони, в органах внутрішніх справ, на залізничному, водному, повітряному транспорті). Застосовується виключно в рамках службової підлеглості. Заходи дисциплінарної відповідальності: догана, сувора догана, пониження в посаді, звільнення.

6. *Матеріально-правова відповідальність* настає за скоєне майнове правопорушення, збиток, заподіяний підприємству, установі, організації робітниками та службовцями при виконанні ними своїх трудових обов'язків. Притягає до відповідальності адміністрація підприємства. Міра матеріальної відповідальності – грошове стягнення. Іноді цей вид юридичної відповідальності не виділяють як самостійний.

7.4. Підстави і мета юридичної відповідальності

При характеристиці підстав юридичної відповідальності розрізняють її фактичну та юридичну сторони. При цьому під фактичною підставою юридичної відповідальності розуміють скоєння особою правопорушення, яке характеризується

сукупністю ознак, що утворюють його юридичний склад. Під юридичною підставою правової відповідальності розуміють норму права, яка передбачає відповідальність, і відповідний акт правозастосування, в якому компетентний орган встановлює конкретний об'єм і форму заходів примусу, що застосовуються до конкретного правопорушника. Таким актом правозастосування може бути наказ адміністрації, вирок, постанова чи рішення суду і т. ін.

Під метою юридичної відповідальності розуміють ті основні результати, яких прагнуть досягти при залученні правопорушника до відповідальності. *Метою* юридичної відповідальності є: відшкодування заподіяної шкоди, захист правопорядку, здійснення відплати за здійснення правопорушення, попередження від здійснення нових правопорушень, виховання і перевиховання громадян. Ця мета конкретизується у функціях юридичної відповідальності.

Функції юридичної відповідальності дозволяють більш глибоко проникнути в сутність цього правового інституту.

Серед функцій юридичної відповідальності можна виділити такі:

1) *штрафну (репресивно-каральну)*, що характеризується каральною реакцією держави на правопорушення. Вона виражається у покаранні винної особи, спричиненні їй особистих, майнових чи організаційних обмежень або позбавлень, які спричиняють несприятливі для цієї особи наслідки;

2) *правовідновлювальну (компенсаційну чи репараційну)*, яка полягає у стягненні заподіяного збитку з правопорушника, компенсації втрат потерпілій стороні, відновленні майнових прав;

3) *попереджувально-виховну (превентивну)*, що полягає у формуванні мотивів, які спонукатимуть до дотримання законів, поважати права та інтереси інших осіб, попереджувати здійснення нових правопорушень як відносно

особи, підданій відповідальності (приватна превенція), так і відносно інших осіб (загальна превенція).

РОЗДІЛ II. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Глава 1. Конституційне право України – провідна галузь права.

1.1. Поняття та джерела конституційного права України

У національній правовій системі конституційне право України посідає провідне місце, оскільки предмет конституційно-правового регулювання складають найважливіші суспільні відносини, які лежать в основні устрою суспільства і держави. Конституційне право встановлює принципи організації та здійснення публічної влади в Україні, принципи взаємодії держави з основними соціальними суб'єктами – людиною і суспільством.

Конституційне право України – провідна галузь права, сукупність правових норм, що регулюють базові суспільні відносини, а саме: засади суспільного ладу, правовий статус особистості, форму держави.

Первісним елементом конституційного права України є *конституційно-правова норма* – загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносини, які становлять предмет галузі конституційного права.

Конституційно-правові норми характеризуються загальними рисами, притаманними усім видам правових норм (виступають регуляторами суспільних відносин; встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки; мають формально визначений характер; спираються на державний примус тощо), водночас їм властива низка специфічних ознак.

Специфічними ознаками норм конституційного права є:

- особливий правовий зміст, обумовлений особливостями суспільних відносин, які складають предмет конституційно-правового регулювання;

- установчий характер конституційно-правових приписів (конституційно-правові норми встановлюють систему органів публічної влади, їх компетенцію, визначають правовий статус особистості тощо);
- особлива структура (конституційно-правові норми, як правило, не мають «класичної» тричленної структури), поширеність серед конституційно-правових норм нетипових правових приписів (норми-принципи, норми-дефініції, норми-декларації, норми-цілі тощо);
- особливість джерел правового закріплення, що обумовлює вищу юридичну силу конституційно-правових норм щодо норм інших галузей (у першу чергу, це стосується норм, які містяться в Конституції України, конституційних та органічних законах);
- підвищена стабільність і охорона з боку держави;
- прямий характер дії та особливий механізм реалізації.

Норми конституційного права України за характером і змістом об'єднуються у відповідні конституційно-правові інститути. *Конституційно-правовий інститут* – відносно самостійний відокремлений комплекс конституційно-правових норм, що регулюють у межах галузі конституційного права України певну сферу чи групу якісно однорідних суспільних відносин.

Конституційно-правові норми отримують формальне закріплення й об'єктивізацію у джерелах конституційного права України, якими виступають Конституція України, закони України, інші акти Верховної Ради України, акти Всеукраїнських референдумів, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішення Конституційного Суду України, статuti територіальних громад, інші акти органів місцевого самоврядування.

Основоположними джерелами конституційного права України є Конституція України, Декларація про державний суверенітет та Акт проголошення незалежності України.

Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 року (далі Декларація) є документом, який лежить в основні становлення Української Держави як самостійної та незалежної.

Державний суверенітет, як це зазначається у Преамбулі Декларації, проголошується Верховною Радою УРСР, «...виражаючи волю народу, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, поважаючи національні права всіх народів, турбуючись про повноцінний політичний, економічний, соціальний та духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність розбудови правової держави, маючи на меті затвердити суверенітет і самоуправління народу України...»

Декларація складається з десяти розділів, що закріплюють такі основні положення:

- Україна як суверенна національна держава розвивається в межах існуючих кордонів на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення;
- єдиним джерелом державної влади в Україні є народ України, який складають громадяни України всіх національностей; повновладдя народу здійснюється на основі Конституції як безпосередньо, так і через народних представників;
- Україна є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя, забезпечує верховенство Конституції на своїй території; державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;
- Україна має власне громадянство, підстави і порядок отримання та втрати якого визначається спеціальним законом; усі громадяни є рівними незалежно від походження, соціального і майнового статусу, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин;

- Україна здійснює верховенство на всій своїй території; державна територія є незмінною і недоторканою;
- у сфері економічних відносин Україна самостійно визначає свій економічний статус та закріплює його у законах; народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України;
- Україна самостійно встановлює порядок охорони природи на своїй території, порядок використання природних ресурсів; турбується про екологічну безпеку громадян, генофонд народу та молодого покоління;
- Україна є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на її території, право на вільний національно-культурний розвиток;
- політика внутрішньої та зовнішньої безпеки будується на таких засадах: Україна має право на власні Збройні Сили, має власні внутрішні війська й органи державної безпеки; Україна урочисто проголошує про свій намір стати у подальшому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках;
- Україна є самостійним і рівноправним суб'єктом міжнародних відносин, що здійснює безпосередні зносини з іншими державами, активно сприяє укріпленню загального миру та безпеки.

Отже, положення Декларації визначають принципи державотворення у різних сферах – політичній, соціально-економічній, духовно-культурній, зовнішньополітичній тощо. Прийнята за часів існування СРСР, Декларація мала на меті забезпечення суверенітету України у складі Радянського Союзу. Юридичне закріплення повної самостійності України відбулося на підставі *Акту проголошення незалежності від 24 серпня 1991 року*, який було затверджено 1 грудня 1991 року на всеукраїнському референдумі.

Акт проголошення незалежності, прийнятий Верховною Радою України від імені народу України, закріпив три основні положення:

- незалежність України, створення самостійної Української держави з офіційною назвою «Україна»;
- принцип територіальної цілісності та недоторканості України;
- дію на території України виключно Конституції і законів України.

Подальший розвиток самостійної та незалежної держави вимагав прийняття норм, спрямованих на врегулювання нової системи суспільно-політичних відносин, що визначають питання території, громадянства, правонаступництва України щодо міжнародно-правових зобов'язань УРСР і колишнього СРСР. Із метою розв'язання цих та інших політико-правових питань, які супроводжували праве становлення незалежної держави, Верховна Рада України прийняла *Закон України «Про правонаступництво України»* (дата прийняття – 12 вересня 1991 року), що складається з дев'яти статей і містить такі положення:

- з моменту проголошення незалежності України її вищим органом є Верховна Рада України;
- до прийняття нової Конституції України діє Конституція УРСР. Закони УРСР та інші нормативно-правові акти діють у частині, яка не суперечить законам, прийнятим після проголошення незалежності України;
- органи державної влади, створені на основі Конституції УРСР, діють до створення системи органів на основі нової Конституції України;
- державним кордоном України є її колишній кордон у складі СРСР за станом на 16 липня 1990 року;
- Україна підтверджує свої обов'язки за міжнародними договорами УРСР, укладеними до проголошення незалежності, та є правонаступницею прав і обов'язків

за договорами СРСР, що не суперечать її Конституції та інтересам;

- Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу СРСР за станом на 16 липня 1990 року, в частині, визначеній державною угодою;
- Україна не несе відповідальності за кредитні договори СРСР, укладені після 1 липня 1991 року без її згоди;
- усі громадяни СРСР, які постійно проживали на момент проголошення незалежності України на її території, є громадянами України.

Знаменною подією політико-правового розвитку незалежної Держави Україна слід визнати прийняття у 1996 році на п'ятій сесії парламенту *Конституції України*. Відтоді дата прийняття Основного Закону – 28 червня – є державним святом, Днем Конституції.

Верховна Рада України прийняла Конституцію України, як це зазначено в Преамбулі, від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, впроваджуючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення та на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом, власною совістю, нинішніми та прийдешніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням.

1.2. Конституція України – Основний Закон суспільства і держави

Конституція – це система правових норм, що, як правило, мають вищу юридичну силу та регулюють основи взаємин у системі «особистість – суспільство – держава»,

встановлюють засади організації та здійснення публічної влади. Ці правові норми можуть міститися в одному чи кількох нормативно-правових актах – основних законах, або в цілому ряді звичайних законів, судових прецедентах і конституційних звичаях.

Конституція України – це Основний Закон суспільства та держави, який має вищу юридичну силу, проголошує права і свободи людини та громадянина, визначає засади суспільного ладу, форму правління і територіального устрою, встановлює основи організації та діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні.

Конституція України є писаною, кодифікованою (становить собою єдиний нормативно-правовий акт), народною (прийнята парламентом – Верховною Радою України), жорсткою (складний порядок внесення змін), демократичною (встановлює демократичний правовий режим), республіканською (республіканська форма державного правління), унітарною (унітарна форма державного устрою).

У системі нормативно-правових актів Конституція України посідає особливе місце, обумовлене її *юридичними властивостями*.

«Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші підзаконні нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» (ч. 2 ст. 8 Конституції України). Таким чином, Конституція України лежить в основі всієї національної правової системи: її норми конкретизуються у поточному законодавстві, вона визначає компетенцію органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері нормотворчості, встановлює відповідні процедури.

Норми Конституції України є *нормами прямої дії*. Основний Закон гарантує можливість звернення до суду для захисту прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі норм Конституції.

Конституція України є *установчим документом*. Зокрема, вона визначає систему органів публічної влади, повноваження органів публічної влади та їх посадових осіб.

Норми Конституції характеризуються тим, що мають одночасно *підсумковий і програмний характер* (прийняття конституції завершує певний етап суспільних відносин, разом із тим конституція визначає пріоритетні напрямки подальшого суспільного розвитку).

Крім того, Конституції України властиві здатність стимулювати суспільні відносини, ідеологічна впливовість, підвищена стабільність, підвищена охорона з боку держави та інші особливості.

Конституція України складається з преамбули, п'ятнадцяти розділів і перехідних положень.

Розділ I «Загальні засади» визначає засади суспільного ладу України, принципи розбудови політичної, економічної, соціальної та культурної системи суспільства.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» встановлює основи правового статусу особистості.

Розділ III «Вибори. Референдум» присвячений інститутам безпосередньої демократії.

Розділ IV «Верховна Рада України», Розділ V «Президент України», Розділ VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади» містять норми, які регулюють порядок організації та діяльності вищих органів державної влади в Україні – парламенту, глави держави й уряду, відповідно.

Розділ VII «Прокуратура» встановлює систему та компетенцію органів прокуратури.

Розділ VIII «Правосуддя» визначає судову систему і принципи відправлення правосуддя в Україні.

Розділ IX «Територіальний устрій» та Розділ X «Автономна Республіка Крим» містять норми, присвячені адміністративно-територіальному устрою України.

Розділ XI «Місцеве самоврядування» визначає місцеве самоврядування правом територіальної громади і гарантує його здійснення.

Розділ XII «Конституційний Суд України» включає норми, що визначають порядок організації та повноваження органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України.

Розділ XIII «Внесення змін до Конституції України» регулює процедуру внесення змін до Основного Закону України.

1.3. Засади конституційного ладу України

Конституційний лад – система політичних, соціальних, економічних, духовно-культурних відносин, які складаються відповідно до основних вимог Конституції держави. Мінімальними ознаками конституційного ладу є наявність демократичної реально діючої конституції, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, організація державної влади за принципом її розподілу.

Засади конституційного ладу України визначаються нормами, які містяться у Розділі I «Загальні засади» Конституції України.

До принципів конституційного ладу належать:

- принцип визнання людини, її честі та гідності, прав і свобод найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України);
- принцип державного суверенітету (ст. 1, 17, 18 Конституції України);
- принцип народного суверенітету (ст. 5, 13, 17 Конституції України);
- визначення форми Української держави суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової держави – унітарної республіки (ст. 1, 2, 5 Конституції України);
- принцип територіальної цілісності та недоторканості України (ст. 2 Конституції України);

- принцип розподілу влад (ст. 6 Конституції України);
- визнання та гарантування народного суверенітету (ст. 7 Конституції України);
- принцип верховенства права (ст. 1, 8, 19 Конституції України);
- проголошення української мови державною, гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин (ст. 10, 11 12 Конституції України);
- принцип побудови суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ст. 15 Конституції України) та інші.

Державний, народний та національний суверенітет, як принципи права і засади конституційного ладу, мають закріплення на рівні Основного Закону (ст. 1, 2, 5, 10, 11, 17 Конституції України).

Принцип *народного суверенітету* проголошується ст. 5 Конституції України: по-перше, стаття визначає носія суверенітету (носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ); по-друге, встановлюються форми здійснення народного суверенітету (народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування); по-третє, народу гарантується виключне право вирішувати найбільш важливі питання державного і суспільного життя (право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами та посадовими особами). Ст. 17 Конституції України вказує на взаємозв'язок між народним і державним суверенітетом: захист суверенітету і територіальної цілісності України, її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Принцип державного суверенітету має законодавчу дефініцію, яка закріплена у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. Декларація визначає *державний суверенітет* як верховенство,

самостійність, повноту і неподільність Республіки в межах її території та незалежність і рівність у зовнішніх зносинах.

Аналіз відповідних норм Конституції України дозволяє визначити *народний суверенітет* наступним чином: це політико-юридична властивість народу, що означає його здатність та реальну можливість бути верховним і повновладним суб'єктом у вирішенні найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики у формах, які не заборонені Конституцією і законами.

З приводу *співвідношення* народного та державного суверенітету маємо зазначити, що в демократичній державі державний суверенітет ґрунтується на народному суверенітеті та забезпечує його реалізацію: держава є суверенною доти, доки вона має основний комплекс суверенних прав і здатна виражати волю народу.

Демократична держава має забезпечити національним меншостям, які мешкають на її території та є часткою її народу, низку прав, здійснення котрих означатиме реалізацію нацією *національного суверенітету*.

Принцип розподілу влад проголошується у ст. 6 Конституції України: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України».

Отже, складовими елементами державної влади виступають влада законодавча, виконавча та судова. Взаємодіючи одна з одною, вони виконують відповідні функції: кожна гілка влади стримує інші та, у свою чергу, ними ж урівноважується. В результаті надмірна концентрація державної влади в руках одного суб'єкта, а отже, її узурпація та державне свавілля, стають неможливими.

Конституційний принцип, закріплений у ст. 6 Основного Закону, розкривається у Розділах IV-VII, XII Конституції України і на рівні конституційного законодавства.

Вищими органами державної влади в Україні є: законодавчої – Верховна Рада України, виконавчої – Кабінет Міністрів України, судової – Верховний Суд України; функцію конституційного контролю покладено на Конституційний Суд України. Функцію загального нагляду здійснює система органів прокуратури України,

Принцип поділу державної влади є загальновизнаним, але способи його практичної реалізації та втілення – різними. Вони визначають форму державного правління.

За формою державного правління Україна є змішаною (парламентсько-президентською) республікою.

Принцип республіканізму встановлений ст. 5 Конституції України.

Головна ознака республіки (яка відрізняє її від монархії) полягає у виборності та змінюваності глави держави. До інших ознак належить: відсутність посад, які передаються у спадщину, формування органів публічної влади шляхом виборів, законодавче визначення (обмеження) терміну повноважень органів публічної влади і посадових осіб.

Змішана форма республіканського правління, яка існує в Україні, характеризується тим, що:

- глава держави (Президент України) обирається шляхом загальних виборів громадянами України;
- парламент (Верховна Рада України) формує уряд (Кабінет Міністрів України) за участю Президента України;
- уряд відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Українська держава має *унітарну форму державного устрою*. Принцип унітаризму (унітарної держави) закріплений у ст. 2 Конституції України. Він ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних,

географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Особливість унітарного устрою України – існування в її адміністративно-територіальній системі автономії (Автономної Республіки Крим).

Територіальний устрій України, статус Автономної Республіки Крим визначаються конституційними нормами, які містяться в Розділі IX «Територіальний устрій України» та Розділі X «Автономна Республіка Крим» Конституції України.

Конституція України встановлює *демократичну форму державного режиму* (ст. 1 Конституції України).

Демократизм Української держави знаходить своє вираження у забезпеченні реалізації принципу народного суверенітету, гарантуванні місцевого самоврядування, захисті прав і свобод людини та громадянина тощо.

Глава 2. Конституційно-правовий статус людини та громадянина в Україні

2.1. Громадянство України.

2.2. Конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні.

2.3. Конституційні обов'язки людини та громадянина в Україні.

У теорії конституційного права під *конституційно-правовим статусом* людини та громадянина розуміється сукупність конституційно-правових норм, які визначають права, свободи й обов'язки особистості, встановлюють її правове положення в суспільстві та державі.

Елементами конституційно-правового статусу людини і громадянина, які становлять його зміст та структуру, є: громадянство, правосуб'єктність, права, свободи та обов'язки, принципи, гарантії.

Засади конституційно-правового статусу людини і громадянина закріплені у Розділі II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні».

2.1. Громадянство України

У конституціях багатьох зарубіжних країн проводиться розмежування прав і свобод людини та прав і свобод громадянина.

Конституція України не є виключенням: для позначення суб'єкта – людини застосовуються формулювання «кожний», «всі», «ніхто» чи безособові звороти «гарантується свобода», «визнається право» тощо; при закріпленні прав громадян використовуються словосполучення «громадяни мають право», «громадянам гарантується» і т. д. Отже, *права людини належать усім без виключення, права громадянина – лише власним громадянам держави.*

Обсяг прав та свобод, наданих особистості, а також покладених на неї обов'язків залежить від її громадянства (підданства), його наявності або відсутності. *Носіями прав і свобод у повному обсязі є лише громадяни держави.* Отже, громадянство є важливим елементом конституційно-правового статусу особистості. Норми, які регулюють інститут громадянства України, містяться у Конституції України, ЗУ «Про громадянство України», підзаконних нормативно-правових актах, міжнародних договорах.

Законодавство України про громадянство України ґрунтується на *принципах* єдиного громадянства (громадянства держави Україна), запобігання виникненню випадків безгромадянства, неможливості позбавлення автоматичного набуття чи втрати громадянства України; рівності перед законом громадян України незалежно від часу та підстав набуття громадянства України, а також на принципі збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Основним джерелом правового регулювання відносин, пов'язаних із громадянством України, є ЗУ «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року, у якому громадянство України визначається як правовий зв'язок між фізичною особою й Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.

Відповідно, громадянин України – це особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України і міжнародними договорами України.

Громадянами України є:

- усі громадяни колишнього СРСР, що на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;
- особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності ЗУ «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні та не були громадянами інших держав;
- особи, що прибули в Україну на постійне місце проживання після 13 листопада 1991 року і яким до паспорту громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено запис «громадянин України», а також діти таких осіб, що прибули разом із батьками в Україну, якщо на цей момент прибуття вони не досягли повноліття;
- особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України (ст. 3 ЗУ «Про громадянство України»).

Документами, що підтверджують громадянство України, є: паспорт громадянина України, свідоцтво про належність до громадянства України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, тимчасове посвідчення громадянина України, проїзний документ дитини, дипломатичний або службовий паспорт, посвідчення особи моряка чи члена

екіпажу, посвідчення особи на повернення в Україну (ст. 4 ЗУ «Про громадянство України»).

ЗУ «Про громадянство України» визначає порядок та підстави набуття й припинення громадянства України.

Громадянство України набувається: за народженням, за територіальним походженням, внаслідок прийняття до громадянства, внаслідок поновлення у громадянстві, внаслідок усиновлення, унаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, внаслідок встановлення опіки над особою, визнаною судом недієздатною, у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини, внаслідок встановлення батьківства, а також на інших підставах, передбачених міжнародними договорами України.

Найбільш поширеною підставою набуття громадянства є *філіація* – набуття громадянства за народженням. Регулюючи порядок набуття громадянства за народженням, закон може спиратися на принцип «права крові» (*jus sanguinis*) або принцип «права ґрунту» (*jus soli*). У першому випадку громадянство дитини визначається за громадянством її батьків, у другому – вирішальною обставиною є місце народження дитини. Національне законодавство поєднує зазначені принципи, причому «право крові» є домінуючим, а «право ґрунту» має субсидіарний характер.

Порядок набуття громадянства України *за народженням* встановлює ст. 7 ЗУ «Про громадянство України».

Громадянином України за народженням є особа:

- батьки або один із батьків якої на момент її народження були громадянами України;
- що народжена на території України від осіб без громадянства, що на законних підставах проживають на території України;
- народжена за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави;

- народжена на території України від іноземців, що постійно на законних підставах проживають на території України, та не набула за народженням громадянства жодного з батьків;
- народжена на території України, одному з батьків котрої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, та не набула за народженням громадянства іншої держави або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;
- народжена на території України від іноземця й особи без громадянства, що постійно на законних підставах проживають на території України, та не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем;
- новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків котрої невідомі (знайда).

Особа, що має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

ЗУ «Про громадянство України» передбачає процедуру *натуралізації* – прийняття до громадянства України.

Відповідно до ст. 9 Закону, іноземець чи особа без громадянства можуть бути за їх клопотанням прийняті до громадянства України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

- визнання та дотримання норм Конституції України та законів України;
- зобов'язання припинити іноземне громадянство або перебування в іноземному громадянстві;
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років (ця умова не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України терміном понад два роки та постійно проживає на території України на законних підставах, а також на осіб, що їм надано статус біженця

чи притулок в Україні, термін безперервного проживання щодо них встановлений у три роки з моменту надання їм статусу біженця або притулку в Україні);

- отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- володіння державною мовою чи її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування (вимога не поширюється на осіб, яким надано статус біженця або притулок в Україні);
- наявність законних джерел існування (вимога не поширюється на осіб, що їм надано статус біженця чи притулок в Україні).

Положення, передбачені пунктами 3-6, не поширюються на осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, та на осіб, що їх прийняття до громадянства України становить державний інтерес для України.

До громадянства України не приймається особа, яка:

- вчинила злочин проти людства або здійснювала геноцид;
- засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення чи зняття судимості);
- вчинила на території іншої держави діяння, яке визнане законодавством України тяжким злочином.

Датою набуття громадянства України в порядку натуралізації є дата видання відповідного Указу Президента України.

ЗУ «Про громадянство України» називає три підстави припинення громадянства України:

- внаслідок виходу з громадянства України;
- внаслідок втрати громадянства України;
- за підставами, передбаченими міжнародними договорами.

Порядок виходу з громадянства України визначений ст. 18 ЗУ «Про громадянство України».

Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за

його клопотанням. *Вихід* із громадянства України допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави чи отримала документ, який підтверджує її прийняття до громадянства іншої держави після виходу з громадянства України.

Вихід із громадянства України дітей віком від 15 до 18 років може відбуватися лише за їх згодою.

Вихід із громадянства не допускається, якщо особу, що клопоче про вихід із громадянства України, в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності та підлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України у випадку виходу з громадянства є дата видання відповідного Указу Президента України.

Громадянство України *втрачається* у випадку, якщо:

- громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави;
- іноземець набув громадянство України в порядку натуралізації і не подав у встановленому порядку документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;
- іноземець набув громадянство України та скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;
- процедура прийняття до громадянства України відбулася внаслідок подання особою неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу до служби безпеки, правоохоронних органів, органів юстиції, органів державної влади чи органів місцевого самоврядування іншої держави.

Втрата громадянства України у випадках, зазначених у пунктах 1-3, 5, не застосовується, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

2.2. Конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні

Ст. 3 Конституції України проголошує людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпеку найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Під *правом (свободою)* розуміється вид та міра можливої поведінки, гарантовані блага чи можливості. Відповідно, *конституційні (основні) права і свободи* – це права та свободи, які мають закріплення на конституційному рівні.

У Конституції України (переважно в Розділі II) визначені такі *групи основних прав і свобод*: громадянські, політичні, соціально-економічні, духовно-культурні, екологічні.

Громадянські (особисті) права та свободи – це категорія прав і свобод, які належать людині як члену громадянського суспільства та є необхідними для охорони її життя, свободи, гідності, забезпечення вільного розвитку її особистості. Ці права належать як громадянам, так і іноземцям та особам без громадянства. Громадянські права і свободи мають забезпечити свободу й автономію індивіда, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного зовнішнього втручання (у першу чергу, збоку держави).

До громадянських прав і свобод відносяться: право на життя; право на повагу честі та гідності; право на свободу й особисту недоторканність; право на недоторканність житла; право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; свобода пересування й обрання місця проживання; свобода совісті та інші.

Політичні права і свободи – сукупність прав та свобод, які забезпечують участь особи в державному управлінні. Це зокрема, блок виборчих прав (право обирати і право обиратися), свобода слова, свобода союзів та асоціацій, право на свободу мирних зборів й інші.

Соціально-економічні права – категорія прав, спрямованих на забезпечення та нормативне закріплення соціально-економічних умов існування людини, які визначають положення людини у сфері праці, зайнятості, добробуту, гарантують їй гідний рівень життя і соціальну захищеність. До соціально-економічних прав належать: право власності; свобода підприємницької діяльності; право на працю; право на страйк; право на відпочинок; право на соціальний захист; право на житло; право на достатній життєвий рівень; право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування та інші.

Культурні права – це суб'єктивні права, що гарантують доступ особи до духовних цінностей свого народу (нації) й усього людства, вони забезпечують духовний розвиток людини, допомагають кожному індивіду стати корисним учасником суспільного прогресу (право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу творчості й інші).

Екологічні права проголошені у ст. 50 Конституції України: «Кожен має право на безпечне для життя та здоров'я довкілля і на відшкодування завданої порушення цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена».

Розглянемо сутність та особливості конституційно-правового регулювання окремих прав і свобод (право на свободу світогляду та віросповідання, право на свободу об'єднання, право на освіту).

Право на свободу совісті та віросповідання належить до категорії особистих (громадянських) прав і свобод, це право закріплене у ст. 35 Конституції України: «Кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи

колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність».

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення чи захисту прав і свобод інших людей.

Церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовлятися від виконання законів через релігійні переконання. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, то виконання цього обов'язку може бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації належить до категорії політичних прав і свобод. Це фундаментальне політичне право, яке проголошується у ст. 35-37 Конституції України, ст. 20 Загальної декларації прав людини, ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Розвинута система громадських об'єднань – важливий елемент сучасного громадянського суспільства, умова й ознака демократичного політичного режиму. Громадські об'єднання створюються на основі єдності інтересів для спільної реалізації та захисту прав і свобод, вони здатні впливати на державні інститути і водночас захищати суспільство від необґрунтованого втручання держави у громадське життя.

Ст. 36 Конституції України встановлює засади реалізації права на свободу об'єднання: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадянські організації для здійснення і захисту своїх прав та свобод ті задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної

безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення чи захисту прав та свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією та законами України...

Ніхто не може бути примушений до вступу до будь-якого об'єднання громадян чи обмежений у правах на належність або неналежність до політичних партій чи громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом».

Ст. 37 встановлює обмеження щодо здійснення права на свободу об'єднання: «Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняється. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення та діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку».

Крім наведених статей Конституції України, право на свободу об'єднання регулюють такі закони України, які визначають конституційно-правовий статус відповідних громадських об'єднань: ЗУ «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 року, ЗУ «Про політичні партії в Україні» від 5

квітня 2001 року, ЗУ «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року, ЗУ «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 року, ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року, ЗУ «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 року.

Право на освіту, гарантоване ст. 53 Конституції України, належить до культурних прав. Відповідно до положень Основного Закону, повна загальна середня освіта є обов'язковою. На держав покладається обов'язок забезпечити: доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадянам надається право безоплатно здобути освіту в державних та комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державних і комунальних закладах або через національні культурні товариства.

Наведені конституційні положення розвиваються в ЗУ «Про освіту» від 23 березня 1996 року. Метою освіти, що є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства та держави, Закон називає всебічний розвиток людини як особистості, а також найвищої соціальної цінності суспільства.

Конституційне *право на освіту забезпечується*: розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на різних формах власності; різними формами навчання (очною, вечірньою, заочною, екстернатом, педагогічним патронажем) та іншими заходами. Разом із тим в Україні встановлюється *єдина структура системи освіти*, яка охоплює дошкільне виховання, загальну середню освіту, професійно-технічну

освіту, вищу освіту, післядипломну підготовку, аспірантуру, докторантуру та самоосвіту.

Відповідно до ЗУ «Про освіту», основними *принципами освіти* є: доступність освіти, що надається державою, гуманізм, демократизм, пріоритет загальнолюдських духовних цінностей, науковість системи освіти, незалежність системи освіти від політичних партій інших громадських і релігійних організацій.

Визначаючи правовий статус людини та громадянина, Основний Закон проголошує принцип рівності: громадяни мають рівні права і свободи та є рівними перед законом. Це означає, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних або інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками (ст. 24 Конституції України).

2.3. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні

Одним із принципів конституційно-правового статусу людини та громадянина є принцип єдності прав і обов'язків. Цей принцип закріплений у ст. 23 Конституції України, яка містить таке положення: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». Отже, реалізація прав породжує обов'язки, а здійснення обов'язків призводить до виникнення прав.

Обов'язок – це юридичне зобов'язання діяти певним чином або утримуватися від дій; визначені правовими нормами вид і міра необхідної поведінки. Таким чином, *конституційний (основний) обов'язок* – це вид та міра конституційно необхідної (встановленої на рівні Основного

Закону) поведінки¹. Так само як права і свободи, обов'язок є необхідним елементом конституційно-правового статусу людини та громадянина.

Основні обов'язки людини і громадянина за сферою дії можуть бути універсальними, комплексними чи галузевими.

Універсальні конституційні обов'язки мають виконуватися в усіх сферах суспільних відносин (наприклад, обов'язок кожного неухильно дотримуватися Конституції України та законів України).

Комплексні обов'язки стосуються кількох сфер суспільного життя (наприклад, обов'язок кожного не посягати на честь і гідність інших людей).

Галузеві обов'язки мають відношення до однієї сфери суспільних відносин (наприклад, обов'язок батьків утримувати дітей до повноліття).

Конституції демократичних держав передбачають дуалізм обов'язків – обов'язки людини й обов'язки громадянина. Виключним обов'язком громадян України є, зокрема, захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

До обов'язків громадян України також належить військовий обов'язок: «Громадяни України відбувають військову службу відповідно до закону» (ч. 2 ст. 65 Конституції України). Законом, на який посилається наведена стаття Конституції України, є ЗУ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року.

Загальний військовий обов'язок включає в себе: підготовку громадян до військової служби; приписку до призових дільниць; призов на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; дотримання правил військового обліку.

Відповідно до цих положень, громадяни України поділяються на такі категорії:

---

¹ Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні закріплені у ст. 65-68 Конституції України.

- допризовники – особи, які проходять допризовну підготовку;
- призовники – особи, приписані до призовних дільниць;
- військовослужбовці – особи, що проходять військову службу;
- службовці, які проходять альтернативну службу;
- військовозобов'язані, що перебувають у запасі.

Підготовка громадян до військової служби передбачає: допризовну підготовку юнаків, підготовку призовників із військово-технічних спеціальностей, підготовку до вступу до військово-навчальних закладів, військову підготовку студентів вищих навчальних закладів, фізичну підготовку, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня загальноосвітньої підготовки, вивчення державної мови, патріотичне виховання.

Ст. 22 Основного Закону містить важливі гарантії прав і свобод, до яких належать положення про те, що:

- перелік прав і свобод, проголошених Конституцією, не є вичерпним;
- конституційні права та свободи гарантуються і не можуть бути скасовані;
- при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Серед гарантій конституційно-правового статусу людини та громадянина – визнання і дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав людини. Конституція України розглядає міжнародно-правові акти, ратифіковані українським парламентом, як частину національного законодавства: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства» (ст. 9 Конституції України).

Міжнародні стандарти – це встановлені міжнародно-правовими актами з прав людини мінімальні вимоги, яким має відповідати конституційно-правовий статус людини і

громадянина, передбачений національним законодавством. Такими міжнародно-правовими актами є: Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права 1966 року, Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 року та інші.

Глава 3. Інститути безпосередньої демократії в Україні

3.1. Поняття і форми здійснення народного суверенітету.

3.2. Конституційно-правове регулювання виборів в Україні.

3.3. Конституційно-правове регулювання референдумів в Україні.

3.1. Поняття та форми здійснення народного суверенітету

Основний Закон визнає народ України носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні: «Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ч. 2 ст. 5 Конституції України). Таким чином, принцип народного суверенітету отримує гарантію реалізації, перетворюючись із правової абстракції на важливий принцип політичної практики.

Конкретизуючи принцип народного суверенітету, Конституція України зазначає, що право встановлювати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові, та не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Крім того, народ має право формувати вищі органи державної влади, контролювати їхню діяльність; він вирішує найважливіші питання державного і суспільного життя.

В силу принципу народного суверенітету народ здійснює належні йому повноваження безпосередньо чи через органи

публічної влади. Відповідно, форми здійснення народного суверенітету, передбачені Конституцією України, поділяються на *безпосередні та представницькі*, причому перші мають пріоритет. Так, рішення представницьких органів (парламенту) можуть бути змінені або скасовані актами безпосередньої демократії (референдумом); разом із тим акти безпосередньої демократії не потребують затвердження збоку органів публічної влади та посадових осіб. До того ж, шляхом безпосередньої демократії приймаються найважливіші нормативно-правові акти – конституція і конституційні закони, затверджуються міжнародні договори, вирішуються питання щодо форми держави, територіальних змін тощо.

Безпосередні форми здійснення принципу народного суверенітету (безпосереднє народовладдя) передбачають пряме волевиявлення народу чи певних соціальних груп. Отже, за суттю *безпосередня демократія* – це безпосереднє волевиявлення всього народу або його частини у формах, які не заборонені Конституцією України і законами України.

Представницька форма здійснення народного суверенітету передбачає формування шляхом демократичних виборів вищого органу державної влади та наділення його повноваженням виступати від імені народу.

У традиційному розумінні концепція народного представництва, що склалася протягом XVIII – XIX століття і яка на сьогоднішній день визнана усіма демократичними країнами світу, може бути зведена до таких положень:

- народне представництво засновується Конституцією;
- депутати отримують свої повноваження від народу (народ шляхом обрання передає депутатам повноваження, що в ньому перебувають);
- депутати є представниками всього народу, а не лише тих виборців, які безпосередньо віддали їм свої голоси;
- депутати мають самостійність у прийнятті рішень з усіх питань, які віднесені до компетенції тих зборів, до складу котрих їх було обрано. Вони є незалежними та

вільними в усіх своїх судженнях і діях; виборці не можуть відкликати депутатів, обмежувати їхню свободу попередніми інструкціями чи вимагати від них проведення законів у певному напрямку;

- депутати обираються на певний строк (періодичність виборів є дієвим засобом контролю народу над тими, кому він на певний період передає свою владу).

3.2. Конституційно-правове регулювання виборів в Україні

Обов'язковою ознакою та умовою демократії є періодичні вибори, які проводяться із дотриманням принципів загальності, вільності, рівності та таємного голосування.

Вибори можна визначити як спосіб формування органів публічної влади шляхом голосування уповноважених осіб за умови, що на виборну посаду претендує два чи більше кандидати.

Сукупність норм, які забезпечують регулювання суспільних відносин, пов'язаних із виборами (організацією, проведенням, підведенням та оприлюдненням результатів голосування і т. ін.), становлять собою *виборче право* (в об'єктивному значенні).

Основними джерелами виборчого права України є наступні нормативно-правові акти: Конституція України (Розділ III «Вибори. Референдум»), ЗУ «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року, ЗУ «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 року в редакції Закону від 7 липня 2005 року, ЗУ «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 року в редакції Закону від 18 березня 2004 року, ЗУ «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 року зі змінами, внесеними Законом від 21 грудня 2005 року.

Слід наголосити на такій особливості національного виборчого права, як його нестабільність, яка є свідченням

незавершеності процесу становлення інституту виборів в Україні.

Виборче право (у суб'єктивному значенні) – це гарантована державою можливість громадянина брати участь у виборах органів публічної влади. Отже, суб'єктивне виборче право становить собою комплекс конкретних прав особи, серед яких особливе місце посідає *активне виборче право* (право обирати) і *пасивне виборче право* (право обиратися).

Конституція України та виборче законодавство визначають вимоги до суб'єктів виборчого процесу – виборців і кандидатів, тобто умови реалізації активного та пасивного виборчого права, відповідно.

Правом голосу на виборах наділені громадяни України, які на день їх проведення досягли вісімнадцяти років; не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними (ст. 70 Конституції України).

Умови реалізації пасивного виборчого права залежать від виборної посади.

Народним депутатом України може бути громадянин України, що йому на день виборів виповнився двадцять один рік, має право голосу та проживає в Україні протягом останніх п'яти років; не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин України, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку (ст. 76 Конституції України).

Президентом України може бути обраний громадянин України, що досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом останніх десяти років і володіє державною мовою (ст. 103 Конституції України).

Депутатом місцевої ради може бути обраний громадянин України, якому на день виборів виповнилося вісімнадцять років і має право голосу.

У сучасному світі існують три види *виборчих систем*, що відрізняються порядком визначення результатів голосування й порядком розподілу виборчих мандатів.

У *мажоритарній виборчій системі* – обраним вважається кандидат, який набрав певну (встановлену конституцією чи законом) більшість голосів. Мажоритарна виборча система може бути мажоритарною системою *відносної більшості* (обраним вважається кандидат, що набрав більше голосів, ніж інші кандидати), *абсолютної більшості* (для обрання кандидат має набрати абсолютну більшість голосів, тобто 50% голосів виборців плюс один голос) або *кваліфікованої більшості* (умовою обрання є отримання кандидатом кваліфікованої більшості голосів на 2/3 і більше).

У *пропорційній виборчій системі* розподіл виборчих посад між політичними силами (політичними партіями), які беруть участь у виборах, відбувається пропорційно отриманих ними голосів виборців.

Змішана виборча система – поєднує у собі ознаки мажоритарної та пропорційної виборчих систем, наприклад, одна частина колегіального органу формується за мажоритарною, інша – за пропорційною виборчою системою.

Виборча система України еволюціонувала від мажоритарної через змішану до пропорційної. ЗУ «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 року заснував пропорційну виборчу систему, за якою у березні 2006 року відбулися парламентські вибори.

ЗУ «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 року передбачає мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості, що застосовується на президентських виборах.

Основні засади виборів народних депутатів України визначені ст. 1 ЗУ «Про вибори народних депутатів України».

Народні депутати України обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Вибори депутатів здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням

депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій.

У розподілі мандатів депутатів беруть участь партії (блоки), виборчі списки яких за підсумками голосування на виборах депутатів набрали не менше трьох відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні.

Конституційні принципи виборів (принцип вільності, загальності, рівності, прямого виборчого права, таємності голосування) розкриті у ст. 2-8 Закону:

- вибори депутатів є *загальними*. Право голосу на виборах мають громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років. Не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним. Не допускаються також обмеження щодо участі громадян України у виборчому процесі, крім обмежень, передбачених Конституцією та законами України;
- вибори депутатів є *рівними*. Громадяни України беруть участь у виборах депутатів на рівних засадах. Будь-які прямі або непрямі привілеї чи обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняються. Кожен громадянин на виборах депутатів має один голос. Який він може використати тільки на одній виборчій дільниці, де він включений до списку виборців;
- усі кандидати у народні депутати України, усі партії (блоки) мають рівні права та можливості брати участь у виборчому процесі. Рівність прав і можливостей кандидатів у депутати, партій (блоків брати участь у виборчому процесі забезпечується декілька ми факторами, зокрема:

а) заборонаю привілеїв чи обмежень кандидатів у депутати за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

б) заборонаю втручання органів державної влади й органів місцевого самоврядування у виборчий процес, за винятком випадків, передбачених цим Законом;

в) рівним і неупередженим ставленням органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх службових та посадових осіб до кандидатів у депутати, партій (блоків);

г) заборонаю використання партією (блоком) під час фінансування передвиборної агітації інших коштів, окрім коштів виборчого фонду партії (блоку) та коштів Державного бюджету України, виділених на забезпечення ведення передвиборної агітації відповідно до цього Закону;

г) рівним та неупередженим ставленням засобів масової інформації до кандидатів у депутати, партій (блоків).

Вибори депутатів є *прямими*: громадяни України обирають депутатів безпосередньо шляхом голосування за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку). Кожний виборець голосує на виборах особисто; голосування за інших осіб або передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

Вибори депутатів є *вільними*: участь громадян України у виборах депутатів є добровільною; ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах; громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні; застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється.

Голосування на виборах депутатів є *таємним*: контроль за волевиявленням виборців забороняється. Членам виборчих комісій, іншим особам забороняється вчиняти будь-які дії чи

розголошувати відомості, які дають можливість встановити зміст волевиявлення конкретного виборця.

Зазначимо, що принципи виборчого права є загальними для парламентських, президентських і муніципальних² виборів.

Право висування кандидатів у депутати, відповідно до ст. 10 Закону, належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через партії (блоки). Кандидатів у депутати може висувати партія, яка зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше, ніж за триста шістдесят п'ять днів до дня виборів, або виборчий блок партій за умови, що всі партії, які входять до його складу, зареєстровані не пізніш, як за триста шістдесят п'ять днів до дня виборів.

ЗУ «Про вибори народних депутатів України» містить визначення поняття «виборчий процес». Згідно зі ст. 11 Закону, *виборчий процес* – це здійснення *суб'єктами виборчого процесу* – виборцями, виборчими комісіями, партіями (блоками), кандидатами у депутати, офіційними спостерігачами від партії (блоку) – виборчих процедур, передбачених законом.

Про початок виборчого процесу оголошує Центральна виборча комісія. Порядок і строки оголошення початку виборчого процесу залежать від виду виборів. Відповідно до ст. 15 ЗУ «Про вибори народних депутатів України», вибори до Верховної Ради України можуть бути *черговими* або *позачерговими*: чергові вибори депутатів проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України та не потребують окремого рішення про їх призначення; позачергові вибори призначаються Президентом України на підставах і в порядку, встановлених Конституцією України у випадку дострокового припинення повноважень парламенту.

---

² Муніципальні вибори – вибори до органів місцевого самоврядування.

Чергові вибори відбуваються в останню неділю березня останнього року повноважень Верховної Ради України. Виборчий процес чергових виборів депутатів розпочинається за сто двадцять днів до дня виборів. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу не пізніше ніж за сто двадцять п'ять днів до дня виборів.

Позачергові вибори депутатів відбуваються в останню неділю шістдесятиденного строку з дня опублікування Указу Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України, виданого відповідно до Конституції України. У цьому випадку виборчий процес починається з дня, наступного після дня опублікування відповідного Указу Президента України.

Незалежно від того, якими є парламентські вибори – черговими або позачерговими, – виборчий процес включає в себе такі *етапи*: 1) складання й уточнення списків виборців; 2) утворення виборчих округів; 3) утворення виборчих дільниць; 4) утворення виборчих комісій; 5) висування та реєстрація кандидатів у депутати; 6) проведення передвиборної агітації; 7) голосування; 8) підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків голосування; 9) встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення; 10) припинення діяльності виборчих комісій.

Виборчий процес *вважається завершеним* через п'ятнадцять днів після дня офіційного оприлюднення Центральною виборчою комісією результатів виборів.

Засадами здійснення виборчого процесу є: дотримання принципів виборчого права, законності та заборони незаконного втручання будь-кого у цей процес, політичного плюралізму і багатопартійності, публічності та відкритості, свободи передвиборної агітації, рівного доступу всіх кандидатів і партій (блоків) до засобів масової інформації незалежно від їх форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками (власниками) яких є політичні партії, а також неупередженості органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, судів, підприємств,

закладів, установ та організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб у ставленні до партій (блоків), кандидатів у депутати.

3.3. Конституційно-правове регулювання референдумів в Україні

Порядок організації та проведення референдумів в Україні визначається нормами Конституції України, які містяться в Розділі III «Вибори. Референдум», і ЗУ «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» від 3 липня 1991 року.

Відповідно до останнього, *референдум* – це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень із важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Референдуми мають на меті забезпечення народовладдя та безпосередньої участі громадян України в управлінні державними і місцевими справами.

Чинне законодавство передбачає можливість проведення як загальнодержавних (всеукраїнських), так і місцевих референдумів, котрі можуть бути імперативного та консультативного характеру. Ці види референдумів є різними за предметом, порядком проведення, юридичними наслідками тощо.

У теорії права *референдуми поділяються на види* за:

а) предметом. Це правотворчі референдуми, які у свою чергу, поділяються на конституційні (прийняття, скасування конституцій, внесення змін і доповнень), законодавчі (прийняття законів), міжнародні референдуми (з питань міжнародної політики), й інші (наприклад, фінансові);

б) часом проведення – дозаконодавчі та післязаконодавчі (відповідно, до чи після прийняття рішення органом публічної влади, як правило, парламентом);

в) правовими наслідками – референдуми, що затверджують, і референдуми, які відхиляють (народне вето);

г) юридичною силою рішень, що приймаються, – імперативні (юридично обов'язкові) та консультативні (дорадчі, які мають характер рекомендацій);

г) порядком призначення і проведення – обов'язкові (з питань, що за Конституцією або законами можуть бути вирішені виключно шляхом референдуму) та факультативні;

д) територією чи місцем проведення – загальнонаціональні та місцеві (всеукраїнський, референдум Автономної Республіки Крим, місцевий референдум);

е) суб'єктом референдумної ініціативи – референдуми, які проводяться за ініціативою органів публічної влади (парламенту, глави держави, уряду, органів місцевого самоврядування), та референдуми, що проводяться за ініціативою громадян (петиційні референдуми).

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених Конституцією України (ст. 72 Основного Закону).

Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про зміну території України (ст. 73 Конституції України), проведення якого призначається Верховною Радою України (ч. 2 ст. 85 Конституції України).

Всеукраїнський референдум може бути проведений за народною ініціативою на вимогу не менш, як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш, як у двох третинах областей і не менш, як по сто тисяч підписів у кожній області. Повноваженням проголошувати проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою наділений Президент України (п. 6 ст. 106 Конституції України). Президент України також призначає проведення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України, відповідно до ст. 156 Основного Закону.

Рішення про проведення референдуму Автономної Республіки Крим приймається Верховною Радою Автономної Республіки Крим (ч. 3 ст. 26 Конституції Автономної

Республіки Крим від 21 жовтня 1998 року, затвердженої Верховною Радою України 23 грудня 1998 року).

Рішення про проведення місцевого референдуму приймається відповідною місцевою радою.

Предметом всеукраїнського референдуму може бути:

- затвердження Конституції України, її окремих положень і внесення до Конституції України змін та доповнень;
- прийняття, зміна чи скасування законів України або їх окремих положень;
- прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України й інших правових актів.

До предмету республіканського (Автономної Республіки Крим) референдуму відноситься: прийняття, зміна чи скасування рішень із питань, що за законодавством України належать до відання Республіки Крим. Предмет місцевого референдуму в Республіці Крим визначається законодавством Республіки Крим.

Предметом місцевого референдуму може бути прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також прийняття рішень, які визначають зміст постанов місцевих Рад народних депутатів та їх виконавчих і розпорядчих органів.

Конституція України встановлює обмеження щодо питань, що можуть бути винесені на референдум: не допускається проведення референдуму щодо законопроектів із питань податків, бюджету та амністії (ст. 74 Конституції України).

Принципами проведення референдумів в Україні, відповідно до ст. 71 Конституції України та ст. 7 ЗУ «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», є:

- 1) принцип вільності;
- 2) принцип загальності (у всеукраїнському і місцевому референдумах мають право брати участь громадяни

України, які на день проведення референдуму досягли 18 років та постійно проживають на території України; не мають права голосу громадяни, визнані судом недієздатними);

- 3) принцип рівності (громадяни беруть участь у референдумі на рівних засадах, кожен громадянин має один голос; будь-яке пряме чи опосередковане обмеження прав громадян України на участь у референдумі залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних поглядів, роду і характеру занять забороняються);
- 4) принцип прямого голосування (громадяни беруть участь у референдумі безпосередньо);
- 5) принцип таємного голосування (голосування під час референдуму є таємним; контроль за волевиявленням громадян не допускається).

Рішення, винесене на референдум, вважається прийнятим, якщо за нього подано більшість голосів громадян від числа тих, хто взяв участь у голосуванні. Умовою визнання референдуму таким, що відбувся, є участь у голосуванні не менше половини виборців.

Рішення референдуму набирає чинності з моменту його опублікування; датою його прийняття є день голосування.

Новий всеукраїнський референдум із питань, які раніше виносилися на референдум, може бути проведено не раніш, як через 5 років, а місцевий референдум – не раніш, як через рік від дня проведення попереднього референдуму з цих питань

Глава 4. Органи державної влади та місцевого самоврядування в Україні

4.1. Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади.

4.2. *Конституційно-правовий статус Президента України.*

4.3. *Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади в Україні.*

4.4. *Судова влада в Україні.*

4.5. *Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні.*

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову³. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України. Президент України є главою держави і виступає від її імені. Кабінет Міністрів України – вищий орган виконавчої влади. Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, що будується за принципами територіальності та спеціалізації.

4.1. Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади

Засади конституційно-правового статусу Верховної Ради України визначені у Розділі IV «Верховна Рада України» Основного Закону.

Ст. 75 Конституції України проголошує Верховну Раду України єдиним органом законодавчої влади. Як така, Верховна Рада України здійснює представницьку, законодавчу, контрольну й установчу функції, які стосуються політичної, економічної, соціальної, духовно-культурної та міжнародної сфер життєдіяльності держави і суспільства.

Відповідно до ст. 85 Конституції України, парламент наділений широкими повноваженнями, до яких, зокрема, належать:

- внесення змін до Конституції України;

---

³ Аналіз сутності принципу розподілу влад див.: Глава 1, пункт 1.3. Засади конституційного ладу України.

- призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Основного Закону;
- прийняття законів;
- затвердження Державного бюджету, внесення до нього змін, контроль за його виконанням;
- визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, наукового, технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- призначення виборів Президента України у строки, визначені Конституцією України;
- заслуховування щорічних і позачергових послань Президента України про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- усунення Президента України з посади в порядку процедури імпичменту;
- розгляд і прийняття рішення про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб із посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України та інші.

Конституція України встановлює перелік питань, що можуть бути врегульовані виключно на законодавчому рівні, отже, їх вирішення яких складає виключну компетенцію Верховної Ради України.

Так, згідно зі ст. 92 Конституції України, виключно законами України визначаються:

- 1) права і свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- 3) права корінних народів і національних меншин;
- 4) порядок застосування мов;
- 5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- 6) основи соціального захисту, форми та види пенсійного забезпечення, засади регулювання праці та зайнятості, шлюбу і сім'ї, охорони дитинства та материнства, батьківства; виховання, освіти, культури й охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- 7) правовий режим власності;
- 8) правові засади і гарантії підприємництва, правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
- 9) засади зовнішніх відносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- 10) засади регулювання демографічних і митних процесів;
- 11) засади утворення та діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
- 12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
- 13) територіальний устрій України;
- 14) sudoустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання та слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності прокуратури;
- 15) засади місцевого самоврядування;
- 16) статус столиці України, спеціальний статус інших міст;

- 17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
- 18) правовий режим державного кордону;
- 19) правовий режим воєнного та надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;
- 20) організація та порядок проведення виборів і референдумів;
- 21) організація та порядок діяльності Верховної ради України, статус народних депутатів України;
- 22) засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами адміністративними чи дисциплінарними правопорушеннями, і відповідальність за них.

Виключно законами України, відповідно до ст. 92 Конституції України, встановлюються:

- бюджет України та бюджетна система України, система оподаткування, податки і збори; засади створення та функціонування фінансового, грошового, кредитного й інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення та погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу, порядок випуску й обігу цінних паперів, їх види та типи;
- порядок направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав; порядок допуску й умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;
- одиниці ваги, міри, часу; порядок встановлення державних стандартів;
- порядок використання та захисту державних символів;
- державні нагороди;
- військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;
- державні свята;
- порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний або міграційний режим, який відрізняється від загального;

- амністія.

Конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів. Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років. Чергові вибори до парламенту відбуваються в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України та проводяться в період шістдесяти днів із дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України. Парламент є повноважний за умови обрання не менш як двох третин від його конституційного складу.

Конституція України визначає підстави і порядок дострокового припинення парламентських (ст. 90 Конституції України). Президент України має право достроково розпустити Верховну Раду України у тому випадку, якщо:

- 1) протягом одного місяця у парламенті не сформовано коаліцію депутатських фракцій;
- 2) протягом шестидесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;
- 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії Верховна Рада України не може розпочати пленарні засідання.

Президент України приймає рішення про дострокове припинення повноважень парламенту після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у парламенті.

Порядок роботи Верховної Ради України визначається Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

Український парламент *працює сесійно*. Перша парламентська сесія проводиться не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

За порядком скликання і проведення сесії Верховної Ради України поділяються на чергові та позачергові. *Чергові*

парламентські сесії починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. *Позачергові* сесії скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу Президента України чина вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання (стаття 83 Конституції України).

Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника та заступника Голови Верховної Ради та відкликає їх з цих посад (ст. 88 Конституції України).

За результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій протягом місяця з дня відкриття першого засідання у Верховній Раді України формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України. Коаліція наділена повноваженнями вносити Президенту України пропозиції щодо кандидатури Прем'єр-міністра, а також у порядку, визначеному Основним Законом, вносити пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України (ст. 83 Конституції України).

Статус народного депутата України визначається Конституцією України та ЗУ «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року в редакції Закону від 22 березня 2001 року зі змінами і доповненнями.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі (ст. 78 Конституції України). Це означає, що народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, посідати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною чи підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої), входити

до складу керівного органу або наглядової ради підприємства чи організації, яка має на меті отримання прибутку.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандату, народний депутат України зобов'язаний, відповідно до ст. 78 Конституції України, у двадцятиденний термін із дня виникнення таких обставин припинити таку діяльність або скласти депутатські повноваження. Порушення зазначеного обов'язку, згідно зі ст. 81 Основного Закону, є підставою дострокового припинення депутатських повноважень. Рішення про припинення повноважень у цьому випадку, як зазначається в Конституції, приймається судом.

Окрім того, повноваження народного депутата України, відповідно до ст. 81 Конституції України, припиняються достроково в разі:

- складення повноважень за його особистою заявою;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- припинення його громадянства чи виїзду на постійне проживання за межі України;
- невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України зі складу такої фракції;
- смерті народного депутата України.

Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. Вони не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлення у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп (ст. 80 Конституції України).

4.2. Конституційно-правовий статус Президента України

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина.

Засади конституційно-правового статусу глави Української держави визначені у Розділі V «Президент України» Основного Закону.

Президент України обирається громадянами України шляхом загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. *Чергові вибори* Президента України проводяться в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень глави держави *позачергові президентські вибори* проводяться в період дев'яноста днів із дня припинення повноважень.

Новообраний Президент України вступає на посаду не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, із моменту складення присяги народом України на урочистому засіданні парламенту. Приведення новообраного Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція України встановлює певні вимоги, яким має відповідати кандидат на президентську посаду. Це, зокрема, наявність громадянства України та права голосу, досягнення тридцяти п'яти років, проживання в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років, володіння державною мовою (стаття 103 Конституції України). Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше, ніж два строки підряд.

Основний Закон встановлює вимоги несумісності посади Президента України з іншим представницьким мандатом, посадою в органах державної влади чи об'єднаннях громадян, Президент України не може займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті отримання прибутку.

Відповідно до ст. 105 Конституції України, Президент України користується правом недоторканості на час виконання повноважень. За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки главу держави не було усунуто з посади в порядку імпічменту.

Конституція України наділяє Президента України повноваженнями у законодавчій, виконавчій, судовій сферах та у сфері державного будівництва, які здійснюються главою держави особисто і не можуть бути передані іншим особам чи органам.

Згідно зі ст. 106 Конституції України, Президент України:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку та правонаступництво держави;
- звертається з посланнями до народу України і щорічними та позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України;
- приймає рішення про визнання іноземних держав;
- призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, відповідно до ст. 156 Конституції,

проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України;
- призначає позачергові вибори Верховної Ради України у встановлені Конституцією України строки;
- вносить пропозицію коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України у строк не пізніше, ніж на п'ятнадцятий день після отримання такої пропозиції;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- призначає на посаду і звільняє за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;
- призначає на посади та звільняє половину складу Ради Національного банку України;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду і звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
- зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
- скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України; здійснює керівництво у сферах національної безпеки й оборони держави; очолює Раду національної безпеки та оборони України;
- призначає на посади і звільняє третину складу Конституційного Суду України;
- утворює у визначеному законом порядку суди;

- здійснює помилування;
- нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо законів, прийнятих парламентом (окрім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України на основі та на виконання Конституції України і законів України видає *укази* та *розпорядження*, які є обов'язковими до виконання на території України.

Термін повноважень Президента України – п'ять років. *Підставами дострокового припинення президентських повноважень*, відповідно до ст. 108 Конституції України є:

- відставка;
- неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпічменту;
- смерть.

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто на засіданні Верховної Ради України заяви про відставку.

Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України та підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України – за зверненням Верховної Ради України медичного висновку.

Підстави та порядок усунення Президента України з посади в порядку *імпічменту* встановлені ст. 111 Конституції України. Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Процедура імпічменту порушується за ініціативою більшості депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Для проведення розслідування парламент створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки та пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав (за підсумками розгляду висновків і пропозицій слідчої комісії) парламент не менш, як двома третинами голосів приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш, як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України й отримання його висновку щодо дотримання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про імпічмент і отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків покладається на Голову Верховної Ради України на період до обрання та вступу на посаду нового Президента України.

4.3. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади в Україні

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

Відповідно до ст. 114 Конституції України, до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатура на призначення вноситься Президентом України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України чи депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України.

Міністр оборони України та Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени – за поданням Прем'єр-міністра України.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України, що склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого було прийнято парламентом, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого уряду. Строк, протягом якого має бути сформований новий уряд, складає шістдесят днів.

Як вищий орган виконавчої влади Кабінет Міністрів України:

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції України і законів України, актів Президента України;
- вживає заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина;
- забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах соціального захисту, освіти, науки і культури, праці та зайнятості населення, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

- розробляє та здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності, здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає парламенту звіт про його виконання;
- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією і законами України (ст. 116 Конституції України).

У межах своєї компетенції уряд видає обов'язкові для виконання *постанови* та *розпорядження*.

Систему органів виконавчої влади на місцях складають місцеві державні адміністрації. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посади і звільняються з посад Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій формують склад місцевих державних адміністрацій. При здійсненні своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру висловила кваліфікована більшість (2/3 депутатів від складу відповідної

ради), Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Ст. 119 Конституції України покладає на місцеві державні адміністрації забезпечення:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законності та правопорядку, дотримання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовки та виконання відповідних бюджетів і програм;
- взаємодії з органами місцевого самоврядування;
- реалізації інших, наданих державою, а також делегованих відповідними радами, повноважень.

4.4. Судова влада в Україні

Конституційно-правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні містяться у Розділі VIII «Правосуддя» Конституції України.

У ст. 124 Конституції України зазначено, що *правосуддя* в Україні здійснюється виключно судами і будь-яке делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Судові рішення ухвалюються судами України від імені України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Відповідно до ст. 125 Конституції України, система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності та спеціалізації. Загальні суди забезпечують

захист прав і свобод громадян шляхом розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних та інших справ. Принцип територіальності означає, що до системи цих судів входять районні (міські), міжрайонні (окружні), обласні та прирівняні до них суди і Верховний Суд України. Принцип спеціалізації передбачає запровадження відповідних організаційних структур – галузевих судів для розгляду окремих категорій справ. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, наділений повноваженнями перегляду справ у апеляційному та касаційному порядку. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Відповідно до ст. 129 Конституції України, *судочинство в Україні здійснюється на засадах: законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальності сторін і свободи у наданні ними своїх доказів, підтримання державного звинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласності судового процесу, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом, а також обов'язковості рішень суду.*

За неповагу до суду і судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Конституція України містить гарантії недоторканості та незалежності суддів (ст. 126 Конституції України). Незалежність суддів полягає в тому, що вони підвладні лише закону (вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється). Недоторканність суддів передбачає особливий порядок притягнення їх до відповідальності. Судді всіх рівнів не можуть бути без згоди Верховної Ради України затримані чи заарештовані до винесення обвинувального вироку судом.

Судді обіймають свої посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України (строк повноважень – дев'ять

років) і суддів, які призначені на посаду вперше. Перше призначення на посаду професійного судді здійснюється Президентом України строком на п'ять років. Всі інші судді, за винятком суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України в порядку, встановленому законом.

На забезпечення незалежності судової гілки влади спрямоване також положення ст. 130 Основного Закону, згідно з яким держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання суддів. Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування.

Конституційний Суд України входить до судової влади як самостійний суб'єкт і є єдиним органом конституційної юрисдикції в державі. Він вирішує питання про відповідність законів та інших нормативно-правових актів Конституції України, а також дає їх офіційне тлумачення.

Конституційно-правовий статус Конституційного Суду України врегульований розділами VIII і XII Конституції України, що стали правовою основою функціонування конституційної юстиції в Україні. Положення Основного Закону розкриваються в ЗУ «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року.

Відповідно до ст. 124 Конституції України, судочинство здійснюється Конституційним судом України і судами загальної юрисдикції. Отже, судова система складається з Конституційного Суду України, який є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, та судів загальної юрисдикції, що розглядають решту справ: цивільних, господарських, кримінальних, адміністративних – у межах повноважень судової влади.

Розділ XII Конституції повністю присвячений конституційній юстиції в Україні. Ст. 147 Конституції України проголошує Конституційний Суд єдиним органом конституційної юрисдикції. Основний зміст поняття

«конституційна юрисдикція» викладено у ч. 2 цієї статті, згідно з якою Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших нормативно-правових актів Конституції України і дає їх офіційне тлумачення.

Ст. 148 Конституції України визначає кількісний склад і порядок формування Конституційного Суду України, встановлює вимоги щодо суддів, строк їхніх повноважень, регламентує порядок обрання Голови Конституційного Суду України.

Відповідно до ч. 1 ст. 148 Конституції України, склад Конституційного Суду України нараховує вісімнадцять суддів. Суд формується на паритетних началах за участю законодавчої, виконавчої та судової влади, що має забезпечити його справжню незалежність і виконання ролі арбітра у вирішенні питань щодо конституційності актів органів влади.

Ч. 3 ст. 148 Конституції України говорить, що суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, якому на день призначення виповнилося сорок років, має вищу юридичну освіту та стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років і володіє державною мовою. Термін повноважень суддів Конституційного Суду України становить дев'ять років без права призначення на повторний строк.

Ст. 149 Конституції України містить гарантії незалежності та недоторканості суддів Конституційного Суду, визначає підстави припинення їх повноважень (посилання на ст. 126 Конституції України), встановлює вимоги щодо несумісності (посилання на ст. 127 Конституції України).

Підставами припинення повноважень судді Конституційного Суду України є: 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено; 2) досягнення суддею шестидесяти п'яти років; 3) неможливість виконувати повноваження за станом здоров'я; 4) порушення суддею

вимог щодо несумісності; 5) порушення суддею присяги; 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; 7) припинення його громадянства; 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим; 9) подання суддею заяви про відставку чи про звільнення з посади за власним бажанням. Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Судді не можуть належати до політичних партій і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Ст. 150 Конституції України визначаються повноваження Конституційного Суду України, до яких належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також офіційне тлумачення Конституції України і законів України.

Питання про відповідність Конституції України актів органів державної влади розглядається за поданням: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Конституційний Суд України з зазначених питань ухвалює рішення, що є обов'язковими для виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Відповідно до ст. 151 Основного Закону, Конституційний Суд України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, які вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. Суб'єктами звернення до Конституційного Суду з цих питань є Президент України або Кабінет Міністрів України.

Ч. 2 ст. 151 Конституції України наділяє Конституційний Суд України повноваженням за зверненням Верховної Ради України давати висновок щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту;

Ст. 152 Конституції України встановлює підстави визнання законів та інших правових актів неконституційними, а також юридичні наслідки ухвалення подібного рішення.

Закони України і інші правові акти можуть бути визнані неконституційними повністю або в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України чи якщо була порушена встановлена процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші правові акти чи їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Ст. 153 Конституції України (остання стаття Розділу XII), містить посилання на закон, який має врегулювати порядок організації та діяльності Конституційного Суду України, процедуру розгляду справ. Таким законом є ЗУ «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року.

4.5. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні

За Конституцією України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, що здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування (стаття 5 Конституції України). Принцип визнання та гарантування місцевого самоврядування є однією з важливих засад конституційного ладу України, яка має безпосереднє закріплення у ст. 7 Основного Закону: «В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування».

Розділ XI Конституції України визначає основи правового регулювання суспільних відносин, що складаються з приводу організації та здійснення місцевого самоврядування. Норми Основного Закону конкретизуються в низці законів і підзаконних нормативно-правових актів, серед яких, зокрема, ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року, ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року, ЗУ «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 року та інші.

Ст. 140 Конституції України визнає місцеве самоврядування правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища і міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Отже, місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право і реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Відповідно до ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, чи добровільне об'єднання жителів кількох сіл, які мають єдиний адміністративний центр.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні й обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Право на участь у місцевому самоврядуванні належить громадянам України, які реалізують це право за належністю до відповідних територіальних громад. Будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри,

політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними або іншими ознаками забороняються.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах: народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання місцевих і державних інтересів, виборності, правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами, підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб, державної підтримки і гарантії місцевого самоврядування, а також судового захисту прав місцевого самоврядування.

Ст. 5 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає *систему місцевого самоврядування*, елементами якої є:

- територіальна громада;
- сільська, селищна, міська рада;
- сільський, селищний, міський голова;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- органи самоорганізації населення.

До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, згідно зі ст. 141 Конституції України, входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки сільського, селищного та міського голову, що очолює виконавчий орган ради і головує на її засіданнях. Голова районної та голова обласної ради

обираються відповідною радою й очолюють виконавчий апарат ради.

Ст. 26 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» містить перелік питань, вирішення яких належить до виключної компетенції місцевих рад це, зокрема:

- 1) затвердження регламенту ради;
- 2) утворення виконавчого комітету ради, визначення його чисельності, затвердження персонального складу, внесення змін до складу виконавчого комітету та його розпуск;
- 3) обрання і посаду та звільнення з посади секретаря ради;
- 4) затвердження структури виконавчих органів ради, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів, витрат на їх утримання;
- 5) затвердження плану роботи ради і заслуховування звіту про його виконання;
- 6) заснування засобів масової інформації відповідної ради, призначення та звільнення їх керівників;
- 7) заслуховування звіту сільського, селищного, міського голови про діяльність виконавчих органів ради;
- 8) прийняття рішення про недовіру сільському, селищному, міському голові;
- 9) заслуховування звітів постійних комісій, керівників виконавчих органів ради і посадових осіб, яких вона призначає чи затверджує;
- 10) заслуховування повідомлень депутатів про роботу в раді, виконання ними доручень ради;
- 11) розгляд запитів депутатів, прийняття рішень за запитами;
- 12) прийняття рішень щодо дострокового припинення повноважень депутата ради у порядку, встановленому законом;
- 13) скасування актів виконавчих органів ради, що не відповідають Конституції або законам України, іншим актам законодавства, рішенням відповідної ради, прийнятим у межах її повноважень;

- 14) ухвалення рішення щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови у випадках, передбачених цим Законом;
- 15) визначення кількісного складу ради відповідно до закону;
- 16) прийняття рішення про проведення місцевого референдуму;
- 17) ухвалення відповідно до законодавства рішень щодо організації проведення референдумів і виборів органів державної влади, місцевого самоврядування та сільського, селищного чи міського голови;
- 18) прийняття рішень про наділення органів самоорганізації населення окремими власними повноваженнями органів місцевого самоврядування, а також про передачу коштів, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для їх здійснення;
- 19) затвердження програм соціально-економічного і культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування;
- 20) затвердження місцевого бюджету, внесення змін до нього, затвердження звіту про виконання відповідного бюджету;
- 21) встановлення місцевих податків та зборів і розмірів їх ставок у межах, визначених законом;
- 22) прийняття рішень щодо надання відповідно до чинного законодавства пільг за місцевими податками та зборами;
- 23) прийняття рішень щодо відчуження відповідно до закону комунального майна; затвердження місцевих програм приватизації, а також переліку об'єктів комунальної власності, які не підлягають приватизації; визначення доцільності, порядку й умов приватизації об'єктів права комунальної власності; вирішення питань про придбання в установленому законом порядку приватизованого майна та інші.

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, що є обов'язковими для виконання на відповідній території. Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду (ст. 144 Конституції України).

РОЗДІЛ III. ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Глава 1. Цивільне законодавство.

1.1. Загальна характеристика Цивільного кодексу України

Цивільне право – це сукупність норм, правил поведінки, встановлених державою для рівноправних суб'єктів, які наділені суб'єктивними цивільними правами і суб'єктивними та цивільними обов'язками у особистих немайнових і майнових відносинах. Цивільне законодавство є системою нормативно-правових актів різної юридичної сили, що регулює цивільні відносини. Акти цивільного законодавства України – це сукупність структурно упорядкованих правових норм за окремими сферами правового регулювання. Одним із найважливіших актів є Цивільний кодекс України (далі ЦК).

Характеризуючи ЦК, можна навести декілька його визначальних рис:

- ЦК є основним актом цивільного законодавства на основі і відповідно до Конституції (був прийнятий 16 січня 2003 р. і набрав чинності з 1 січня 2004 р.);
- Кодекс є актом вищої юридичної сили (акти меншої юридичної сили не можуть йому суперечити);
- ЦК регулює особисті немайнові та майнові відносини за участю фізичних і юридичних осіб, а також за участю суб'єктів публічного права (держави Україна, АРК, територіальних громад);
- Він має правовий зв'язок зі спеціальним кодексом, яким є, зокрема, Господарський кодекс України. Відносини у сфері підприємництва, передбачені цим кодексом, близькі до цивільних, але прямо не врегульовані ЦК України (ч. 2 ст. 9 ЦК). Вони регулюються іншими актами законодавства, в даному випадку – Господарським кодексом;
- У ЦК превалюють диспозитивні норми, які надають особі можливість діяти на власний розсуд (на це

вказують слова «може» або «має право»), а не імперативні (норми, що можуть засвідчуватися особливим застереженням, пов'язуючись зі словами «зобов'язаний», «повинен», «не має права» чи впливати зі змісту);

- У ньому наявні банкетні норми (вони відсилають до норм іншого закону, вже існуючого або ще не існуючого, але такого, що може бути прийнятий у майбутньому, чи такого, який має бути неодмінно прийнятий). Наприклад, у Цивільному кодексі є кілька прямих відсилань до Цивільного процесуального кодексу;
- ЦК містить у собі багато оцінювальних понять (досягається можливість «оцінки фактів із урахуванням індивідуальних особливостей» – індивідуальний підхід до кожної справи). Наприклад: достатня підстава (ст. 32), істотний вплив (ст. 36);
- Кодекс сконструйований за «книжним» принципом. Кожна з шести книг складається з окремих розділів, що, у свою чергу, поділяються, на глави, які подекуди мають підрозділи або розбиваються на параграфи, а іноді й на підпараграфи. Найменшою структурною одиницею є статті. Цивільний кодекс України завершується одинадцятьма статтями під загальною назвою «Прикінцеві та перехідні положення».

1.2. Відносини, що регулюються цивільним правом

Предмет цивільно-правового регулювання становлять урегульовані нею суспільні відносини, які складають дві групи відносин: особисті немайнові та майнові відносини. Вступаючи в однойменні відносини, суб'єкти набувають майнових і особистих немайнових прав.

Майнові відносини – це конкретні вольові економічні відносини з приводу належності, використання, переходу засобів виробництва, предметів споживання та інших матеріальних благ.

Особисті немайнові відносини виникають у зв'язку зі здійсненням особистих прав на блага, невіддільні від особи: життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я, авторство, які індивідуалізують особу, втілюють її моральну оцінку з боку суспільства.

1.3. Учасники цивільних відносин

Суб'єктами цивільних правовідносин або учасниками цивільних правовідносин можуть бути:

1) *фізичні особи*, що є громадянами України, а також іноземці й особи без громадянства (необхідною умовою участі є наявність цивільної правосуб'єктності, тобто соціально-правової здатності бути учасниками цивільних відносин).

Іноземці та особи без громадянства користуються однаковими з громадянами України майновими й особистими немайновими правами. Виключеннями для них є те, що вони можуть набувати право власності лише на земельні ділянки несільськогосподарського призначення у межах населених пунктів, а також на такі ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належить їм на праві приватної власності (ст. 14 Конституції, ч. 2 ст. 374 ЦК, ст. 81-91 ЗК).

2) юридичні особи – вітчизняні, іноземні, сумісні, вітчизняні з іноземними інвестиціями та інші, особливостями яких є, зокрема, те, що вони:

- створені на підставі закону, на відміну від особи «фізичної», яка створена природою і матеріально живе у часі та просторі.
- існують як соціальна реальність, як відокремлений комплекс, який є самостійним носієм прав та обов'язків.
- є самостійними носіями не лише прав, а й інтересів, що відповідають інтересам її засновників, але не ототожнюються з ними.

- мають цивільну правоздатність, тобто мати цивільні права і обов'язки;
- наділяються цивільною дієздатністю, тобто можуть від свого імені набувати майнові та особисті немайнові права і нести обов'язки;
- можуть бути позивачем та відповідачем у суді.
- їх діяльність контролюється за допомогою різних засобів державою.

3) суб'єкти публічного права – держава Україна, АРК, територіальні громади, іноземні держави та ін.

Вони наділяються цивільною дієздатністю, тобто набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їх компетенції, встановленої законом.

Держава через державні органи успадковує майно, може виступати гарантом за договорами, а також укласти міжнародні договори (наприклад, позики, застави).

АРК та територіальні громади сіл, селищ, міст і районів у містах, інші суб'єкти публічного права, у правовідносинах виступають через уповноважені органи (органи приватизації АРК, управління комунального майна, виконавчі комітети місцевих рад тощо).

1.4. Поняття юридичної особи

Юридична особа – це організація, яка може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна, зареєстрована у встановленому законом порядку, і яка наділяється цивільною правоздатністю, дієздатністю та може бути позивачем і відповідачем у суді (ст. ст. 80-81 ЦК). Залежно від порядку створення юридичні особи різняться на:

- юридичні особи приватного права (створюються за волевиявленням засновників на підставі установчих документів (ч. 2 ст. 81 ЦК), наприклад, господарські товариства);
- юридичні особи публічного права (утворюються розпорядчим актом Президента, органу державної

влади, органу влади АРК чи органу місцевого самоврядування (наприклад, установи).

Сутність кожного правового явища розкривається через його ознаки, які необхідні для його існування. Поява юридичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин можлива тільки у сукупності обов'язкових ознак. Так, до ознак, притаманних юридичній особі, відносимо такі:

- вона визнається державою як суб'єкт права і становить собою організаційну єдність;
- обов'язковим фактором для неї є наявність відокремленого майна, яке належить їй на праві власності або на іншому речовому праві;
- вона бере участь у цивільному обороті від власного імені;
- юридична особа здатна нести самостійну майнову відповідальність, а також бути позивачем або відповідачем у суді;
- вона має своє місце знаходження та найменування, що дозволяє відрізнити її від інших юридичних осіб.

Юридична особа визнається державою як суб'єкт права за наявності сукупності всіх ознак, які є необхідними та водночас і достатніми для існування у цивільному обороті. Правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення та припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Насамперед, «організація» – це структура, що може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна (капіталів) за рішенням органів управління, а також затвердження установчих документів (статут чи установчий договір) за метою діяльності як основної – отримання прибутку і без такої. Організаційна єдність полягає у єдиному визначенні цілей та завдань юридичної особи, компетенції і функціонуванні її органів, закріплюється в її установчих документах або в акті органу влади про створення юридичної особи публічного права.

Умова повноцінної діяльності юридичної особи – це наявність свого майна: приміщення, технічних засобів,

грошових коштів у банку тощо. Якщо майно юридичної особи відокремлене від майна засновників цієї юридичної особи та від майна інших власників, то це говорить про майнову самостійність юридичної особи. Відокремленість майна означає, що майно юридичної особи відділене від майна власників, які створили цю організацію, від держави, від інших суб'єктів цивільного права.

Всі приватні юридичні особи є власниками свого майна, оскільки засновники мають речові права, у першу чергу, право власності, а юридичні особи публічного права, які не є власниками майна, мають на нього інше речове право.

Здатність брати участь у цивільному обігу від свого імені, означає можливість саме для конкретної організації набувати і здійснювати цивільні права та нести цивільні обов'язки, в тому числі відповідати за своїми зобов'язаннями, а також виступати позивачем і відповідачем у суді.

Юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями останньої, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом (ст. 96 ЦК).

Самостійність юридичної особи у сфері цивільних відносин передбачає її участі у договірних і недоговірних зобов'язаннях, і, як наслідок, – її здатність бути позивачем та відповідачем у суді.

Індивідуалізація юридичної особи відображається в тому що юридична особа має своє місце знаходження та найменування, що дозволяє відрізнити її від інших юридичних осіб. Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове або скорочене) найменування, яке може бути зареєстроване у порядку, встановленому законом (ч. 2 ст. 90 ЦК), наприклад, ТОВ «Надія».

1.5. Поняття і загальна характеристика цивільної правоздатності та цивільної дієздатності

Цивільна правоздатність – це невід’ємна властивість людини, яка виникає з моменту народження, забезпечує фізичній особі мати цивільні права й обов’язки.

Зміст цивільної правоздатності фізичних осіб складає в сукупності систему їх соціальних, економічних, культурних та інших прав, визначених і гарантованих Конституцією України, ЦК України, іншими актами законодавства. Які саме права може мати фізична особа, встановлено ст. 26 ЦК України.

Подаючи загальну характеристику цивільної правоздатності, варто зупинитися на декількох важливих моментах:

- цивільна правоздатність визнається рівною мірою за всіма фізичними особами з моменту народження та припиняється зі смертю;
- за загальним правилом правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження, у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини, охоронцем її інтересів є, найперше, мати та батько. Так, згідно з ч. 1 ст. 1222 ЦК, спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після відкриття спадщини;
- здатність бути учасником цивільних правовідносин у момент народження не проявляється сповна і протягом життя обсяг правоздатності може змінюватися. Так, наприклад, психічна хвороба, недоумство внаслідок травми чи похилого віку нерідко знижують таку здатність. А можливість бути власником вогнепальної гладкоствольної мисливської зброї виникає у фізичної особи при досягненні 21-річного віку. Це дає підставу для висновку про існування вікового та інтелектуального критеріїв правоздатності, а отже, про наявність кількох рівнів цивільної правоздатності.

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК).

Загальна характеристика цивільної дієздатності включає в себе: основні риси дієздатності; її зміст; види; підстави, порядок та правові наслідки обмеження та визнання недієздатною фізичну особу, а також визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення померлою.

Основні риси цивільної дієздатності:

- особа усвідомлює, що чинить або збирається вчинити;
- особа сама може керувати своїми діями;
- особа діє сама;
- особа створює для себе правові наслідки;
- особа своїми діями набуває та здійснює лише ті права й обов'язки, можливість набуття яких входить до змісту правоздатності (цим дієздатність тісно пов'язана з правоздатністю і нею визначається).

Зміст дієздатності фізичної особи включає в себе можливість:

- самостійного здійснення правочинів (правочиноздатність);
- нести самостійну майнову відповідальність (деліктоздатність);
- складати заповіт і бути спадкоємцем (тестаментоздатність);
- обирати собі представника та самому виступати як представник (трансдієздатність);
- займатися підприємницькою діяльністю (бізнес-дієздатність).
- бути учасником сімейних відносин (шлюбно-сімейна дієздатність).

Є декілька видів дієздатності, перший з яких – повна дієздатність, що виникає за загальним правилом у повному обсязі з моменту досягнення особою повноліття – 18 років (ст. 34 ЦК).

Але присутні й виключення із загального правила набуття повної цивільної дієздатності фізичною особою:

- 1) у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу;
- 2) фізичній особі, що досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором;
- 3) фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років та бажає займатися підприємницькою діяльністю;
- 4) неповнолітній особі, що записана матір'ю чи батьком дитини.

Другий вид – часткова цивільна дієздатність, яку має малолітня особа у віці до 14 років, і здатна самостійно вчиняти дрібні побутові правочини та здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом, не визнається деліктоздатною та не несе цивільно-правову відповідальність за заподіяну нею шкоду.

Третій вид – неповна цивільна дієздатність, яка виникає у неповнолітньої фізичної особи у віці від 14 до 18 років, що здатна самостійно вчиняти дрібні побутові правочини і здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, які охороняються законом, несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону або укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. При недостатності майна для відшкодування збитків за таким договором, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) чи піклувальник (ст. 35 ЦК).

При цьому можливо обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами чи позбавити її цього права при наявності достатніх підстав (збиткового або нераціонального використання зароблених коштів, внаслідок чого у неповнолітнього не залишається коштів на найнеобхідніші потреби) за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування до суду (ч. 5 ст. 32 ЦК).

Обмежити цивільну дієздатність повнолітньої фізичної особи суд своїм рішенням може за двома підставами:

- фізична особа страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними;
- зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо й тим самим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, що їх вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи визначається Цивільно-процесуальним кодексом (далі – ЦПК). Обмеження дієздатності здійснюється в судовому порядку і можливе лише щодо повнолітніх осіб. Цивільна дієздатність останніх вважається обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. У рішенні суду про обмеження у дієздатності не вказується строк такого обмеження. У разі одужання фізичної особи, цивільна дієздатність котрої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (чи) в разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, суд поновлює її цивільну дієздатність (ст. 38 ЦК).

Правові наслідки обмеження у дієздатності при цьому наступають такі:

- над обмеженою у дієздатності фізичною особою встановлюється піклування, і вона самостійно може вчиняти лише дрібні побутові правочини;
- якщо вчинення правочинів щодо розпорядження майном виходять за межі дрібних побутових, то це можливо лише за згодою піклувальника. Відмова останнього дати згоду на вчинення таких правочинів може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органів опіки та піклування або до суду;

- отримання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів та розпорядження ними здійснюється піклувальником. Можливо письмово дозволити цій особі самостійно отримувати кошти;
- фізична особа, яка обмежена у дієздатності, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, завдану нею іншій особі.

Визнати фізичну особу недієздатною суд своїм рішенням може на такій підставі:

- 1) внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу фізична особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК).
- 2) щодо фізичної особи, яка до цього вже була обмежена у дієздатності внаслідок психічного розладу, що суттєво впливав на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними за умови, що її психічний стан значно погіршився, а психічний розлад набув характеру стійкого, хронічного.

Правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною при цьому наступають такі:

- над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка;
- вона позбавляється права на вчинення будь-якого правочину;
- правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє опікун, який одночасно несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

1.6. Майнові права громадян та юридичних осіб

Як для фізичних, так і юридичних осіб як суб'єктів у цивільних правовідносинах, об'єктами виступають окремо «майно» (ст. 190 ЦК) та «майнові права» (ст. 177 ЦК). Але у ст. 190 ЦК майнові права охоплені загальним поняттям «майно». Можливе поєднання статей 177 та 190 ЦК дає підставу для висновку про те, що об'єктом цивільних прав є майнові права. Термін «майно» використовується у різних значеннях:

- річ чи конкретну сукупність речей (предмет договорів оренди)
- сукупність прав, які належать конкретній особі.
- сукупність майнових прав та обов'язків (наприклад, під спадковим майном розуміють усі майнові права й обов'язки спадкодавця, які переходять до спадкоємця).

Основними рисами майнових прав є те, що останні можуть бути відчужені іншим особам (це підтверджує той факт, що дійсно можна мати право на право), а також реалізуються у майнових відносинах, які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників – фізичних і юридичних осіб, держави Україна, Автономної Республіки Крим, територіальних громад, іноземних держав та інших суб'єктів публічного права (ст.ст. 1 та 2 ЦК).

Види майнових (матеріальних) прав варто розмежувати за трьома групами:

До першої групи відносяться майнові права, що виникають між суб'єктами в зобов'язаннях (наприклад, укладати договір дарування, договори, які пов'язані з інтелектуальною власністю).

До другої групи відносяться майнові права з приводу права на речі та цінності. За ЦК речові права поділяються на право власності та права на чужі речі (володіння, сервітут, узуфрукт, емфітевзис, суперфіцій тощо). До речових прав на чуже майно відносяться також застава і притримання як речово-правові засоби забезпечення виконання зобов'язань. За Господарським кодексом України визначена можливість встановлення права господарського відання, оперативного управління й оперативного використання майна.

До третьої групи відносяться майнові права, які виникають у суб'єктів у недоговірних зобов'язаннях. Наприклад, зобов'язання, де встановлено обов'язок боржника відшкодувати шкоду кредиту.

Зазначимо, що юридичні особи мають декілька особливостей щодо майна. Відтак, вони як суб'єкти права власності, мають відокремлене майно та певні права щодо формування, володіння, користування, розпорядження цим

майном. Майно належить їм залежно від виду (приватне чи публічне) на праві власності або на підставі іншого речового права.

1.7. Право власності та його конституційний захист

Право власності є одним із основних речових прав. Його можна розглядати у об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які регулюють відносини з приводу володіння, користування і розпорядження майном. Право власності у суб'єктивному розумінні – це міра можливої поведінки особи при реалізації належних їй правомочностей щодо володіння, користування – розпорядження майном.

До змісту права власності входять такі повноваження, як: володіння, користування, розпорядження. Право володіння полягає у фактичному пануванні над річчю і виражається у ставленні особи до речі як до своєї, їй приналежної. Володіння може бути законним та незаконним, добросовісним і недобросовісним. Право користування означає можливість вилучення з речі її корисних властивостей, що полягають у використанні самої речі, а також у привласненні плодів, доходів або продукції, які отримані в результаті її участі у цивільному обороті, чи можливість використання майна для здійснення підприємницької діяльності (ст. 320 ЦК). Право розпорядження полягає у можливості власника визначити подальшу юридичну долю належної йому речі – продати, обміняти, подарувати, передати за договором ренти, викинути або навіть знищити.

Суб'єктами права власності є український народ, юридичні та фізичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави й інші суб'єкти публічного права (ст. 318 ЦК). Кожен із суб'єктів права власності повинен здійснювати його з урахуванням вимог закону, не порушувати права інших

осіб, не завдавати шкоди довкіллю та дотримуватися моральних засад суспільства.

Право власності захищається шляхом подання позову до суду у випадку порушення. Захист права власності – це забезпечення за допомогою заходів, передбачених законодавством, що вживаються у випадках порушення цього права з метою захисту і відновлення відносин власності. Отже, суб'єктами захисту виступають:

- власники, права яких порушені,
- сторони в договорах, що їх права можуть бути порушені у зобов'язальних правовідносинах із власником майна (наприклад, зберігачі).
- державні та комунальні підприємства, казенні підприємства, державні й комунальні установи, як учасники цивільного обороту (ст. 13 Конституції України).

Захист відносин власності в Україні здійснюється на підставі загальних засад, визначених ст. 386 ЦК України та ст. 48 Закону України «Про власність».

У регулюванні відносин власності важливе місце мають конституційні норми, (ст. 13, 41, 55, 56, 59, 142,143 Конституції України). Так, у ст. 13 Конституції України встановлені рівні умови здійснення і захисту права власності.

Значення конституційних норм щодо захисту права власності полягає в тому, що вони:

- закріплюють гарантії реалізації прав та свобод суб'єктів;
- затверджують гарантії захисту прав і свобод суб'єктів;
- виступають основою регулювання дії суб'єктів права власності;
- визначають юридичні гарантії встановлення процесуального порядку захисту суб'єктивних майнових та особистих немайнових (цивільних) прав.

Діяльність держави виражається в захисті цивільних прав і охоронюваних законом інтересів різними способами.

Способи захисту суб'єктивних цивільних прав –

матеріально-правові заходи примусового характеру, що закріплені законом, ЦК, за допомогою яких здійснюється визначення охорона та захист порушених прав.

Перелік способів захисту суб'єктивних цивільних прав встановлений у ч.2. ст. 16 ЦК України.

1.8. Форми власності в Конституції України

Різноманітність форм власності та сама складність регулювання відносин призвели до їх встановлення у різних нормативно-правових актах по-різному.

Закон України «Про власність» проголосив різноманітність існуючих в Україні форм власності, прямо зазначивши лише три: приватна, колективна (комунальна) і державна. ЦК України, на відміну від Конституції України, визначає, що в Україні існують: право власності українського народу (ст. 324); право приватної власності (ст. 325); право державної власності (ст. 326); право комунальної власності (ст. 327).

Насамперед зазначимо, що форма права власності – це особливість правового режиму об'єкту стосовно певних видів суб'єктів цивільного права.

Право приватної власності – це право фізичної або юридичної особи володіти, користуватися, розпоряджатися належним їй майном, у межах встановлених законом. Суб'єктами права приватної власності можуть бути, згідно зі ст. 11 Закону України «Про власність», ст. 325 ЦК України, – фізичні особи: громадяни України, інших республік, іноземні громадяни, особи без громадянства та юридичні особи, що можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих його видів, які не можуть їм належати відповідно до закону. Об'єктами права приватної власності можуть бути будь-які об'єкти споживчого і виробничого призначення, результати інтелектуальної праці, якщо інше не передбачене законом. А за загальним правилом фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, склад, кількість і вартість якого необмежені. Проте, законом можуть бути

встановлені обмеження розміру земельної ділянки, що може знаходитися у їх власності, чи розміру окремих видів майна, наприклад, державі Україна на праві власності – ядерних матеріалів та об'єктів ядерної енергетики, бойової, спеціальної військової техніки, зброї.

Право державної власності – це право держави володіти, користуватися, розпоряджатися майном, яке належить їй, що здійснюється безпосередньо або через державні органи. Суб'єктом права державної власності є держава Україна, яку не варто плутати з окремими державними органами – Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України тощо. Здійснюючи зазначені функції, органи державної влади діють не як суб'єкти права власності, а як представники держави: не від власного імені та не в своїх інтересах, а від імені й на користь держави в цілому, носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в якій є її народ. Проте, народ може висловити свою волю, здійснити свою владу і безпосередньо (ст. 5 Конституції України).

Об'єктами права державної власності є майно, яке становить матеріальну основу суверенітету України та забезпечує її економічний і соціальний розвиток, а також підприємства й інше майно, що використовується для здійснення підприємницької діяльності з метою отримання прибутку. Це майно, яке забезпечує діяльність ВР України та інших державних органів влади, Збройних Сил, органів державної безпеки, прикордонних і внутрішніх військ, оборонних об'єктів; кошти республіканського бюджету, статутний капітал НБУ тощо. Особливістю об'єктів права державної власності є те, що державне майно за своїм правовим режимом поділяється на два різновиди, а саме:

- закріплене за державними юридичними особами на особливих майнових правах, які регулюються ЦК;
- не закріплене за державними юридичними особами. Це земля, надра, інші природні ресурси (оскільки власність на них є матеріальною основою суверенітету України), а

також кошти державного та місцевих бюджетів, золотий запас, алмазний і валютний фонди.

Право комунальної власності – це право територіальної громади володіти, користуватися, розпоряджатися майном, що належить їй, яке здійснюється безпосередньо або через органи місцевого самоврядування. Суб'єктом права комунальної власності є територіальні громади сіл, селищ, міст і т.д. Згідно зі ст. 140 Конституції України та ст. 1 Закону «Про місцеве самоврядування», територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним мешканням у межах села, селища, міста. У містах із районним поділом – громади районів також діють як суб'єкти права власності. Об'єкти права комунальної власності. Територіальна громада має у власності певні об'єкти, які, як правило, закріплюються за комунальними юридичними особами публічного права. У загальних рисах можна визначити, що до кола майна, яке є об'єктом комунальної власності, належить майно, що забезпечує діяльність відповідних рад і створюваних ними органів, кошти місцевих бюджетів, житловий фонд, об'єкти житлово-комунального господарства, майно установ народної освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі, побутового обслуговування, а також інше майно, необхідне для забезпечення економічного та соціального розвитку відповідної території. Проте, коло об'єктів права комунальної власності вужче, ніж коло об'єктів права державної власності. Зокрема, в комунальній власності не може знаходитися майно, яке є об'єктом виняткової власності держави (наприклад, атомна зброя, єдина енергосистема і т.п.).

Окремо необхідно згадати про право власності українського народу у зв'язку з його державним значенням. Об'єктами права власності українського народу є земля, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні Ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Від імені українського народу права власника

здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності українського народу відповідно до закону. Особливості здійснення права власності на національні, культурні й історичні цінності також встановлюються законом.

Слід зазначити, що ЦК не згадує окремо «право власності Автономної Республіки Крим». Проте, її не можна вважати державною власністю, оскільки ця республіка не є державою. Разом із тим, майно, яке належить АРК, не можна вважати таким, що знаходиться в комунальній власності, оскільки АРК не є територіальною громадою.

1.9. Особисті немайнові права громадян та їх захист

Фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та Цивільним кодексом України. Під особистими немайними правами мається на увазі міра можливої поведінки уповноваженої особи щодо невіддільних від її особистості абсолютних благ немайнового характеру. Змістом особистого немайнового права є можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя.

Для особистих немайнових прав характерні такі риси:

- належність кожній фізичній особі від народження чи за законом;
- відсутність економічного змісту;
- тісний зв'язок із фізичною особою;
- неможливість відмовитися від особистих немайнових прав або бути позбавленим їх;
- володіння ними довічно.

Відповідно до Конституції України, фізична особа має такі особисті немайнові права на: життя, охорону здоров'я, безпечне для життя та здоров'я довкілля, свободу й особисту недоторканність, недоторканність особистого і сімейного життя, повагу до гідності та честі, таємницю листування,

телефонних розмов, телеграфної, а також іншої кореспонденції, недоторканність житла, вільний вибір місця проживання і свободу пересування, свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості. Перелік особистих немайнових прав, які встановлені законодавством, не є вичерпним.

Фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно. В інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни або піклувальники. Органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень забезпечують здійснення фізичною особою особистих немайнових прав. Юридичні особи, їх працівники, окремі фізичні особи, чії професійні обов'язки стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, зобов'язані утримуватися від дій, якими ці права можуть бути порушені. Діяльність фізичних та юридичних осіб не може порушувати особисті немайнові права.

Цивільний кодекс України поділяє особисті немайнові права на дві групи: права, що забезпечують природне існування фізичної особи, а також права, які забезпечують соціальне буття фізичної особи. До особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи відносять такі: право на життя; право на охорону здоров'я; право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; право на надання медичної допомоги; право на інформацію про стан свого здоров'я; право на таємницю про стан свого здоров'я; права фізичної особи, що перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я; право на свободу; право на особисту недоторканність; право на донорство; право на сім'ю; право на опіку чи піклування тощо.

Права, які забезпечують соціальне буття фізичної особи, складають: право на ім'я, його зміну і використання імені; право на повагу до гідності та честі; право на повагу до людини, яка померла; право на недоторканність ділової репутації; право на індивідуальність; право на особисте життя та його таємницю; право на інформацію; право на особисті папери; право на таємницю кореспонденції; право на захист фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, тле- та відео зйомок; право на свободу літературної, художньої, наукової, технічної творчості; право на місце проживання; право на недоторканність житла; право на вибір роду занять; право на свободу пересування; право на свободу об'єднання; право на мирні зібрання і т.ін.

Загальна характеристика окремих особистих немайнових прав

Право на життя полягає в тому, що воно є невід'ємним і ніхто не може бути позбавленим життя. Фізична особа має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя і здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом. Медичні, наукові та інші дослідження можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою. Забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя.

Право на медичну допомогу. Фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років і яка звернулася за наданням їй медичної допомоги, має право на вибір лікаря та вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій. Надання медичної допомоги фізичній особі, що досягла чотирнадцяти років, провадиться за її згодою. Повнолітня дієздатна фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, має право відмовитися від лікування. У невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або її батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника.

Надання фізичній особі психіатричної допомоги здійснюється відповідно до закону.

Право на інформацію про стан свого здоров'я. Повнолітня фізична особа має право на достовірну та повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я. Батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на інформацію про стан здоров'я дитини або підопічного. Якщо інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан її здоров'я чи погіршити стан здоров'я фізичних осіб, визначених частиною другою цієї статті, зашкодити процесові лікування, медичні працівники мають право дати неповну інформацію про стан здоров'я фізичної особи, обмежити можливість їх ознайомлення з окремими медичними документами. У разі смерті фізичної особи члени її сім'ї або інші фізичні особи, уповноважені ними, мають право бути присутніми при дослідженні причин її смерті та ознайомитись із висновками щодо причин смерті, а також право на оскарження цих висновків до суду.

Право на таємницю про стан здоров'я. Фізична особа має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, отримані при її медичному обстеженні. Забороняється вимагати та подавати за місцем роботи чи навчання інформацію про діагноз і методи лікування фізичної особи. Фізична особа зобов'язана утримуватися від поширення інформації, зазначеної у частині першій цієї статті, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків або з інших джерел. Фізична особа може бути зобов'язана до пройти медичний огляд у випадках, встановлених законодавством.

Право на особисту недоторканність. Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує її гідність, поводженню або покаранню. Фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами,

підкувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей і підопічних не допускається.

Право на ім'я. Фізична особа має право на транскрибований запис її прізвища та імені відповідно до своєї національної традиції. Будь-яке перекручування імені фізичної особи має бути виправлене. Якщо перекручування імені було здійснене у документі, такий документ підлягає заміні. Якщо перекручення імені здійснене у засобі масової інформації, воно має бути виправлене у тому ж засобі масової інформації. Фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, має право змінити своє прізвище та ім'я у порядку, встановленому законом.

Фізична особа, що досягла чотирнадцяти років, має право у порядку, встановленому законом, за згодою батьків або одного з батьків, із ким вона проживає, чи підкувальника змінити своє прізвище та ім'я. Фізична особа має право використовувати своє ім'я у всіх сферах своєї діяльності. Використання імені фізичної особи в літературних або інших творах, крім творів документального характеру, як персонажа (дійової особи) допускається лише за її згодою, а після її смерті – за згодою її дітей, вдови (вдівця), якщо ж їх немає, – батьків, братів і сестер. Використання імені фізичної особи з метою висвітлення її діяльності чи діяльності організації, в якій вона працює або навчається, що ґрунтується на відповідних документах (звіти, стенограми, протоколи, аудіо-, відеозаписи, архівні матеріали тощо), допускається без її згоди.

Ім'я фізичної особи, яка затримана, підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, чи особи, що вчинила адміністративне правопорушення, може бути використане (обнародоване) лише в разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо неї або винесення постанови у справі про адміністративне правопорушення та в інших випадках, передбачених законом. Ім'я потерпілого від правопорушення може бути обнародоване лише за його згодою. Ім'я учасника цивільного спору, який стосується

особистого життя сторін, може бути використане іншими особами лише за його згодою. Використання початкової літери прізвища фізичної особи у засобах масової інформації, літературних творах не є порушенням її права.

Право на індивідуальність. Фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм і способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Право на інформацію. Фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Збирання, зберігання, використання та поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Фізична особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися в її достовірності. Фізична особа, що поширює інформацію, отриману з офіційних джерел (інформація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, звіти, стенограми тощо), не зобов'язана перевіряти її достовірність і не несе відповідальності в разі її спростування. Фізична особа, яка поширює інформацію, отриману з офіційних джерел, зобов'язана робити посилання на джерело.

Право на недоторканність житла. Житло фізичної особи є недоторканим. Проникнення до житла чи до іншого володіння фізичної особи, проведення в ньому огляду або обшуку може відбутися лише за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із рятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, законом може бути встановлено інший порядок проникнення до житла або до іншого володіння фізичної особи, проведення в них огляду й обшуку. Фізична особа не може бути виселена чи в інший спосіб примусово позбавлена житла, крім випадків, встановлених законом.

Право на свободу пересування. Фізична особа, що досягла чотирнадцяти років, має право на вільне самостійне пересування територією України та на вибір місця перебування. Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, має право пересуватися територією України лише за згодою батьків (усиновлювачів), опікунів і в їхньому супроводі або в супроводі осіб, що уповноважені ними. Фізична особа, яка є громадянином України, має право на безперешкодне повернення на Україну. Фізична особа, що досягла шістнадцяти років, має право на вільний самостійний виїзд за межі України. Фізична особа, яка не досягла шістнадцяти років, має право на виїзд за межі України лише за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, що уповноважені ними.

Фізична особа може бути обмежена у здійсненні права на пересування лише у випадках, встановлених законом, і не може бути видворена з обраного нею місця перебування, доступ до якого не заборонений законом. Законом можуть бути встановлені особливі правила доступу на окремі території, якщо цього потребують інтереси державної безпеки, охорони громадського порядку, життя та здоров'я людей.

Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового права. Способами захисту особистого немайнового права можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, що існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Суд може захистити особисте немайнове право іншим способом, встановленим договором або законом. Також цивільне право й інтерес можуть бути захищені Президентом України, органами державної влади, органами влади АРК, органами місцевого самоврядування, нотаріусом. Особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Право на захист особа здійснює на свій розсуд. Нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення порушеного цивільного права, крім випадків, встановлених законом. Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками визнаються: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, що їх особа зробила чи мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) прибутки, які особа могла б реально отримати за звичайних обставин, коли її право не було порушене (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому чи більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, отримала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, отриманих особою, що порушила право.

Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає у: 1) фізичному болю та стражданнях, яких фізична

особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) душевних страждань, що їх фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням або пошкодженням її майна; 4) приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної чи юридичної особи. Моральна шкода компенсується грішми, іншим майном або в інший спосіб.

Розмір грошової компенсації моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого чи позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, що мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності та справедливості. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, і не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральна шкода компенсується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

1.10. Інтелектуальна власність

Інтелектуальна діяльність була властива розумним істотам від моменту їх появи. На сьогодні інтелектуальна власність є своєрідним ресурсом суспільства. Вона пронизує майже всі сфери життя: навчання, роботу, розваги, побут.

Перша згадка про інтелектуальну власність сягає часів Великої французької революції XVIII ст. З 1967 року поняття «інтелектуальна власність» стало терміном міжнародного права шляхом закріплення його у Стокгольмській конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності.

В Україні становлення права інтелектуальної власності відбувалося з початку XX ст. 6 лютого 1929 року постановою

ЦВК і Ради народних комісарів УРСР затвердила перший український Закон «Про авторське право», а 18 липня 1963 року був прийнятий Цивільний Кодекс УРСР, четвертий розділ якого був присвячений авторському праву. У наш час відносини у сфері інтелектуальної власності регулюються багатьма нормативно-правовими актами: Конституцією України, Цивільним Кодексом України (книга IV), Законом України «Про авторське право та суміжні права», Законом України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі», Законом України «Про охорону прав на промислові зразки», Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», Законом України «Про охорону прав на сорти рослин» тощо. Крім цього, Україна є учасницею багатьох міжнародних Конвенцій. Серед них такі, як: Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів 1886 року (Україна є її учасницею з 1995 року); Всесвітня конвенція про авторське право 1952 року, що є обов'язковою для України як правонаступниці колишнього СРСР з 1973 року; Паризька конвенція про охорону промислової власності 1883 року, учасницею якої Україна стала у 1991 році; Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право 1996 року (Україна приєдналася до неї у 2001 році) тощо.

Ст. 54 Конституції України закріплює право громадян на свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Згідно з Конституцією України, кожен громадянин має право на результати своєї інтелектуальної творчої діяльності.

Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності чи на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений Цивільним Кодексом України та іншим законом.

Основними інститутами права інтелектуальної власності прийнято вважати авторське право та суміжні права, право

промислової власності (патентне право), право на торгівельну марку, комерційне найменування, географічне зазначення, комерційну таємницю. До нетрадиційних результатів інтелектуальної діяльності відносять наукові відкриття, компонування інтегральних мікросхем, сорти рослин і породи тварин, раціоналізаторські пропозиції.

Суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та майнові права інтелектуальної власності. Творцем інтелектуальної власності може бути будь-яка фізична особа, незалежно від віку, освіти, здібностей (як розумових, так і фізичних).

До *об'єктів* права інтелектуальної власності належать: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування (топографії) інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці.

Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові та майнові права.

Особисті немайнові права є невід'ємними від творця, вони є невідчужуваними і від них не можна відмовитися. Особисті немайнові права є абсолютними, оскільки їх захищають від усіх і кожного. Ці права є немайновими, бо їх не можна оцінити у грошовому еквіваленті.

До особистих немайнових прав належать:

1. Право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником) об'єкта права інтелектуальної власності.

2. Право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі або

репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності.

3. Інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності належать творцеві об'єкта права інтелектуальної власності, вони не залежать від майнових прав інтелектуальної власності. У випадках, передбачених законом, особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть належати іншим особам.

Майнові права інтелектуальної власності можуть бути передані повністю або частково іншій особі згідно із законом. Суб'єкт права інтелектуальної власності має виключні майнові права на використання його твору в будь-якій формі та в будь-який спосіб відповідно до закону. Крім цього, законом можуть бути встановлені винятки й обмеження у майнових правах інтелектуальної власності за умови, що такі обмеження і винятки не створюють істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав.

До майнових прав відносять:

1. Право на використання об'єкта права інтелектуальної власності.

2. Виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності.

3. Виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання.

4. Інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Цивільний Кодекс України передбачає, що кожна особа у разі порушення своїх особистих немайнових або майнових прав у сфері інтелектуальної власності має право звернутися до суду за захистом.

Суд у випадках і в порядку, встановлених законом, може ухвалити рішення про:

- застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів;
- зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорту чи експорту яких здійснюється із порушенням права інтелектуальної власності;
- вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності;
- вилучення з цивільного обороту матеріалів і знарядь, що використовувалися переважно для виготовлення товарів із порушенням права інтелектуальної власності;
- застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності. Розмір стягнення визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, які мають істотне значення;
- опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення.

1.11 Поняття цивільно-правової угоди та цивільно-правового договору

Дійсний Цивільний кодекс України відійшов від використання терміну «угода», змінивши його на термін «правочин». Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків. Правочини можуть бути односторонніми, а також дво- та багатосторонніми (договори). Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією чи кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, що його вчинила. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін. До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про

зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства чи суті одностороннього правочину.

Зміст правочину не може суперечити цивільному законодавству, а також моральним засадам суспільства. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом, та бути спрямованим на реальне настання правових наслідків, що ним обумовлені. Правочин, який вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх або непрацездатних дітей. Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом чи якщо він не визнаний судом недійсним.

Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом. Правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, вважається вчиненим, якщо поведінка сторін засвідчує їхню волю до настання відповідних правових наслідків. У випадках, встановлених договором або законом, воля сторони до вчинення правочину може виражатися її мовчанням. Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, що підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недотримання письмової форми має наслідком їх недійсність.

Юридичній особі, що сплатила за товари та послуги на підставі усного правочину з іншою стороною, видається документ, який підтверджує підставу сплати та суму отриманих грошових коштів. Правочини на виконання договору, укладеного в письмовій формі, можуть за домовленістю сторін вчинятися усно, якщо це не суперечить договору чи закону. Правочин вважається вчиненим у

письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони, чи якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

Правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою. Використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного чи іншого копіювання, електронно-числового або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, чи за письмовою згодою сторін, де мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів.

Якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа. Підпис іншої особи на тексті правочину, який засвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, що має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, що його вчиняє. Підпис іншої особи на тексті правочину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання чи лікування особи, яка його вчиняє.

Цивільно-правовий договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. Сторони є вільними в укладанні договору, виборі контрагента і визначенні умов договору з урахуванням вимог норм цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Зміст договору становлять умови, визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та

умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Сторони мають право укласти договір, що містить елементи різних договорів (змішаний договір). До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті змішаного договору. Договір є обов'язковим для виконання сторонами.

Договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, визначені законом як істотні чи необхідні для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди. Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) та прийняття пропозиції (акцепту) іншою стороною.

Договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом. Якщо сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним із моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного виду договорів не вимагалася. Якщо сторони домовилися укласти у письмовій формі договір, щодо якого законом не встановлена письмова форма, такий договір є укладеним із моменту його підписання сторонами. Якщо останні домовилися про нотаріальне посвідчення договору, щодо якого законом не вимагається нотаріальне посвідчення, такий договір є укладеним із моменту його нотаріального посвідчення.

Договір є укладеним з моменту отримання особою, яка запропонувала укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції. Якщо відповідно до акту цивільного законодавства для укладення договору необхідні також передання майна або вчинення іншої дії, договір є укладеним із моменту передання відповідного майна чи вчинення певної

дії. Договір, що підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення чи державної реєстрації, а в разі необхідності як нотаріального посвідчення, так і державної реєстрації – з моменту державної реєстрації. Запропонувати укласти договір (оферту) може кожна зі сторін майбутнього договору.

Пропозиція укласти договір має містити істотні умови договору та виражати намір особи, яка її зробила, вважати себе зобов'язаною у разі її прийняття. Реклама або інші пропозиції, адресовані невизначеному колу осіб, є запрошенням робити пропозиції укласти договір, якщо інше не вказано у рекламі чи інших пропозиціях. Пропозиція укласти договір може бути відкликана до моменту або в момент її отримання адресатом. Пропозиція укласти договір, отримана адресатом, не може бути відкликана протягом строку для відповіді, якщо інше не вказане у пропозиції чи не впливає з її суті або обставин, за яких вона була зроблена. Відповідь особи, про прийняття (акцепт) адресованої пропозиції щодо укладення договору повинна бути повною і безумовною.

Якщо особа, що отримала пропозицію укласти договір, у межах строку для відповіді вчинила дію відповідно до зазначених у пропозиції умов договору (відвантажила товари, надала послуги, виконала роботи, сплатила відповідну суму грошей тощо), яка засвідчує її бажання укласти договір, ця дія є прийняттям пропозиції, якщо інше не зазначене у пропозиції укласти договір або не встановлено законом. Особа, яка прийняла пропозицію, може відкликати свою відповідь про її прийняття, повідомивши про це особу, що запропонувала укласти договір, до моменту або в момент одержання нею відповіді про прийняття пропозиції.

Зміна, а також розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Договір може бути змінено чи розірвано за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у разі істотного

порушення договору іншою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди інша сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладанні договору. У разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі чи частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір, відповідно, є розірваним чи зміненим.

У разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмету, місця, строків виконання тощо. У разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються. У разі зміни або розірвання договору зобов'язання змінюються чи припиняються з моменту досягнення домовленості про зміну або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором чи не обумовлено характером його зміни. Якщо договір змінюється або розривається у судовому порядку, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту набрання рішенням суду про зміну чи розірвання договору законної сили.

Сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором чи законом. Якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією зі сторін, інша сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору.

1.12. Види цивільно-правових договорів

Договір може бути одно-, дво- чи багатостороннім. Договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед іншою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а інша сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. Договір є двостороннім, якщо правами й обов'язками наділені обидві сторони договору. До договорів, які укладаються більш ніж двома сторонами (багатосторонні

договори), застосовуються загальні положення про договір, якщо це не суперечить багатосторонньому характеру цих договорів.

Договір може бути оплатним або безоплатним. Оплатним є такий договір, у якому виконанню певних дій однієї сторони прямує зустрічне задоволення від іншої сторони.

Договір може бути публічним. Публічним є договір, в якому одна сторона (підприємець) узяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо). Умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, окрім тих, кому за законом надані відповідні пільги.

Договір може бути договором приєднання. Договором приєднання є договір, умови якого встановлені однією зі сторін у формулярах чи інших стандартних формах і який може бути укладений лише шляхом приєднання іншої сторони до запропонованого договору в цілому. Інша сторона не може запропонувати свої умови договору. Договір приєднання може бути змінений або розірваний на вимогу сторони, яка приєдналася, якщо вона позбавляється прав, що зазвичай мала, а також якщо договір виключає чи обмежує відповідальність іншої сторони за порушення зобов'язання або містить інші умови, явно обтяжливі для сторони, яка приєдналася.

Договір може бути попереднім. Попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір у майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Законом може бути встановлено обмеження щодо строку (терміну), в який має бути укладений основний договір на підставі попереднього договору. Істотні умови основного договору, що не встановлені попереднім договором, погоджуються у порядку, встановленому сторонами у

попередньому договорі, якщо такий порядок не встановлений актами цивільного законодавства. Попередній договір укладається у формі, встановленій для основного договору, а якщо форма основного договору не встановлена, – у письмовій формі.

Договір на користь третьої особи. Таким вважається договір, у якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, що встановлена чи не встановлена у договорі. Виконання договору на користь третьої особи може вимагати як особа, яка уклала договір, так і третя особа, на користь якої передбачено виконання, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із суті договору. З моменту вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом сторони не можуть розірвати чи змінити договір без згоди третьої особи, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо третя особа відмовилася від права, наданого їй на підставі договору, сторона, яка уклала договір на користь третьої особи, може сама скористатися цим правом, якщо інше не впливає із суті договору.

Договори можна класифікувати також з огляду на їх предмет: договір купівлі-продажу, дарування, ренти, довічного утримання, найму, позички, підряду, перевезення, транспортного експедирування, зберігання, страхування, доручення, комісії, управління майном, позики, банківського рахунку, факторингу тощо.

1.13. Договір купівлі-продажу

За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає чи зобов'язується передати майно (товар) у власність іншій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму. Предметом договору купівлі-продажу може бути: 1) товар, який є у продавця на момент укладання договору чи буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому; 2) майнові права; 3) право вимоги, якщо

остання не має особистого характеру. Право продажу товару, крім випадків примусового продажу й інших випадків, встановлених законом, належить власникові товару. Якщо продавець товару не є його власником, покупець набуває право власності лише у випадку, якщо власник не має права вимагати його повернення. Продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на товар, який продається (права наймача, право застави, право довічного користування тощо). У разі невиконання цієї вимоги покупець має право вимагати зниження ціни чи розірвання договору купівлі-продажу, якщо він не знав і не міг знати про права третіх осіб на товар. Продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, визначений договором купівлі-продажу, а покупець зобов'язаний його прийняти й оплатити.

Покупець зобов'язаний оплатити товар за ціною, встановленою у договорі купівлі-продажу. Покупець зобов'язаний оплатити товар після його прийняття або прийняття товаророзпорядчих документів на нього, якщо договором чи актами цивільного законодавства не встановлений інший строк оплати товару.

Договором купівлі-продажу може бути передбачений продаж товару в кредит з відстроченням або з розстроченням платежу. Товар продається у кредит за цінами, що є дійсними на момент продажу. Зміна ціни на товар, проданий у кредит, не є підставою для проведення перерахунку, якщо інше не встановлено договором або законом.

1.14. Договір майнового найму (оренди)

За договором найму (оренди) наймодавець передає чи зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк. Предметом договору найму може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (неспоживна річ), або майнові права. Право передання майна у найм має власник речі чи особа, що їй належать майнові права. Наймодавцем може бути також особа, уповноважена

на укладення договору найму. За користування майном із наймача справляється плата, розмір якої встановлюється договором найму.

Якщо розмір плати не встановлений договором, він визначається з урахуванням споживчої якості речі та інших обставин, що мають істотне значення. Плата за користування майном може вноситися за вибором сторін у грошовій або натуральній формі. Форма плати за користування майном встановлюється договором найму. Договір найму укладається на строк, встановлений договором. Якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається укладеним на невизначений строк. Кожна зі сторін договору найму, укладеного на невизначений строк, може відмовитися від договору в будь-який час, письмово попередивши про це іншу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці. Договором або законом може бути встановлений інший строк для попередження про відмову від договору найму, укладеного на невизначений строк. Якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то, за відсутності заперечень наймодавця протягом одного місяця, договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором.

Наймач зобов'язаний користуватися річчю відповідно до її призначення й умов договору. Якщо наймач користується річчю, переданою йому у найм, не за її призначенням або з порушенням умов договору найму, наймодавець має право вимагати розірвання договору та відшкодування збитків. Наймач має право змінювати стан речі, переданої йому у найм, лише за згодою наймодавця. Передання наймачем речі у користування іншій особі (під найм) можливе лише за згодою наймодавця, якщо інше не встановлено договором або законом.

1.15. Договір позики

За договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність іншій стороні (позичальникові) грошові кошти чи інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей, того ж роду і такої ж якості. Договір позики є укладеним із моменту передання грошей чи інших речей, визначених родовими ознаками. Позичальник зобов'язаний повернути позикодавцеві позику (грошові кошти у такій самій сумі або речі, визначені родовими ознаками, у такій самій кількості, того ж роду та такої ж якості, що були передані йому позикодавцем) у строк і в порядку, які встановлені договором.

Позичальник має право оскаржити договір позики на тій підставі, що грошові кошти чи речі насправді не були отримані ним від позикодавця або були отримані у меншій кількості, ніж встановлено договором. Якщо договір позики має бути укладений у письмовій формі, рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків для підтвердження того, що гроші чи речі насправді не були отримані позичальником від позикодавця або були отримані у меншій кількості, ніж встановлено договором. Це положення не застосовується до випадків, коли договір був укладений під впливом обману, насильства, зловмисної домовленості представника позичальника з позикодавцем або під впливом тяжких обставин. За домовленістю сторін борг, який виник із договорів купівлі-продажу, найму майна чи на іншій підставі, може бути замінений позиковим зобов'язанням.

1.16. Договір дарування

За договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати у майбутньому іншій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність. Договір, який встановлює обов'язок обдаровуваного вчинити на користь дарувальника будь-яку

дію майнового чи немайнового характеру, не є договором дарування. Дарунком можуть бути рухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, а також нерухомі речі й майнові права. Договір дарування предметів особистого користування і побутового призначення може бути укладений усно, договір дарування нерухомої речі укладається у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню.

Сторонами у договорі дарування можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальна громада. Право власності обдаровуваного на дарунок виникає з моменту його прийняття. Договором дарування може бути встановлений обов'язок дарувальника передати дарунок обдаровуваному в майбутньому через певний строк (у певний термін) чи в разі настання відкладальної обставини. Дарувальник має право відмовитися від передання дарунка у майбутньому, якщо після укладення договору його майновий стан істотно погіршився. Крім того, дарувальник має право вимагати розірвання договору дарування нерухомих речей або іншого особливо цінного майна, якщо обдарований умисно вчинив злочин проти життя, здоров'я, власності дарувальника, його батьків, дружини (чоловіка) чи дітей.

Різновидом договору дарування є пожертва. Пожертвою визнається дарування нерухомих і рухомих речей, зокрема грошей та цінних паперів для досягнення наперед обумовленої мети. Він є укладеним із моменту прийняття пожертви. Пожертвувач має право здійснювати контроль за використанням пожертви відповідно до мети, встановленої договором про пожертву. Якщо використання пожертви за призначенням виявилось неможливим, використання її за іншим призначенням можливе лише за згодою жертвувача, а в разі його смерті чи ліквідації юридичної особи – за рішенням суду. Пожертвувач або його правонаступники мають право вимагати розірвання договору про пожертву, якщо пожертва використовується не за призначенням.

1.17. Поняття спадщини

Спадкове право – це сукупність цивільно-правових норм, які регулюють відносини, що виникають внаслідок переходу прав та обов'язків померлого до інших осіб. Спадкове право є окремим інститутом цивільного права України. Основним джерелом спадкового права є Цивільний Кодекс України, а саме книга шоста, яка називається «Спадкове право». Книга складається з семи глав: «Загальні положення про спадкування», «Спадкування за заповітом», «Спадкування за законом», «Здійснення права на спадкування», «Виконання заповіту», «Оформлення права на спадщину», «Спадковий договір».

До принципів спадкового права відносяться:

1. *Принцип свободи заповіту*, який полягає в тому, що складання заповіту, його зміна, скасування, призначення спадкоємців є виключно волею спадкодавця, і ніхто не має права примушувати його до певних дій та впливати на його волю.

2. *Принцип свободи вибору у спадкоємців* (норми спадкового права надають спадкоємцям можливість прийняти спадщину чи відмовитися від неї).

3. *Принцип універсальності спадкування*, який передбачає, що до спадкоємців переходять не лише права, а й обов'язки спадкодавця.

Крім вищезазначених принципів, виділяють ще *принципи охорони основ правопорядку та моралі, інтересів спадкодавця, спадкоємців, інших осіб щодо спадкування, а також принцип хорони самої спадщини*.

Норми спадкового права спрямовані на забезпечення інтересів спадкодавця, його спадкоємців, третіх осіб (боржників, кредиторів тощо). Саме положення спадкового права покликані врегулювати перехід належних людині прав і обов'язків після її смерті. На сьогоднішній день спадкове право стає актуальним не тільки для фізичних, але й для юридичних осіб. Це стосується питань спадкування цінних паперів, формування та діяльність вищих органів.

Спадкуванням є перехід прав і обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкодавцем може бути тільки фізична особа.

Спадкоємцями можуть бути фізичні особи, що є живими на час відкриття спадщини, діти, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після відкриття спадщини, і юридичні особи, держава, територіальні громади, АРК. Однак, фізичні особи можуть бути спадкоємцями як за законом, так і за заповітом, у той час як усі інші суб'єкти (держава, юридичні особи, АРК) можуть отримати спадщину тільки за заповітом.

Не мають права на спадкування особи, що умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни чи скасувати його.

Також не мають права на спадкування за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини. Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, що ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом. Не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими визнаний недійсним або визнаний таким за рішенням суду. За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу чи каліцтво був у безпорадному стані.

Спадщина – це усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

До складу спадщини входять: *спадковий актив* (сукупність прав спадкодавця) та *спадковий пасив* (сукупність

обов'язків спадкодавця). Заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, які нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права;
- 2) право на участь у товариствах і право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;
- 3) право на компенсування шкоди, завданої каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;
- 5) права та обов'язки особи як кредитора чи боржника, якщо вони нерозривно пов'язані з особою кредитора або боржника і не можуть належати чи виконуватися іншими особами.

Право на спадкування виникає у день відкриття спадщини. Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою.

Часом відкриття спадщини здійснюється у день смерті особи чи в день, з якого вона оголошується померлою. Якщо протягом однієї доби померли особи, що могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з них.

Спадкоємці зобов'язані повідомити кредитора спадкодавця про відкриття спадщини, якщо їм відомо про його борги. Кредиторові спадкодавця належить протягом шести місяців від дня, коли він дізнався або міг дізнатися про відкриття спадщини, пред'явити свої вимоги до спадкоємців, які прийняли спадщину, незалежно від настання строку вимоги.

Якщо кредитор спадкодавця не знав і не міг знати про

відкриття спадщини, він має право пред'явити свої вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, протягом одного року від настання строку вимоги. Кредитор спадкодавця, який не пред'явив вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, у вищезазначені строки, позбавляється права вимоги. Спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, отриманого у спадщину. Кожен із спадкоємців зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора особисто, у розмірі, який відповідає його частці у спадщині.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна чи основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна.

1.18. Спадкування за законом і за заповітом

Спадкоємці за законом отримують право на спадкування почергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом отримує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини чи відмови від її прийняття. Однак, закон передбачає, що черговість отримання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором зацікавлених спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Крім цього, фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду отримати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, що має право на спадкування, за умови, якщо вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

У першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той із подружжя, що його

пережив, і батьки.

У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба і дід як збоку батька, так і збоку матері.

У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця.

У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш, як п'ять років до часу відкриття спадщини.

У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. Крім цього, до п'ятої черги спадкування за законом відносять утриманців спадкодавця, що не були членами його сім'ї.

Утриманцем вважається неповнолітня чи непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш, як п'ять років отримувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Внуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, що належала б за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

У разі спадкування за законом усиновлений та його нащадки, з одного боку, та усиновлювач і його родичі – з іншого, прирівнюються до родичів за походженням. Усиновлений та його нащадки не спадкують за законом після смерті батьків усиновленого, інших його родичів за походженням за висхідного градацією. Батьки усиновленого й інші його родичі за походженням за висхідною лінією не спадкують за законом після смерті усиновленого та його нащадків.

Якщо за рішенням суду про усиновлення збережений правовий зв'язок між усиновленим і його бабою, дідом, братом та сестрою за походженням, то у разі смерті його баби, діда за походженням усиновлений має право на спадкування за правом представлення, а у разі смерті його брата, сестри за походженням має право на спадкування як спадкоємець другої черги. У разі смерті усиновленого його баба, дід, брат, сестра за походженням, із якими був збережений правовий зв'язок, спадкують на загальних підставах.

Частки у спадщині кожного зі спадкоємців за законом є рівними. Спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Спадкоємці за письмовою угодою між собою, завіреною нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна чи транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Це може бути як повнолітня, так і неповнолітня особа, за умови що вона набула повної цивільної дієздатності у встановленому законом порядку (через реєстрацію шлюбу, якщо вона записана матір'ю чи батьком дитини, по досягненні 16 річного віку працює за трудовим договором або бажає займатися підприємницькою діяльністю). Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну чи кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин. Окрім цього спадкоємцями можуть бути призначені юридичні особи, держава, територіальні громади, АРК.

Заповідач може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом (тільки фізичну). У цьому разі ця особа не може отримати право на спадкування. Однак, за законом заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, що належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями і спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення.

До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідальної відмови, встановленої на користь особи, що має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей і майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця.

Існує декілька видів заповітів.

1. *Заповіт з умовою*. Заповідач може обумовити виникнення права на спадкування у особи, названої у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо).

Умова, визначена у заповіті, має існувати на час відкриття спадщини. Вона є нікчемною, якщо суперечить закону чи моральним засадам суспільства. Особа, призначена

у заповіті, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало.

2. *Заповіт подружжя*. Він складається подружжям спільно щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складання спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, що його пережив. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. За життя дружини та чоловіка кожен з них має право відмовитися від спільного заповіту. Така відмова підлягає нотаріальному засвідченню. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя.

3. *Секретним* є заповіт, який засвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Особа, що склала секретний заповіт, подає його в заклеєному конверті нотаріусові. На конверті має бути підпис заповідача. Нотаріус ставить на конверті свій посвідчувальний напис, скріплює печаткою та в присутності заповідача поміщає його в інший конверт і опечатує. Отримавши інформацію про відкриття спадщини, нотаріус призначає день оголошення змісту заповіту. Про день оголошення заповіту він повідомляє членів сім'ї та родичів спадкодавця, якщо їхнє місце проживання йому відоме, чи робить про це повідомлення у друкованих засобах масової інформації.

У присутності зацікавлених осіб і двох свідків нотаріус відкриває конверт із заповітом та оголошує його зміст. Про оголошення заповіту складається протокол, який підписують нотаріус і свідки. У протоколі записується весь зміст заповіту.

Заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складання. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем. Заповіт має бути засвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами. В

залежності від того, де особа перебуває на момент складання заповіту, це можуть бути головний лікар, капітан судна, начальник експедиції, командир військової частини, начальник слідчого ізолятора.

Нотаріус завіряє заповіт, який написаний заповідачем власноручно чи за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. Нотаріус може на прохання особи записати заповіт з її слів власноручно чи за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. У цьому разі заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем і підписаний ним. Якщо заповідач через фізичні вади не може сам прочитати заповіт, посвідчення заповіту має відбуватися при свідках.

Свідками можуть бути лише особи з повною цивільною дієздатністю. Свідками не можуть бути: нотаріус або інша посадова, службова особа, що посвідчує заповіт, спадкоємці за заповітом, члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом, особи, які не можуть прочитати чи підписати заповіт. Свідки, при яких засвідчено заповіт, зачитують його вголос і ставлять свої підписи на ньому. У текст заповіту заносяться дані про особу свідків. Нотаріус, інша посадова, службова особа, що засвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування чи зміни заповіту.

Заповідач має право у будь-який час скасувати заповіт або скласти новий заповіт. Заповіт, складений пізніше, скасовує попередній заповіт повністю чи у тій частині, в якій він йому суперечить. Заповідач має право будь-коли внести до заповіту зміни. Скасування заповіту, внесення до нього змін провадяться заповідачем особисто.

Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та засвідчення, є нікчемним. Якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі, суд, за позовом зацікавленої особи,

визнає заповіт недійсним. Недійсність окремого розпорядження, яка міститься у заповіті, не має наслідком недійсності іншої його частини. У разі недійсності заповіту спадкоємець, позбавлений за цим заповітом права на спадкування, отримує право на спадкування за законом на загальних підставах.

1.19. Право на обов'язкову частку спадщини

Спадкоємець за заповітом або за законом має право прийняти спадщину чи не прийняти її. Не допускається прийняття спадщини з умовою або із застереженням.

Спадкоємець, який постійно проживав спільно з спадкодавцем на момент відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шести місяців не заявив про відмову від неї.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини. Заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто.

Особа, що досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун.

Особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини.

Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, що починається з часу відкриття спадщини. Якщо спадкоємець протягом шести місяців не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. За письмовою згодою спадкоємців, що прийняли спадщину, спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, може подати заяву про прийняття спадщини до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини. За позовом

спадкоємця, що пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, має право отримати свідоцтво про право на спадщину. Останнє видається спадкоємцям після закінчення шести місяців із моменту відкриття спадщини. Якщо у склад спадщини, що її прийняв спадкоємець входить нерухоме майно, спадкоємець зобов'язаний звернутися до нотаріуса щодо видачі свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно, а також звернутися до органів, які здійснюють державну реєстрацію нерухомого майна, щодо реєстрації права на спадщину.

Відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця цього права.

Спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом шести місяців із моменту відкриття спадщини. У цьому разі він повинен подати заяву про відмову від прийняття спадщини до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини.

Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника й органу опіки та піклування. Неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років може відмовитися від прийняття спадщини за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника й органу опіки та піклування. Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки і піклування.

Відмова від прийняття спадщини є безумовною та беззастережною. Відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом шести місяців.

Спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом. У цьому разі частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за заповітом і

розподіляється між ними порівну.

Спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь будь-кого зі спадкоємців за законом незалежно від черги. У цьому випадку частка у спадщині, що її він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за законом тієї ж черги та розподіляється між ними порівну. Відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом.

Якщо спадкоємець помер після відкриття спадщини і не встиг її прийняти, право на прийняття належної йому частки спадщини, крім права на прийняття обов'язкової частки у спадщині, переходить до його спадкоємців (спадкова трансмісія).

Відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною, якщо спадкоємець не може розуміти значення своїх дій та не може керувати ними, якщо він відмовляється від прийняття спадщини під впливом обману, насильства, тяжкої обставини.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після закінчення одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Заповідач може доручити виконання заповіту фізичній особі з повною цивільною дієздатністю або юридичній особі. Якщо заповіт складено на користь кількох осіб, виконання заповіту може бути доручено будь-кому з них. Якщо заповіт складено на користь однієї особи, виконання заповіту може бути покладено на особу, яка не є спадкоємцем за заповітом.

Спадкоємці мають право подати позов про усунення

виконавця заповіту, призначеного заповідачем, від виконання ним своїх повноважень, якщо він не може забезпечити виконання волі заповідача.

Якщо заповідач не призначив виконавця заповіту чи якщо особа, що була ним призначена, відмовилася від виконання заповіту або була усунена від виконання заповіту, виконавець заповіту може бути призначений нотаріусом за місцем відкриття спадщини чи спадкоємцями, які мають право обрати виконавця з числа спадкоємців або призначити виконавцем заповіту іншу особу.

Якщо спадкоємці не можуть досягти згоди щодо призначення виконавця заповіту, він на вимогу одного з них може бути призначений судом. Особа може бути призначена виконавцем заповіту лише за її згодою.

До повноважень виконавця заповіту входить:

- 1) вживання заходів щодо охорони спадкового майна;
- 2) вживання заходів щодо повідомлення спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів про відкриття спадщини;
- 3) вимога від боржників спадкодавця виконання ними своїх зобов'язань;
- 4) управління спадщиною;
- 5) забезпечення отримання кожним зі спадкоємців частки спадщини, яка визначена у заповіті;
- 6) забезпечення отримання частки у спадщині особами, які мають право на обов'язкову частку спадщини.

Спадковий договір є новелою у цивільному законодавстві України. За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) й у разі його смерті набуває права власності на майно відчужувача. Спадковий договір укладається у письмовій формі та підлягає нотаріальному засвідченню.

Відчужувачем у спадковому договорі можуть бути тільки фізичні особи, наприклад подружжя, один із подружжя або інша особа. Набувачем у спадковому договорі може бути як фізична, так і юридична особа.

Відчужувач має право призначити особу, що буде здійснювати контроль за виконанням спадкового договору після його смерті. У разі відсутності такої особи контроль за виконанням спадкового договору здійснює нотаріус за місцем відкриття спадщини. На майно, визначене у спадковому договорі, нотаріус, який засвідчив цей договір, накладає заборону відчуження.

Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень, а на вимогу набувача – у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача.

Глава 2. Житлове законодавство (матеріали на рецензії).

Житлове законодавство України регулює досить широке коло суспільних відносин. Серед них слід виділити відносини з приводу: виникнення, зміни та припинення права власності на житло, користування і розпорядження житловими приміщеннями державного, комунального та приватного житлового фонду; користування загальним майном власників (співвласників) приміщень; відповідності приміщень житловим і виключення їх із житлового фонду; обліку житлового фонду; утримання та ремонту жилих приміщень; переобладнання і перепланування жилих приміщень; управління багатоквартирними будинками; створення та діяльності житлових, житлово-будівельних кооперативів, товариств співвласників житла, прав і обов'язків їх членів; надання комунальних послуг та їх оплати; контролю за використанням і збереженням житлового фонду, відповідності жилих приміщень встановленим санітарним і технічним нормам, іншим вимогам законодавства.

У більш загальному вигляді можна сказати про те, що житлове законодавство являє собою сукупність нормативних актів, які регулюють суспільні відносини щодо задоволення потреб громадян у житлі та пов'язані з ними відносини з управління житловим фондом, забезпечення його схоронності, експлуатації та ремонту.

Головним завданням житлового законодавства є регулювання житлових відносин із метою забезпечення проголошеного Конституцією України права громадян на житло, використання і схоронність житлового фонду, укріплення законності у сфері житлових відносин.

Система житлового законодавства становить собою певну упорядковану структуру нормативних актів, серед яких центральне місце посідає Житловий кодекс України (далі – ЖК).

2.1. Загальна характеристика Житлового кодексу України

Житловий кодекс УРСР був прийнятий 30 червня 1983 року і введений у дію з 1 січня 1984 р. До нього увійшли майже всі житлово-правові норми, які містилися у Цивільному кодексі УРСР 1963 року, а також нові норми, що відповідали періоду прийняття ЖК і введенню його в дію. ЖК України складається з 7 розділів і нараховує 193 статті, які систематизовані за окремими інститутами житлового законодавства. Він є найбільш повним кодифікованим законодавчим актом, що регулює житлові відносини в Україні.

Житловий кодекс України, без сумніву, слід віднести до комплексного законодавчого акту, оскільки він містить норми різних галузей права (конституційного, адміністративного, фінансового, цивільного).

Так, наприклад, норми конституційного права, які закріплюють право громадян на житло, основні засади його здійснення та захисту, знаходяться у розділі I «Загальні положення» і розділі V «Відповідальність за порушення житлового законодавства». Норми адміністративного права, які забезпечують управління житловим фондом та облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, розташовані, відповідно, у розділі II «Управління житловим фондом» і розділі III «Забезпечення громадян житловими приміщеннями, користування житловими приміщеннями». Норми фінансового права, що регламентують порядок і процедуру витрачення коштів на капітальний ремонт житлового фонду, знаходяться у розділі IV «Забезпечення схоронності житлового фонду, його експлуатація і ремонт».

Можна констатувати, що на сьогодні більшість норм чинного ЖК України, прийнятого ще за радянських часів, ефективно не працюють та значною мірою морально застаріли. Вони не відображають багатьох принципових політичних і соціально-економічних змін, які відбулись останнім часом в українській державі та суспільстві. У ЖК

також відсутні положення, що містяться у Конституції України і новому Цивільному кодексі України (далі ЦК), багатьох законах, прийнятих за роки незалежності. Саме тому норми ЖК повинні застосовуватися лише в тій частині, в якій вони не суперечать новітньому вітчизняному законодавству.

На жаль, Житловий кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 07.07.2005 р., не підписаний Президентом України, який запропонував замість відхиленого законопроекту розробити новий. Але, якщо бути послідовним, Президент України мав би зазначити позитивні положення прийнятого Кодексу та визначити напрям, стратегію його вдосконалення. Адже десятирічний досвід розроблення проекту Житлового кодексу свідчить про те, що у ньому знайшли своє відображення сучасні тенденції розвитку житлового законодавства. Житлове законодавство через соціальну складову є складним вузлом, який повинен бути розв'язаний. І позитивний досвід Росії свідчить, що Житловий кодекс Російської Федерації, який набрав чинності 01.03.2005 р., успішно працює, хоч і вдосконалюється шляхом внесення змін та доповнень. Держава повинна брати участь у забезпеченні громадян житлом і не повинна знімати з себе обов'язок за вирішення житлових проблем. Жодна більш-менш розвинута країна не може зняти з себе відповідальність за долю своїх громадян. Деякі країни світу вирішують зазначену проблему шляхом створення комунального «дешевого» житла з низьким рівнем квартирної плати. Крім того, місцеві органи забезпечують безоплатне житло для осіб, які зовсім не мають житла, надаючи житлові приміщення у тимчасове користування.

Викладене підтверджує нагальну потребу в новому кодифікованому законодавчому акті, що регулюватиме всі відносини, які впливають із житлової сфери та регулюються різними розгалуженими нормативними актами, прийнятими у різний час. Предметом його регулювання будуть житлові відносини, що виникають у всіх житлових фондах. Цей комплексний нормативний

документ повинен бути актом прямої дії, а кількість статей, які мають відсильний характер – мінімальною.

Житловий кодекс, на нашу думку, повинен комплексно регулювати:

- забезпечення громадян жилими приміщеннями соціального житлового фонду і користування ними;
- відносини щодо забезпечення громадян жилими приміщеннями в будинках житлово-будівельних кооперативів і користування ними;
- порядок користування жилими приміщеннями в будинках (квартирах) приватного житлового фонду, зокрема, визначення прав членів сім'ї власника квартири (будинку);
- відносини, які виникають у процесі користування жилими приміщеннями за умовами договору найму, сервітуту, заповіту, інших правочинів;
- відносини, що стосуються забезпечення схоронності житлового фонду;
- порядок надання житла спеціального призначення;
- відносини соціального забезпечення житлових прав населення та окремих категорій громадян;
- забезпечення жилими приміщеннями військовослужбовців;
- питання оплати житла.

2.2. Право громадян на житло та форми його реалізації

Право на житло, безсумнівно, належить до числа найістотніших, невід'ємних прав людини. Закріпивши його на конституційному рівні, держава тим самим узяла на себе обов'язок «створювати умови, за яких кожен громадянин буде мати можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду». При цьому «ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду». Разом із тим проголошення Конституцією України права на житло визначило й істотний

перегляд чинного житлового законодавства, необхідність міцних юридичних гарантій реалізації цього права, з одного боку, та новий підхід до осмислення і пояснення соціальних реальностей, що складаються у процесі раціонального використання житлового фонду, – з іншого.

Конституція України закріплює цілу низку житлових прав громадян, які за своєю юридичною природою є неоднорідними. Деякі з них виникають із моменту народження, невід’ємні від особи та діють незалежно від її національності, статі, соціального походження. Інші житлові права набуваються особою у процесі реалізації нею своєї право-дієздатності. Весь комплекс житлових прав, закріплених у чинному законодавстві України умовно можна поділити на дві групи: особисті та майнові житлові права.

Особисті житлові права закріплені в конституційних нормах і стосуються вільного вибору місця проживання (ст.33), недоторканості житла та способу реалізації цього права (ст.47), можливості оскаржити в судовому порядку рішень органів державної влади і місцевого самоврядування, а також посадових осіб при вирішенні питань реалізації права на житло (ст.55).

Особисті житлові права слід відносити до абсолютних прав, які є невідчужуваними, оскільки вони невід’ємні від людини, виникають з моменту її народження та припиняються зі смертю. Ці права спрямовані на індивідуалізацію особи (право на вибір місця проживання, свободу пересування) і мають специфіку відносно об’єкта правового регулювання. Їх об’єктом виступають немайнові (нематеріальні) блага – недоторканість житла, безпечне для життя та здоров’я довкілля, вибір місця проживання і пересування. Більшість з них виникає та припиняється з настанням певних юридичних фактів, зокрема, подій.

Так, із моментом народження особи пов’язується і право на житло, з досягненням віку 14 років особа має право на вибір місця проживання та свободу пересування.

Особисті житлові права – це суб’єктивні права громадян, які вони реалізують на свій розсуд без застосування будь-яких інших додаткових юридичних актів (дозволів, правочинів).

Громадянин не може бути позбавлений більшості особистих прав. Особисті житлові права особа здійснює самостійно. В інтересах малолітніх, а також недієздатних осіб їх особисті житлові права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни. Органи опіки та піклування вправі контролювати здійснення особистих житлових прав малолітніх або недієздатних осіб через своїх представників (наприклад, при обміні житла чи його приватизації).

Включення до Конституції особистих житлових прав має велике значення для зміцнення законності в Україні, але не вирішує всіх проблем, пов’язаних з їх регулюванням і захистом. Значне місце у вирішенні цих питань відводиться галузевому законодавству, насамперед цивільному та сімейному.

Якщо особисті житлові права закріплені в основному законі держави і виникають за прямою вказівкою законодавця, то майнові житлові права особою набуваються.

Для їх набуття слід стати володільцем або власником конкретного житлового приміщення (будинку, квартири, кімнати). Їх можна також назвати та правами на конкретне житло. Підставами набуття цих прав також є юридичні факти, які слід віднести до дій конкретних суб’єктів цивільних правовідносин. І доки громадянин не став володільцем конкретного житлового приміщення, у нього відсутні майнові житлові права.

Наявність майнових житлових прав свідчить про можливість здійснення особистих житлових прав. Саме тому основною функцією майнових житлових прав є їх забезпечувальна функція, яка допомагає здійснювати особисті житлові права громадян.

Як зазначається у правовій літературі, право на житло у механізмі цивільно-правового регулювання має три основні

форми реалізації: нормативну, правосуб'єктну та форму суб'єктивного права.

Нормативна форма здійснення права на житло – це ті житлово-правові норми, що регулюють відносини, які виникають з приводу житла. У цьому зв'язку не можна не зазначити, що право на житло – це гарантована законом, а значить, і державою можливість задоволення потреби у житлі нужденних громадян різноманітними дозволеними засобами, серед яких слід виділити: будівництво житла, придбання його у власність, оренду житла, надання житла оплатно чи безоплатно державою та органами місцевого самоврядування.

Правосуб'єктна форма реалізації являє собою певний елемент змісту правоздатності та дієздатності громадян. Вона є юридичною передумовою виникнення, зміни і припинення конкретних житлових правовідносин. Суб'єктивна форма здійснення права на житло – це конкретне суб'єктивне право на визначене житло. Воно (право) є елементом змісту відповідних цивільних житлових правовідносин. Коло таких суб'єктивних цивільних прав на житло досить широке та різноманітне. Воно залежить від виду суб'єкта (фізичні, юридичні особи, держава), їх правового положення (власник, користувач), підстав виникнення конкретних правовідносин.

2.3. Договір найму житлового приміщення

Відповідно до ст.317 ЦК, власник на свій розсуд володіє, користується і розпоряджається належним йому майном. Він може вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать чинному законодавству, використовувати для задоволення власних потреб, ведення господарської діяльності, зокрема, передавати його безоплатно або за плату у володіння та користування іншим особам. Сказане в повній мірі можна віднести до житла, яке, насамперед, повинне задовольняти потреби у проживанні власника і членів його сім'ї. Житло може також здаватись власником для проживання іншим особам на підставі договору.

Основною юридичною формою такого договору є договір найму житлового приміщення як один із видів цивільно-правового договору. Він опосередковує передачу житла у користування і є однією з форм реалізації конституційного права громадян на житло. Договір найму житлового приміщення досить широко врегульований чинним законодавством. Йому присвячені гл. 2 ЖК і гл. 59 ЦК. Слід погодитись із тим, що в сучасних умовах договір найму стає засобом задоволення житлової потреби людини: як у межах ринкових житлових відносин, так і поза ними – у розподільчих житлових відносинах.

Договір найму житла у публічних житлових фондах (державному та комунальному) опосередковує розподільчі відносини житлової сфери і має певні особливості. Це зумовлено тим, що житло у цих фондах надається лише громадянам України, які перебувають на квартирному обліку та потребують поліпшення житлових умов. Договір найму житла укладається лише на підставі рішення відповідного органу про надання житла і виданого громадянину ордеру на житлове приміщення. Права й обов'язки сторін, відповідальність учасників цих відносин чітко регламентовані ЖК і відомчими нормативними актами.

В умовах переходу економіки до ринкових відносин договір найму житла у публічних житлових фондах набуває здебільшого соціального відтінку. Мова йде про соціально незахищених громадян, які через своє соціальне становище не в змозі самостійно вирішити житлову проблему та потребують допомоги з боку держави. Саме держава й органи місцевого самоврядування, керуючись ст.47 Конституції, повинні взяти на себе обов'язок щодо забезпечення житлом цієї категорії громадян України.

Договір найму житла у приватному житловому фонді опосередковує ринкові відносини у житловій сфері і в юридичній літературі отримав назву «договір комерційного найму житла». За допомогою цього договору відбувається збіг інтересів користувача (наймача), який задовольняє свою

житлову потребу та власника житла (наймодавця), що отримує дохід за цим договором. Учасники цих відносин є вільними у виборі як контрагента за договором, так і його істотних умов (таких як строк, розмір і порядок оплати, розподіл прав та обов'язків). Відносини з найму житла у приватному житловому фонді є ринковими за своєю юридичною природою і формуються за принципом свободи договору. Як було зазначено вище, він є одним із цивільно-правових договорів та до нього застосовуються положення ЦК, якщо інше не встановлене законом.

Згідно з ч.1 ст.810 ЦК, за договором найму (оренди) житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання у ньому на певний строк за плату.

Виходячи з наведеного вище поняття договору, він може бути як реальним, так і консенсуальним. Це залежить від того, як сторони визначили порядок його укладення. Якщо вони встановили, що договір вважатиметься укладеним із моменту досягнення сторонами згоди за всіма його істотними умовами, договір є консенсуальним. Якщо ж момент укладання договору визначено передачею житла у користування, це – реальний договір. Названий договір є двостороннім та оплатним.

Згідно зі ст. 811 ЦК, договір найму житла укладається у письмовій формі. Проте недотримання сторонами письмової форми не тягне за собою визнання його недійсним. Такі правові наслідки мають місце лише у випадках, встановлених законом (ч. 1 ст. 218 ЦК). Сторонами у договорі найму житла є наймодавець і наймач. Наймодавцем виступає власник житла – фізична чи юридична особа (ч. 1 ст. 810 ЦК). Наймачем житла може бути як фізична, так і юридична особа. Однак, якщо наймачем є юридична особа, вона може використовувати житло лише для проживання у ньому фізичних осіб (ч. 2 ст. 813 ЦК), бо сучасне законодавство України закріплює принцип цільового використання житла.

Предметом договору можуть бути помешкання, зокрема, житловий будинок або його частина, квартира чи її частина (ч.1 ст. 812 ЦК). Відповідно до ч.2 ст.812 ЦК, помешкання має бути придатним для постійного проживання у ньому. Це стосується санітарного та технічного стану житла.

Відповідно до ч.1 ст. 821 ЦК, договір найму житла укладається на строк, встановлений договором. Допускається укладання договору найму житла і без зазначення у ньому строку. В такому випадку він вважається укладеним на п'ять років. Договір найму житла укладений на строк до одного року іменується законодавцем як короткостроковий найм.

Відповідно до ст.825 ЦК, наймач найму має право за згодою інших осіб, які постійно проживають разом із ним, у будь-який час відмовитись від договору найму, письмово попередивши про це наймодавця за три місяці. При цьому згода наймодавця на припинення договору найму не потрібна.

Договір найму житла може бути розірваний за рішенням суду на вимогу наймодавця у разі:

- невнесення наймачем плати за житло за шість місяців, якщо договором не встановлений триваліший строк, а при короткостроковому наймі – понад два рази;
- руйнування чи псування житла наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає.

У разі розірвання договору найму житла наймач та інші особи, що проживали у помешканні, підлягають виселенню з житла на підставі рішення суду, без надання їм іншого житлового приміщення.

2.4. Правове регулювання приватизації державного житлового фонду

Приватизація державного житлового фонду є відносно новим правовим інструментом у нашій країні та складає частину програми формування ринкової економіки. Її

проведення вирішує одночасно дві взаємопов'язані між собою задачі: сприяти вільному вибору громадянами способу задоволення потреби у житлі й одночасно залучати їх до участі в утриманні та збереженні існуючого житлового фонду. Тому дуже важливо зрозуміти юридичну природу приватизації й ті механізми, які впливають на процес її здійснення.

Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду», прийнятий 19.06.1992 (далі – Закон), регулює відносини, пов'язані з приватизацією державного житлового фонду, визначає правові засади приватизації житла, що перебуває у державній власності, його подальше використання та утримання. Відповідно до ст.1 Закону, приватизація державного житлового фонду (далі – приватизація) – це відчуження квартир (будинків), кімнат у квартирах та одноквартирних будинках, де мешкають два і більше наймачів, та належних до них господарських споруд і приміщень (підвалів, сараїв і т. ін.) державного житлового фонду на користь громадян України.

Приватизація є підставою припинення права державної власності та водночас підставою виникнення права приватної власності громадян на житло.

Ст.3 Закону визначає такі способи приватизації:

- *безоплатна* передача громадянам квартир (будинків) із розрахунку санітарної норми 21 квадратний метр загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 квадратних метрів на сім'ю;
- *продаж надлишків загальної площі квартир* (будинків) громадянам України, що мешкають в них або перебувають у черзі тих, хто потребує поліпшення житлових умов.

Приватизація як процес передачі державного майна у власність громадян, поширюється тільки на об'єкти державного житлового фонду. Згідно із ст.2 Закону, до *об'єктів приватизації* належать квартири

багатоквартирних будинків, одноквартирні будинки, кімнати у квартирах та одноквартирних будинках, де мешкають два і більше наймачів, квартири (будинки), які використовуються громадянами на умовах найму.

Органи приватизації не мають права відмовити мешканцям квартир (будинків) у приватизації найманого ними житла. Разом із тим *не підлягають приватизації*: квартири-музеї; квартири (будинки), розташовані на територіях закритих військових поселень, підприємств, установ та організацій, природних і біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, дендрологічних, зоологічних, регіональних ландшафтних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, історико-культурних заповідників, музеїв-заповідників; кімнати в гуртожитках; квартири (будинки), що перебувають в аварійному стані (у яких неможливо забезпечити безпечне проживання людей); квартири (кімнати, будинки), віднесені у встановленому порядку до числа службових, а також квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, забрудненій внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Постановою Верховної Ради України від 19.06.92 № 2483-12 «Про порядок введення в дію Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» Кабінету Міністрів України було доручено розробити нормативні акти, необхідні для виконання положень Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду». На виконання цієї постанови Кабінет Міністрів України своєю постановою від 08.10.92 №572 «Про механізм введення в дію Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» затвердив 5 нормативних актів:

1. Порядок надання наймачам одноквартирних будинків і квартир будинків, які включені до планів ремонту, компенсації за непроведений ремонт.

2. Порядок участі в організації та фінансуванні ремонту приватизованих житлових будинків їх колишніми власниками.
3. Порядок визначення коефіцієнтів споживчої якості квартир (будинків), що підлягають приватизації.
4. Порядок виплати грошової компенсації за заміну найманих квартир на квартири меншою площею.
5. Правила користування приміщеннями житлових будинків і прибудинкових територій.

Зазначені нормативні документи визначають механізм реалізації вище зазначеного Закону, створюють правове поле для забезпечення функціонування приватного житлового фонду.

Загальна площа квартир (будинків) визначається як сукупність площ жилих і підсобних приміщень квартир (будинків), веранд, вмонтованих шаф, а також площ лоджій, балконів і терас, які враховуються з використанням коефіцієнтів: для лоджій – 0,5; для балконів і терас – 0,3 (п. 7 «Положення про порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян», затвердженого наказом Державного комітету України за житлово-комунальним господарству від 15.09.1992 р. № 56.

До приватизації займаних квартир громадяни мають право переселитись у квартири меншої площі. При цьому їм виплачується грошова компенсація за різницю між загальною площею займаної квартири та загальною площею квартири, що надається. Органи місцевого самоврядування, державні підприємства, організації, установи, у повному господарському віданні або оперативному управлінні яких перебуває державний житловий фонд, повинні сприяти громадянам, що бажають замінити квартири (будинки) більшої площі на квартири (будинки) меншої площі.

Зміст ст. 5 Закону дає можливість зробити висновок, що безоплатна приватизація квартир (будинків) може здійснюватись лише шляхом використання житлових чеків, які, згідно із Законом України «Про приватизаційні папери», є

одним із різновидів приватизаційних паперів і можуть бути використані для «придбання частки майна... державного житлового фонду». Тобто житлові чеки, шляхом використання яких здійснюється безоплатна приватизація житла, за своєю юридичною природою є цінними паперами, а з точки зору цивільного права, належать до різновиду майна. Їх особливість полягає у тому, що вони можуть бути тільки іменними та використовуватись тільки у зв'язку із приватизацією.

Безкоштовна приватизація державного житлового фонду є процесом тимчасовим і, відповідно до Постанови Верховної Ради України від 21 грудня 2000 року № 2160-ІІІ «Про подовження терміну використання житлових чеків для приватизації державного житлового фонду», здійснюється тільки до 31 грудня 2008 року.

Ст. 6 Закону зазначає, що незалежно від розміру загальної площі безоплатно передаються у власність громадян займані ними:

- однокімнатні квартири;
- квартири (будинки), отримані у разі знесення чи відселення всіх сімей із будинків (частин будинків), які належали їм на праві власності, якщо колишні власники не отримали за ці будинки (частини будинків) грошової компенсації;
- квартири (будинки), де мешкають громадяни, котрим встановлена ця пільга Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»;
- квартири (будинки), де мешкають громадяни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, нагороджені орденом Слави трьох ступенів, ветерани Великої Вітчизняної війни, воїни-інтернаціоналісти, інваліди I і II груп, інваліди з дитинства, ветерани праці, що пропрацювали не менше 25 років (жінки), 30 років (чоловіки), ветерани Збройних Сил і репресовані особи, реабілітовані згідно із

Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»;

- квартири (будинки), в яких мешкають сім'ї загиблих при виконанні державних та громадських обов'язків і на виробництві;
- квартири (будинки), в яких мешкають військовослужбовці, котрим встановлена пільга Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»;
- квартири (будинки), в яких мешкають багатодітні сім'ї (сім'ї, що мають трьох і більше неповнолітніх дітей).

Приватизація державного житлового фонду здійснюється уповноваженими на це органами, створеними місцевою державною адміністрацією й органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, організаціями, установами, у повному господарському віданні чи в оперативному управлінні яких перебуває державний житловий фонд. Підготовку й оформлення документів про передачу у власність громадян квартир (будинків) може бути покладено на спеціально створювані органи приватизації (управління, агентства, бюро). Зазначені органи приватизації не пізніше місяця з дня отримання заяви громадянина приймають рішення про передачу житлового приміщення у його власність. Угода про передачу квартир (будинків) у власність громадян оформляється свідоцтвом про право власності на квартиру (будинок), яке реєструється в органах приватизації та не потребує додаткового нотаріального засвідчення.

Передача заселених квартир (будинків) здійснюється у спільну сумісну часткову власність за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, що постійно мешкають у даній квартирі (будинку), в тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку).

Квартира (будинок) може належати на праві спільної власності двом або кільком особам. Розрізняється спільна

власність із визначенням часток (часткова власність) чи без визначення часток (сумісна власність). Володіння, користування та розпорядження майном при спільній частковій власності здійснюється за згодою всіх учасників, а за відсутності згоди – спір вирішується судом. Не може бути встановлений такий порядок користування житловим будинком, при якому учасникові спільної часткової власності виділяються в користування тільки непридатні для проживання або підсобні приміщення (підвал, коридор, комора тощо).

Кожен учасник спільної часткової власності відповідно до своєї частки має право на доходи від спільного майна, повинен брати участь у сплаті всякого роду податків і платежів, а також у витратах, пов'язаних із утриманням спільного майна; кожен учасник спільної часткової власності також має право на платне чи безоплатне відчуження іншій особі своєї частки у спільному майні з дотриманням норм чинного законодавства.

Продаж надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, що мешкають у них, як другий спосіб приватизації, має місце тоді, коли загальна площа квартири (будинку) перевищує ту, яку має право отримати сім'я наймача безкоштовно. У цьому випадку наймач має право здійснити доплату цінними паперами, отриманими для приватизації державних підприємств або землі, а в разі їх відсутності – грошима. Отже, в цьому випадку мова йде саме про доплату, а не про оплату за приватизоване житло. Тобто особи, що приватизують житло, використовують право на безоплатну приватизацію санітарної норми житла, виходячи з 21 квадратного метра на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 квадратних метрів на сім'ю і доплачують лише за ті надлишки житлової площі, які перевищують вказану норму.

Сума доплат визначається помноженням розміру надлишкової загальної площі на вартість одного квадратного метра. П. 6 ст. 8 Закону України «Про приватизацію

державного житлового фонду» встановлює, що оплата вартості надлишків площі приватизованого житла може провадитись громадянами у розстрочку на 10 років за умови внесення первинного внеску в розмірі не менше 10 відсотків суми, яка підлягає виплаті. При цьому громадянин дає органу приватизації письмове зобов'язання про погашення суми вартості, що залишається несплаченою. Тобто розроблено досить м'який порядок сплати вартості надлишків площі приватизованого житла, який враховує соціальне становище населення та дозволяє практично кожному за його бажанням приватизувати займане ним житло, у тому числі й за гроші.

Глава 3. Шлюбно-сімейне законодавство.

3.1. Загальна характеристика Сімейного кодексу України

Сімейне право – це галузь права, що становить собою сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини між суб'єктами сімейного права.

Саме поняття «сімейне право» може використовуватися в таких значеннях:

- як підгалузь права цивільного права;
- як галузь права (сукупність правових норм, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини між суб'єктами сімейного права);
- як галузь законодавства (це сукупність нормативно-правових актів, головним з яких є Сімейний кодекс України (далі – СК)).

До системи сімейного законодавства відносяться СК, прийнятий 10 січня 2002 року, й інші нормативно-правові акти.

Головне значення СК в тому, що він спрямований на регулювання саме майнової сторони шлюбних і сімейних правовідносин.

Складається СК з окремих розділів, які, в свою чергу, поділяються на глави, що поділені на статті, яких загалом нараховується 292.

Розглядаючи СК за структурою, варто зупинитися на найактуальніших моментах.

Розділ I «Загальні положення» містить 2 глави: «Сім'я. Регулювання сімейних відносин» і «Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків. Захист сімейних прав та інтересів», де подається законодавче визначення сім'ї, вказуються її ознаки і підстави створення, встановлюються учасники сімейних відносин. У ньому передбачені засади здійснення дитиною своїх прав (як самостійне, так і за допомогою батьків чи піклувальника; у випадку недієздатності особи її сімейні права здійснює опікун).

Самостійне здійснення сімейних прав відображено у ст. 18 СК. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу, тобто дитина набуває цивільної процесуальної дієздатності.

Ряд окремих статей у цьому розділі присвячені встановленню обов'язку, оскільки здійснення будь-яких прав нерозривно пов'язано з обов'язками (наприклад, обов'язок батьків неповнолітніх надавати допомогу у здійсненні останніми батьківських прав і виконанні батьківських обов'язків (ст. 16 СК)).

Розділ II «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» містить 9 глав (ст. 21-120): «Загальні положення», «Державна реєстрація шлюбу», «Недійсність шлюбу», «Особисті немайнові права», «Право особистої приватної власності», «Право спільної сумісної власності подружжя», «Права та обов'язки подружжя по утриманню», «Шлюбний договір», «Припинення шлюбу».

В них подається законодавче поняття шлюбу (ст. 21) та вказуються її ознаки (ст. 23-27). Окрема глава 4 присвячена обов'язковій ознаці шлюбу – державній реєстрації. Крім того, як новелу до СК введено інститут заручин (ст. 31 СК).

Законодавцем визначено два види шлюбів: шлюб, зареєстрований у встановленому законом порядку і фактичний шлюб. Фактичні шлюбні відносини – це ті, в яких жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою. Правовий режим, що виникає на майно у цього подружжя – право спільної сумісної власності. (ст. 74 СК). Правове регулювання особистих, майнових і житлових прав жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі, відбувається на підставах загального цивільного регулювання. Релігійний шлюб (обряд) не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав і обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення чи

відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану (ч. 3 ст. 21 СК).

У главі 5 СК встановлено коло обставин, які дають можливість у судовому порядку визнати шлюб недійсним. Так, підставою може бути приховування тяжкої, а також небезпечної для другого з подружжя, нащадків хвороби (ч. 5 ст. 30 СК).

В окремих главах (7,8) розглядаються право особистої приватної власності та право спільної сумісної власності подружжя. Вважаємо це дуже вдалим у зв'язку з тим, що кожен із подружжя може мати окрему власність, яка може бути набута як до, так і під час шлюбу.

Розділ III «Права та обов'язки матері, батька і дитини» містить 6 глав (ст. 121-206): «Визначення походження дитини», «Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей», «Права батьків і дітей на майно», «Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання», «Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина та його виконання», «Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання».

В ньому приділено увагу визначенню походження дитини, а також визначення прізвища, ім'я та по батькові (ст. 145-147). Передбачена можливість встановлення не тільки батьківства, а й материнства (ст. 131 СК), а також встановлення факту материнства за рішенням суду (ст. 132 СК). В необхідних випадках – можливість оскарження батьківства особою, яка записана батьком дитини, не пов'язує її зі смертю матері або позбавленням її батьківських прав (ст. 136).

У цьому розділі закріплюється ряд обов'язків щодо дитини збоку батьків. Як новели слід зазначити про обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку чи з іншого закладу охорони здоров'я (ст. 143 СК) та обов'язок щодо утримання дитини може відбуватися за рахунок аліментів, які один із батьків отримує на дитину (ст. 179 СК).

Розглядаються також не менш важливі майнові обов'язки, зокрема обов'язок щодо управління майном дитини та використання майна малолітньої дитини (орендна плата за будинок, який належить дитині на праві власності, дивіденди, відсотки за користування банком вкладом тощо), батьки мають право використовувати не лише для задоволення потреб самої дитини, а також на виховання й утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї (ст. 178 СК). Що ж до повнолітніх дітей, то СК містить норми про обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей, які продовжують навчання до досягнення останніми двадцяти трьох років за умови, якщо батьки спроможні надавати матеріальну допомогу (ст. 199).

Розділ IV «Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» містить 3 глави (ст. 207-256): «Усиновлення», «Опіка та піклування над дітьми», «Патронат над дітьми».

Розділ закріплює такі правові форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, як опіка та піклування над дітьми, і визначаються орган опіки та піклування органом, уповноваженим здійснювати попередній захист сімейних прав, а також встановлює умови, порядок і правові наслідки усиновлення, визнання його недійсним, скасування, а також позбавлення усиновлювача батьківських прав.

Як новелу до СК введено інститут патронату. Суттєва різниця інституту патронату від опіки та піклування в договірних відносинах між патронатним вихователем, який виконує свої обов'язки, а саме: забезпечує дитину житлом, одягом, харчуванням, створює їй належні умови для навчання, фізичного і духовного розвитку, захищає дитину, її права та інтереси на оплатних засадах (ст.. 254, 255).

Розділ V «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» містить 2 глави (ст. 257– 274): «Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів», «Обов'язок

по утриманню інших членів сім'ї та родичів», де вказуються члени сім'ї та родичів, вказуються й «інші» члени сім'ї та родичі (прабаба, прадід), а також їх права та обов'язки, як у сфері особистих немайнових відносин (наприклад, право на виховання внуків і правнуків бабою та дідом, прабабою і прадідом; право на захист внуків; права братів та сестер на спілкування тощо), так і в майновій сфері (обов'язок щодо утримання «інших» членів сім'ї та родичів).

Розділ VI «Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні» (ст. 275–292) містить норми, які встановлюють права й обов'язки іноземців та осіб без громадянства у сімейних відносинах і застосування законів іноземних держав при укладенні договорів, що стосуються сімейних відносин, а також при вирішенні судом сімейного спору.

Розділ VII «Прикінцеві положення» встановлює термін вступу СК у дію та правові наслідки цього.

3.2. Поняття шлюбу, умови та порядок його укладення

Шлюб – це укладений в установленому порядку з дотриманням вимог закону добровільний і рівноправний союз чоловіка та жінки, спрямований на створення сім'ї, і породжує у них взаємні особисті немайнові та майнові подружні права й обов'язки.

За ст. 21 СК, шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (далі – РАЦС). Значення державної реєстрації за ст. 27 СК у тому, що вона встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою і чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави і суспільства.

До ознак шлюбу варто віднести такі:

- фізіологічність – це союз жінки та чоловіка;
- спільність проживання і не тільки у фізичному плані, а й моральному, тобто спільний побут, взаємні права та обов'язки (ч. 2 ст. 3 СК);
- добровільність, тобто наявність добровільної згоди обох із подружжя (ст. 24 СК);
- досягнення шлюбного віку жінкою та чоловіком, які укладають шлюб (ст. 22 СК);
- зареєстрованість шлюбу у встановленому законом порядку органом, визначеним СК;
- спрямованість на утворення особистого сімейного союзу чоловіка і жінки;
- рівноправність чоловіка та жінки, що беруть шлюб, мають рівні права та обов'язки;
- біологічність захисту шлюбу – встановлюється обов'язок для осіб, які подали заяви про реєстрацію шлюбу, повідомити один одного про стан свого здоров'я (ст. 30);
- невизначеність строку (при укладенні шлюбу припускається, що він буде довічним), хоча можливе припинення шлюбу в разі неможливості зберегти його надалі.

Передумовою вступу до шлюбу є публічна обіцянка одружитися (заручини). Інститут заручин, як новела СК, покликаний урегулювати відносини між жінкою та чоловіком, які публічно оголосили про своє одруження і подали заяви про реєстрацію шлюбу. Позитивним наслідком заручин є те, що вони не створюють обов'язку вступу до шлюбу. Негативним наслідком заручин є те, що у випадку відмови одного із заручених від одруження за будь-якими обставинами (окрім тих, які викликані протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, приховуванням обставин, що можуть вплинути на бажання одружитися), захищається майновий інтерес того із заручених, хто зазнав матеріальних витрат для приготування до реєстрації шлюбу та зазнав збитків у зв'язку з відмовою іншого зарученого.

Умови вступу (укладення) в шлюб передбачені законодавством обставини, наявність яких необхідна при укладанні шлюбу для того, щоб шлюб мав юридичну силу, й у разі відсутності котрих шлюб може визнаватися недійсним.

До умов вступу до шлюбу СК відносить добровільність укладення шлюбу (ст. 24 СК) та досягнення шлюбного віку на день реєстрації шлюбу (ст. 22 СК). Для жінки він становить сімнадцять, а для чоловіка – вісімнадцять років.

Існують випадки, коли особа, яка ще не досягла шлюбного віку має можливість вступити до шлюбу (ст. 23 СК). Це відбувається при наявності таких умов: досягнення 14 років, рішення суду, повідомлення про це батьків і піклувальників неповнолітньої особи, відповідність інтересам неповнолітньої особи (фактичне утворення сім'ї, вагітність, народження дитини, тяжке захворювання тощо).

Укладанню шлюбу можуть перешкоджати:

1) перебування жінки та чоловіка між собою у родинних зв'язках прямої лінії споріднення (так би мовити близьке споріднення). Так, родичами прямої лінії споріднення визнаються особи, які походять один від одного – батьки і діти, онуки та баба, дід тощо;

2) перебування жінки і чоловіка між собою в деяких випадках побічної (бокової) лінії споріднення та відносінах, що прирівнюються до родинних, тобто тими, хто має спільного предка, а саме заборона шлюбів між рідними братами та сестрами і двоюрідними братами та сестрами, тітками і дядьками тощо;

3) наявність між особами, які бажають укласти шлюб, відносин усиновлення. Можливим випадком укладення шлюбу між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною є скасування усиновлення (п. 5 ст. 26 СК);

4) наявність недієздатності особи (або осіб), що бажають укласти шлюб, оскільки за п. 3 ст. 39 СК недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною, внаслідок хронічного стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними;

5) наявність медично засвідченого факту тяжко чи небезпечної для іншого з подружжя та (або) їхніх нащадків хвороби;

б) перебування осіб, що збираються взяти шлюб (або одного з них) в іншому зареєстрованому шлюбі (ст. 25 СК). Повторно укласти шлюб чоловік і жінка мають право тільки після розірвання (припинення) попереднього шлюбу.

Порядок вступу до шлюбу передбачає:

- подання заяви за встановленою формою особисто жінкою та чоловіком (ч. 2 ст. 28) або нотаріально завіреної заяви через представників за наявності поважних причин (хвороба, перебування у лікарні чи у відрядженні тощо). З моменту подання заяви жінка і чоловік стають зарученими – нареченою та нареченим, але цей факт не створює обов'язку брати шлюб;
- вирішення при поданні заяви дня і часу реєстрації шлюбу й ознайомлення наречених із правами та обов'язками їх як майбутнього подружжя і батьків та попередження про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу (ст. 29 – 30 СК).

Час реєстрації шлюбу обчислюється одним місяцем із дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. Час реєстрації шлюбу призначається з урахуванням побажань нареченого і нареченої на певний день тижня із вказівкою на конкретний час реєстрації.

Можливість реєстрації шлюбу безпосередньо в день подання заяви лише за наявності особливих обставин (у разі вагітності нареченої, народження нею дитини, у випадку безпосередньої загрози для життя нареченої чи нареченого внаслідок тяжкої хвороби, що підтверджується відповідними документами);

Місцем реєстрації шлюбу є приміщення державного органу реєстрації актів цивільного стану. За заявою наречених реєстрація шлюбу в урочистій обстановці може бути проведена в іншому місці (за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної

допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть із поважних причин прибути до державного органу реєстрації актів цивільного стану). За бажанням наречених реєстрація шлюбу відбувається урочисто.

Реєстрація шлюбу відбувається після закінчення одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію (ч. 1 ст. 32 СК). Але якщо вона з будь-яких причин не відбудеться у визначений день, така заява після завершення трьох місяців від дня її подання втрачає чинність (ч. 4 ст. 28 СК).

Реєстрації шлюбу може бути відкладена за рішенням керівника державного органу РАЦСу, про що повинні бути повідомлені наречені, але не більше ніж на 3 місяці та пов'язується з отриманням відомостей про наявність перешкод до реєстрації шлюбу (порушення умови одношлюбності, добровільності, дієздатності, досягнення шлюбного віку) (ч. 3 ст. 32 СК).

Реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

З моменту реєстрації шлюбу у подружжя виникають певні обов'язки – немайнові (право на материнство (батьківство), на свободу та особисту недоторканність, на повагу до своєї індивідуальності, на зміну прізвища, на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї, на особисту свободу тощо) та майнові (обов'язок щодо утримання, право спільної власності).

3.3. Підстави та порядок розірвання шлюбу

Під припиненням шлюбу розуміється припинення правовідносин між подружжям, які виникли із зареєстрованого дійсного шлюбу, і припинилися із настанням певних юридичних фактів.

До підстав припинення шлюбу, встановлених у ст. 104 СК, відносяться:

1) оголошення одного з подружжя померлим. В разі появи одного з подружжя, оголошеного у встановленому законом порядку померлим, і скасування відповідного рішення

суду шлюб вважається поновленим, якщо другий із подружжя не вступив до нового шлюбу, а державний орган РАЦСу анулює запис акту про розірвання шлюбу та відповідне свідоцтво, видане на його підставі (ст. 118 СК).

Якщо особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася, і відповідне рішення суду скасоване, її шлюб з іншою особою може бути поновлений за їх заявою за умови, що ніхто не перебуває у повторному шлюбі.

Якщо один із подружжя помер до або в день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, вважається, що шлюб припинився в результаті його смерті (ч. 3-4 ст. 104 СК).

2) розірвання шлюбу в судовому порядку (ст. 109-110 СК) або через державні органи РАЦСу (ст. 106, 107 СК).

Порядок розірвання шлюбу органом РАЦСу

Передумовою розірвання шлюбу органом РАЦСу є перевірка наявності наступних умов:

а) подружжя не має неповнолітніх дітей;

б) існує взаємна згода подружжя на розірвання шлюбу.

Через місяць після подання спільної заяви подружжя до органу РАЦСу останній виносить постанову про розірвання шлюбу подружжя, якщо заява не була відкликана.

Заява може бути подана одним із подружжя, якщо другий визнаний безвісно відсутнім, недієздатним або засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки. У цьому випадку шлюб розривається органом РАЦСу за заявою одного з подружжя (ст. 107 СК).

Незалежно від наявності майнового спору, шлюб розривається між:

а) подружжям;

б) тим із подружжя, який звертається із заявою;

в) опікуном іншого з подружжя, якого визнаного безвісно відсутнім або недієздатним.

Розірвання шлюбу за рішенням суду відбувається за двома судовими процедурами, перша з яких – за спільною заявою подружжя, що має дітей (ст. 109 СК).

Порядок розірвання шлюбу за цією процедурою такий:

1. Подання заяви подружжя, яке має спільне рішення щодо припинення подружнього життя, тобто це добровільне розірвання шлюбу.
2. Суд не з'ясовує питання щодо можливості або неможливості розірвання шлюбу оскільки подружжя вирішує це самостійно (ч. 1 ст. 109 СК).
3. Суд з'ясовує відповідність волевиявлення подружжя їхній справжній волі на розірвання шлюбу та відсутність порушення інтересів дітей та подружжя після розірвання шлюбу.
4. Подружжя передає простий письмовий договір, у якому зазначає:
  - а) з ким із подружжя будуть проживати діти;
  - б) яку участь у забезпеченні умов життя дітей братиме той із батьків, хто буде проживати окремо;
  - в) умови здійснення тим із батьків, що проживає окремо, права на особисте виховання дітей.
5. Подружжя передає нотаріально завірений договір про визначення розміру аліментів на дитину.

Другою процедурою розірвання шлюбу є процедура за позовом, пред'явленим одним із подружжя, тобто за наявності спору (ст. 110 СК).

Порядок розірвання шлюбу за цією процедурою такий:

1. Позов подає один із подружжя, тобто відсутня згода подружжя;
2. Позов кожного з подружжя про розірвання шлюбу може бути пред'явлено тільки після закінчення одного року після народження дитини.

Позов не може бути пред'явлений під час вагітності дружини і протягом одного року після народження дитини (жінка під час вагітності та протягом певного часу після народження дитини перебуває в особливому психічному і фізичному стані, а тому потребує підвищеного захисту).

Позов про розірвання шлюбу у цьому випадку може бути пред'явлений, якщо один із подружжя вчинив протиправну

поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя чи дитини (ч. 2 ст. 110 СК), або батьківство зачатої дитини визнане іншою особою (ч. 3 ст. 110 СК).

Позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною одного року може бути пред'явлений, якщо:

а) батьківство щодо неї визнане іншою особою;

б) за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено з актового запису про народження дитини (ч. 4 ст. 110 СК).

3. Суд приймає позов та розглядає справу, вживає заходів щодо примирення подружжя (ст. 111 СК) та з'ясовує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда й інші обставини життя подружжя (ч. 1 ст. 112 СК).

4. Суд ухвалює рішення про розірвання шлюбу.

Після розірвання шлюбу припиняються особисті права та обов'язки (ст. 51, 52, 54, 55, 56 СК). Особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище (ст. 113 СК), а також має право на повторний шлюб і отримання відповідного свідоцтва (ст. 116 СК України).

Дитина походить від подружжя, якщо вона народжена до закінчення десяти місяців після припинення шлюбу (ч. 2 ст. 122 СК).

Особа має право на утримання якщо:

- вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу чи протягом одного року від дня розірвання шлюбу та потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік або дружина може надавати матеріальну допомогу;
- вона стала інвалідом після закінчення одного року від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка чи жінки під час шлюбу.

Припинення режиму спільної сумісної власності подружжя.

3.4. Визнання шлюбу недійсним

Недійсний шлюб – це визнаний державою за рішенням суду, як укладений при відсутності умов, які передбачені в законі чи за наявності перешкод для його укладення, або порушенні умов укладання шлюбу, що закріплюються в СК України.

До підстав недійсності шлюбу відносяться такі:

1) порушення вимог, встановлених статтями 22, 24-26 СК:

- не досягнення шлюбного віку (ст. 22 СК);
- відсутність добровільності шлюбу (ст. 24 СК);
- перебування одночасно у двох шлюбах (ст. 25 СК);
- шлюб з особою, яка не може перебувати з іншою (ст. 26

СК);

2) наявність при укладанні шлюбу обставин, що перешкоджають його реєстрації;

3) реєстрація фіктивного шлюбу.

При укладенні шлюбів можливе порушення вимог закону, а тому, залежно від того, які саме вимоги були порушені, недійсні шлюби поділяються на:

- а) абсолютно недійсні;
- б) шлюби, що визнаються недійсними за рішенням суду;
- в) шлюби, які можуть бути визнані недійсними судом.

Абсолютно недійсні шлюби – це шлюби, які укладені поза всякими вимогами, встановленими законом, і вважаються недійсними з моменту їх реєстрації та не потребують судового рішення щодо цього.

Визнання абсолютно недійсним шлюбу відбувається шляхом анулювання актового запису органами РАЦСу на підставі заяви зацікавленої особи з наданням відповідних доказів порушення прав та обов'язків одного з подружжя.

Існують 3 різновиди абсолютно недійсних шлюбів:

- зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі (ч. 1 ст. 39 СК). Недійсним визнається останній шлюб, оскільки на момент його укладення особа вже перебувала в іншому зареєстрованому шлюбі;
- зареєстрований між особами, що є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою (ч. 2 ст. 39 СК);
- зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною на момент укладення шлюбу (ч. 3 ст. 39 СК).

Шлюби, що визнаються недійсними за рішенням суду, – це шлюби, які потребують розгляду в суді та визнання шлюбу як недійсного судовим рішенням, як укладені з порушенням вимог закону, що пов'язані з вадою волі, внаслідок якої виникає неможливість через свій стан у момент укладення шлюбу усвідомлювати свої дії та керувати ними.

До їх різновидів належать шлюби, укладені без вільної згоди жінки або чоловіка (ч. 1 ст. 40 СК), тобто пов'язані з порушенням волі сторін при його реєстрації. Причинами останнього може бути:

- а) відсутність добровільної згоди на одруження;
- б) реєстрація шлюбу під примусом (фізичного та психічного насильства чи під загрозою його застосування);
- в) хибне уявлення особи, з якою укладають шлюб, щодо дійсності вчинених дій (під впливом омани чи обману (повідомлення свідомо хибних відомостей, свідоме замовчування деяких фактів, що мають істотне значення) або внаслідок тимчасового розладу здоров'я, тимчасового хворобливого стану, стану алкогольного чи наркотичного сп'яніння).

До недійсних відносяться також фіктивні шлюби (ч. 2 ст. 40 СК), тобто укладені без наміру створити сім'ю, з корисливих міркувань майбутнього чоловіка або жінки.

Фіктивні шлюби відрізняються від неукладених тим, що останні – це шлюби, зареєстровані за відсутності нареченої чи нареченого (ст. 48 СК). До неукладених можна також віднести

шлюби, які реєструвалися за підробленим паспортом, за довіреністю.

Якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, що засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю, то шлюб не може бути визнаний недійсним.

Шлюб може бути визнаний недійсним судом, якщо він був зареєстрований:

- між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною без отримання у встановленому порядку дозволу суду на такий шлюб (при скасуванні усиновлення шлюб вважається дійсним);
- між двоюрідними братом і сестрою;
- між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;
- з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя та (або) їх нащадків (ч. 3);
- з особою, що не досягла шлюбного віку і якій не надано права на шлюб (ст. 41 СК).

Шлюб за наявності зазначених вище обставин не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини чи народження дитини у шлюбі.

Орган державної реєстрації актів цивільного стану анулює у безспірному порядку актовий запис про укладання шлюбу в таких випадках (ст. 39 СК України):

- реєстрації шлюбу з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- реєстрації шлюбу між родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою;
- реєстрації шлюбу з особою, яка визнана недієздатною.

В разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу такий шлюб стає дійсним із моменту припинення попереднього шлюбу.

За рішенням суду шлюб визнається недійсним у випадку, якщо:

а) він був укладений без вільної згоди жінки чи чоловіка (шлюб, не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю;

б) він виявився фіктивним;

в) він був зареєстрований:

- між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, якщо до укладення шлюбу не було скасовано рішення про усиновлення;
- між двоюрідним братом і сестрою;
- між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;
- з особою, яка приховала свою тяжку хворобу чи хворобу, небезпечну для другого з подружжя або їхніх нащадків;
- з особою, що не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб;
- з особою, яка хоча й не була визнана недієздатною, але за станом здоров'я не розуміла значення своїх дій і не могла дати свідому згоду на шлюб (наприклад, жінка укладає шлюб з чоловіком похилого віку, що страждає на гострі розлади душевної діяльності, створюючи видимість його добровільної згоди на одруження з метою формального отримання права на спадщину).

Пред'являти до суду позов про визнання шлюбу недійсним мають право: жінка або чоловік; інші особи, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу; батьки; опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи; прокурор; орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права та інтереси дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежена (ст. 42 СК).

Загальні правові наслідки недійсності шлюбу (ст. 45 СК):

- не виникає жодних особистих і майнових прав, що впливають зі шлюбу (наприклад, на спільне прізвище, права на аліменти, права на частину спільного майна тощо);

- якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно, воно вважається належним їм на праві спільної часткової власності;
- якщо особа отримувала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що отримана без достатніх підстав, і підлягає поверненню відповідно до ЦК, але не більш, як за останні три роки (ч. 3);
- особа, яка поселилася у житлове приміщення, не набула права на проживання у ньому і може бути виселена (ч. 4);
- особа, що змінила прізвище у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу, вважається іменованою ним без достатньої правової підстави (ч. 5).

Винятковими є випадки, коли особа не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу (про недієздатність або про недосягнення іншим шлюбного віку тощо).

Вони набувають особливих правових наслідків, зокрема:

- право на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя;
- право на проживання в житловому приміщенні, де вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом;
- право на аліменти відповідно до закону (статті 75,84,86 та 88 СК); на прізвище, обране при реєстрації шлюбу.

3.5. Майнові права подружжя

Майнові відносини подружжя – це такі відносини, що виникають між чоловіком і жінкою з приводу майна. Існує декілька видів майнових відносин подружжя. До них належать:

1. Відносини подружжя з приводу майна, яке належить кожному з них на праві власності (роздільне майно).
2. Відносини подружжя щодо спільного майна.
3. Аліментні правовідносини подружжя.
4. Житлові правовідносини подружжя.
5. Спадкові правовідносини подружжя.

Елементами будь-яких відносин є: суб'єкт, об'єкт, зміст (права, обов'язки). У майнових відносинах змістом виступають

майнові права й обв'язки. Майнові права подружжя умовно можна поділити на 2 групи:

- майнові права з приводу права на речі та цінності (право власності, як закріплена законом можливість особи на свій розсуд володіти, користуватися і розпоряджатися належним їй майном, одночасно беручи на себе тягар та ризик його утримання);
- майнові права, які виникають із недоговірних зобов'язань суб'єктів (зобов'язання з відшкодування збитків як різновид недоговірних і односторонніх зобов'язань).

Кожен із подружжя може бути суб'єктом майнових відносин, у тому числі відносин власності з приводу майна. Правовий режим їх майна – це комплекс правових засобів, які регулюють відносини як спільного, так і роздільного майна подружжя.

Так, найчастіше у юридичній літературі виокремлюються:

- правовий режим роздільного майна подружжя,
- правовий режим майна часткової спільної власності,
- правовий режим майна батьків і дітей.

Характеризуючи правовий режим роздільного майна подружжя, слід зазначити, що реєстрація шлюбу не змінює правового режиму майна, яке було набуто кожним із подружжя раніше (до шлюбу). Воно зберігає режим роздільності незалежно від тривалості шлюбу, навіть якщо цим майном користувався не тільки власник, а й інший із подружжя.

Роздільне майно може бути набути кожним із подружжя за час шлюбу:

- 1) за кошти, які належали їм особисто (п. 3 ч. 1 ст. 57 СК);
- 2) як речі індивідуального користування кожного з подружжя (наприклад, одяг, аксесуари, косметичні засоби (ч. 2 ст. 57) або на підставі договору дарування чи в порядку спадкування (п. 2 ч.1 ст. 57 СК);
- 3) як премії та нагороди, які один із подружжя отримав за свої особисті заслуги (вони належатимуть йому на праві приватної власності) (ч. 3 ст. 57 СК);

4) як відшкодування шкоди, завданої належному йому майну, в тому числі й моральної (ч. 4 ст. 57 СК України).

Спільне майно подружжя – це об'єднання всього майна або його частини подружжя на підставі володіння, користування та розпорядження майном. Кожен із подружжя має рівні права щодо володіння, користування і розпорядження майном, яке належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

У праві власності на майно частки подружжя не визначені, кожен із подружжя не може самостійно розпоряджатися своєю часткою в праві, що спричиняє такі наслідки:

а) за загальним правилом дії одного з подружжя щодо володіння та розпорядження спільним майном розглядаються як дії подружжя.

б) у випадках, передбачених законом, для здійснення певних юридичних дій потрібна воля другого з подружжя.

Майно вважатиметься спільним, якщо:

- воно було набуто за час шлюбу, незалежно від реєстрації майна на ім'я одного з подружжя;
- кожен із них виявив свою волю щодо передачі грошей до сімейного бюджету (якщо цього зроблено не було, то майно вважається роздільним і належить тому з подружжя, який його отримав);
- інше не встановлено домовленістю сторін;
- належить подружжю на праві спільної сумісної власності.

Майно визнається за подружжям на рівних правах, незалежно від того, що один із них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (прибутку). Кожен із подружжя, який здійснює правочини щодо розпорядження спільним майном, діє в інтересах подружжя.

Різновиди майна, що належать подружжю на праві спільної сумісної власності.

1. Майно, набуто за час шлюбу (ч. 1 ст. 60 СК).
2. Кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування (ч. 2 ст. 60 СК).

3. Заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, якщо вони були внесені до сімейного бюджету або на особистий рахунок кожного з подружжя до банківської (кредитної) установи (ч. 2 ст. 61 СК).
4. Гроші, інше цінне майно, в тому числі гонорар, виграш, якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї (ч. 3 ст. 61 СК).
5. Речі професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, оскільки такі речі були придбані за рахунок спільних коштів подружжя (ч. 4 ст. 61 СК).
6. Майно, яке було власністю одного з подружжя і за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових або грошових витрат чи витрат другого з подружжя (ст. 62 СК).

3.6. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей

Існує низка взаємних особистих прав та обов'язків батьків і дітей. Право на сім'ю включає право особи створити сім'ю та жити у ній (ч. 3 ст. 4 СК), тобто батьки як учасники сімейних правовідносин мають право створити сім'ю, а дитина, у свою чергу, має право на сім'ю (проживання, виховання та розвиток у ній).

Батьки мають право і зобов'язані дати дитині ім'я, по-батькові та прізвище. Кожна дитина має право на свою індивідуальність, тобто на ім'я, по-батькові та прізвище. Прізвище дитини визначається за прізвищем батьків або за їхньою згодою, якщо батьки мають різні прізвища, взяти подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх прізвищ, чи прізвище одного з батьків (ст. 145-147 СК).

Ім'я батьки обирають спільно. Якщо дитина народжена незаміжньою жінкою, у разі відсутності добровільного визнання батьківства ім'я визначається матір'ю дитини.

Дитина може мати не більше двох імен, якщо інше не впливає зі звичаю національної меншини, до якої належать

мати та (або) батько. У разі спору між батьками щодо імені дитини – вирішується органом опіки та піклування чи судом.

По-батькові дитини визначається за іменем батька або особи, яку мати дитини назвала її батьком, якщо дитина народжена незаміжньою жінкою, за умови, що батьківство щодо дитини не визнане.

Батьки мають право та зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. Дитина ж має право на виховання та розвиток у сім'ї.

Батьки мають право на безперешкодне спілкування з дитиною, зокрема якщо хтось із них перебуває у надзвичайній ситуації (лікарні, місці позбавлення волі тощо).

Дитина має право на сімейне виховання, тобто право на спілкування з батьками й іншими членами сім'ї та родичами: дідусям, бабусею, братами, сестрами тощо.

Дитина має право на захист своїх прав, а батьки, як законні представники своїх малолітніх і неповнолітніх дітей, повинні дбати про інтереси дитини.

Батьки мають право та зобов'язані зареєструвати громадянство дитини. Право на громадянство має дитина, яка:

- народилася на території України від батьків, які є іноземцями, і набула від народження громадянство іншої держави чи держав, що було припинене, за клопотанням одного з батьків або опікуна чи піклувальника;
- є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновлюють громадяни України чи подружжя, один з якого є громадянином України, а другий – іноземцем або особою без громадянства, з моменту набрання чинності рішенням про усиновлення, незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном;
- є іноземцем або особою без громадянства, над котрою встановлено опіку чи піклування громадян України або осіб, одна з яких є громадянином України, а друга –

особою без громадянства, з моменту прийняття рішення про встановлення опіки або піклування;

- є іноземцем чи особою без громадянства, один із батьків якої є громадянином України, а другий – особою без громадянства, за клопотанням того з батьків, що є громадянином України;
- є особою без громадянства, один із батьків котрої є громадянином України, а другий – іноземним, за клопотанням того з батьків, який є громадянином України;
- є іноземцем або особою без громадянства, батьки якої перебувають у громадянстві України, за клопотанням одного з батьків.

Батьки мають право та зобов'язані виховувати та розвивати дитину, а дитина має право на виховання та розвиток.

Кожен із батьків зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці.

На кожного з батьків або на осіб, які їх замінюють, покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Права та обов'язки щодо цього надаються батькам і не можуть бути передані будь-кому до досягнення дитиною повноліття, після чого припиняються.

До виховання дитини можуть залучатися інші особи (фізичні та юридичні). Можуть бути обрані форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Батьки можуть укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини. Ухилення від виконання цього договору тягне за собою відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої другому з батьків.

Батьки зобов'язані надати дитині місце проживання. Місце проживання дитини, яка не досягла 10-ти років, визначається за

згодою батьків, а по досягненні дитиною 10-ти років – за спільною згодою батьків і самої дитини.

Батьки мають право на визначення місця проживання дітей, які не досягли 14 років, та вимагати повернення малолітньої дитини від будь-якої іншої особи, яка незаконно утримує її в себе.

Якщо мати та батько, які проживають окремо, не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися судом (ст. 160 СК).

Батьки мають право на безперешкодне спілкування, зокрема якщо хтось із них перебуває у надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання та позбавлення волі тощо).

Дитина має право на сімейне виховання, тобто право на спілкування з іншими членами сім'ї та родичами: дідусем, бабусяю, братами, сестрами тощо.

Дід, баба, прадід і прабаба мають право спілкуватися зі своїми онуками, правнуками, брати участь у їх вихованні, звертатися за захистом прав та інтересів неповнолітніх.

Дитина має право на захист своїх прав. Батьки, як законні представники своїх малолітніх та неповнолітніх дітей, повинні дбати про інтереси дитини. Представництво батьків припиняється після досягнення дітьми повноліття, набуття неповнолітньою особою повної дієздатності, та у зв'язку з позбавленням батьківських прав.

Характеристика взаємних майнових прав та обов'язки:

1. Право на забезпечення розвитку, навчання і виховання дитини (одяг, речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо) може реалізуватися за рахунок майна, що є власністю дитини, якою вона може розпоряджатися (в межах, встановлених цивільним законодавством України), і яке придбане батьками чи одним із них.
2. Право на майно, набуте батьками та дітьми за рахунок їхньої спільної праці або спільних коштів, є їх спільною сумісною власністю. Але при придбанні майна повнолітніми дітьми та їх батьками за спільні кошти

може бути встановлений режим спільної часткової власності.

3. Реалізуючи право на майно малолітньої дитини, батьки мають дотримуватися інтересів дитини і вислуховувати її думку. Угоди щодо майна малолітньої дитини укладаються за згодою кожного з батьків.
4. Аліменти, отримані на дитину, є власністю того з батьків, на ім'я якого вони виплачуються. Він використовує їх за цільовим призначенням. Дитина має право брати участь у розпорядженні аліментами. В разі смерті того з батьків, із ким проживала дитина, аліменти переходять до її власності.

Неповнолітня дитина має право на самостійне отримання аліментів і розпорядження ними за згодою її законних представників.

Право на аліменти мають непрацездатні батьки, якщо їхні повнолітні діти не надають матеріальної допомоги добровільно.

5. Батьки зобов'язані утримувати неповнолітніх дітей до досягнення ними повноліття (18 років).

Обов'язком батьків є також утримання повнолітніх непрацездатних дітей (інваліди I, II і III груп) і повнолітніх дітей, які продовжують навчання (до досягнення ними двадцяти трьох років, якщо вони можуть надавати матеріальну допомогу).

Повнолітні діти повинні утримувати непрацездатних батьків. Їх обов'язок полягає в особистому догляді, наданні матеріальної допомоги сталого розміру, представництві, захисті прав та інтересів батьків у різних установах тощо.

Передбачається також стягнення коштів на покриття витрат, пов'язаних із лікуванням і доглядом за батьками, з дитини, тобто особи, яка не досягла 18 років (ст. 206 СК), в разі тяжкої хвороби чи інвалідності батьків або наявності достатнього доходу (заробітку неповнолітньої дитини).

3.7. Позбавлення батьківських прав

Позбавлення батьківських прав – це міра сімейно-правової відповідальності, засіб сімейно-правового характеру щодо неналежного виховання, порушення прав та інтересів дитини, який застосовується до батьків за рішенням суду.

Статтею 164 СК передбачена низка підстав позбавлення батьківських прав. Це, зокрема:

1. Відмова без поважних причин забрати свою дитину з пологового будинку (відділення) або з іншої лікувальної, виховної установи, установи соціального захисту чи населення з інших аналогічних установ.

Не є відмовою від дитини згода матері/батька на усиновлення дитини без указівки конкретної особи – майбутнього усиновителя (ст. 217 СК).

2. Ухиляння батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини.

3. Жорстоке поводження з дітьми, що виявляється у:

- фізичному знуцанні над дитиною, застосуванні неприпустимих прийомів та методів виховання (побої, побиття неповнолітнього, заподіяння фізичних страждань, болю у будь-який спосіб);
- психічному знуцанні над дитиною (пригнічення її волі, погрози, вселяння почуття страху, приниження людської гідності дитини);
- замахові на статеву недоторканність дітей;

4. Алкоголізм або наркоманія батьків, оскільки алкоголізм – це хвороба, поєднана з повним ураженням вольової сфери поведінки, а наркоманія має хронічний характер із повним ураженням вольової сфери поведінки.

5. Зловживання батьківськими правами: Зумовлено формами:

- дії та вчинки, що мають на меті перешкодити дитині вчитися, отримати освіту;
- привчання дітей до вживання алкоголю;
- використання неповнолітнього для здійснення злочину;

- змушення дітей займатися жебракувати і бродяжничати;
- використання безпомічного стану дитини, застосування психічного (а іноді й фізичного) тиску, прямо пов'язаного з грубим порушенням її прав.

б. Умисний злочин проти життя, здоров'я своїх дітей, усвідомленими цілеспрямованими діями, замах на вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, прагнення довести її до самогубства, побої, зараження венеричною хворобою (ВІЛ-інфекцією).

Процедура позбавлення батьківських прав складається з певних етапів.

Справи розглядаються за заявою одного з батьків, опікуна, піклувальника, особи, в сім'ї якої проживає дитина, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, де вона перебуває, за позовом органу опіки та піклування, прокурора, а також самої дитини, що досягла 14-ти років.

Органи опіки та піклування, прокурор зобов'язані взяти участь у розгляді кожної такої справи незалежно від того, хто є позивачем.

Суд, розглядаючи справу, перевіряє дані, які вплинуть на прийняття рішення, а саме:

а) позбавлення батьківських прав допускається лише щодо дітей, які не досягли 18-ти років;

б) визначається майбутня доля дитини, можливість її подальшого проживання в одному житловому приміщенні з батьками та питання виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, із житлового приміщення, де він проживає з дитиною, якщо буде встановлено, що він має інше житло, до якого може поселитися, чи примусовий поділ житла або його примусовий обмін.

За наявності ознак злочину порушується кримінальна справа.

До спорів, пов'язаних із вихованням дітей, що розглядаються судом за участю органів опіки і піклування, належать спори про:

- місце проживання дитини при роздільному проживанні батьків (ст. 161 СК);
- здійснення батьківських прав батьком або матір'ю, який/яка проживає окремо від дитини (статті 158,159 СК);
- відбирання батьками малолітньої дитини у будь-якої особи, яка незаконно її утримує (ст. 163 СК);
- позбавлення та відновлення батьківських прав (статті 164-169 СК);
- відбирання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК).

Після набрання чинності рішенням суду припиняються сімейні правовідносини між батьками і дитиною, особа, позбавлена батьківських прав втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання, перестає бути законним представником дитини, втрачає права на пільги та державну допомогу, які надаються сім'ям із дітьми, не може бути усиновлювачем, опікуном і піклувальником, а також отримати в майбутньому майнові права, пов'язані з батьківством, що їх вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання, право на пенсію та відшкодування збитків у разі втрати годувальника, право на спадкування), втрачає інші права, пов'язані зі спорідненістю з дитиною.

Допускається відновлення батьківських прав, якщо цього вимагають інтереси дітей і якщо діти не усиновлені (батьки змінили свою поведінку та довели, що піклуються про дитину, мають бажання здійснювати її виховання).

3.8. Опіка, піклування

Опіка та піклування – це передача дітей, позбавлених батьківського піклування, іншим особам із метою виховання і захисту їх майнових та особистих прав.

Опіка і піклування можуть встановлюватися, якщо:

1) батьки дитини померли, невідомі, визнані у судовому порядку безвісно відсутніми чи померлими;

2) за життя батьків неповнолітніх дітей у випадках, коли вони:

а) позбавлені судом батьківських прав або ухвалене рішення про відібрання дитини, оскільки перебування з батьками небезпечне для її життя;

б) у встановленому порядку визнані недієздатними чи обмежено дієздатними (психічно хворі, розумово відсталі тощо);

в) понад шість місяців не проживають разом із дитиною і без поважних причин не беруть участі в її вихованні й утриманні;

г) не виявляють батьківської уваги і турботи або підкинули дитину, що підтверджено відповідними актами органів внутрішніх справ;

ґ) відмовилися від дитини у встановленому законом порядку;

д) перебувають під слідством;

е) виїхали на постійне місце проживання або на постійне місце роботи за кордон або перебувають у тривалому відрядженні.

Держава охороняє права дитини, над якою встановлено опіку чи піклування і закріплює їх у ст. 247 СК як такі. Дитина має право на проживання в сім'ї опікуна (піклувальника), збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування, на отримання житла, у разі його відсутності відповідно до закону, а також на піклування з боку опікуна (піклувальника), забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання та повагу до її людської гідності, на захист від зловживань з боку опікуна чи піклувальника.

Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітньою особою) та має часткову цивільну дієздатність, тобто може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини, здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом, і не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Піклування встановлюється над неповнолітньою особою, якщо при розгляді справи буде встановлено позбавлення батьківського піклування (ст. 60 ЦК). Це дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, яка має неповну цивільну дієздатність, тобто може самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими прибутками, самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом, бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом чи установчими документами юридичної особи, самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) і розпоряджатися грошовими коштами на своєму рахунку. Малолітня особа несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону та самостійно на загальних підставах відповідає за завдану нею шкоду.

Можна зробити висновок, що на всі інші дії або правочини дитини у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років дає згоду піклувальник, за винятком випадків, передбачених законом.

Існують певні умови призначення опікуна та піклувальника. Вони призначаються переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах із підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливостей особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника, враховується їх здатність виховувати дитину, а також бажання самої дитини.

Примусове призначення особи опікуном не допускається. Особа може бути призначена опікуном або піклувальником тільки за її письмовою заявою. Дитині може бути призначено одного чи декількох опікунів або піклувальників.

Опікуном чи піклувальником не може бути фізична особа, яка:

- позбавлена батьківських прав, якщо останні не були поновлені;
- зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами;
- поведінка та інтереси котрої суперечать інтересам фізичної особи, що потребує опіки або піклування.

Призначати опікуна чи піклувальника може суд та орган опіки і піклування. Так, суд призначає опікуна або піклувальника за поданням органу опіки та піклування (зміни від 3 травня 2005 р до ч. 4 ст. 60 ЦК). За ст. 63 ЦК опікуна чи піклувальника призначає орган опіки і піклування. Тобто, у результаті зміни, внесеної до статті 60 ЦК, виникла колізія між нею та статтею 63 ЦК, яка, звичайно, може бути подолана за допомогою принципу розумності.

Вирішення питань, пов'язаних з утриманням і вихованням дітей, позбавлених батьківського піклування, вирішуються органами опіки та піклування, якими є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад. Ведення справ щодо опіки і піклування покладається на відповідні управління та відділи місцевої державної адміністрації і районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих комітетів міських чи районних у містах рад у межах їх компетенції.

Опіка припиняється у разі передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам), досягнення підопічним чотирнадцяти років (у даному випадку особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього) або поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, що була визнана недієздатною.

Піклування припиняється при досягненні фізичною особою повноліття; реєстрації шлюбу неповнолітньої особи, наданні неповнолітній особі повної цивільної дієздатності чи поновленні цивільної дієздатності фізичної особи, дієздатність якої була обмежена.

Дії опікуна можуть бути оскаржені зацікавленою особою, у тому числі родичами підопічного, до органу опіки та піклування або до суду. Рішення органу опіки і піклування може бути оскаржено у відповідному органі, якому підпорядкований орган опіки та піклування, або в суді.

Можлива ситуація про надання дієздатній фізичній особі допомоги у здійсненні її прав та виконанні обов'язків, зокрема права обирати собі помічника (ст. 78).

3.9. Усиновлення

Під усиновленням (удочерінням) слід розуміти юридичний акт, у результаті якого між усиновителями та їх родичами з одного боку, і всиновленою дитиною – з другого, виникають такі ж права та обов'язки, як між батьками і дітьми, а також їх родичами за походженням (ст. 207 СК).

Усиновлення можна розглядати як:

- юридичний акт, який є складним за своїм фактичним складом і включає волевиявлення усиновлювача та рішення суду;
- форму влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, поряд з опікою та піклуванням і патронатом;
- правовий інститут, що здійснюється в інтересах дитини, один чи обоє батьків котрої померли, невідомі, позбавлені батьківських прав, визнані в судовому порядку недієздатними, безвісно відсутніми або оголошені померлими; дали згоду на усиновлення; понад шість місяців не проживають разом із дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні й утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги та турботи.

При вирішенні питання щодо усиновлення дитини суд з'ясує всі обставини справи, що будуть відповідати інтересам дитини.

Усиновленою може бути як неповнолітня так і повнолітня особа (за винятковими обставинами, встановленими у ст. 208 СК).

Усиновлення повнолітньої особи можливе у випадку, якщо повнолітня особа стала сиротою чи була позбавлена батьківського піклування до досягнення нею повноліття.

Усиновлювачами можуть бути подружжя або чоловік і жінка, які проживають однією сім'єю. Це мають бути лише

повнолітні дієздатні особи старші за дитину, яку вони бажають усиновити, не менш як на п'ятнадцять років (при усиновленні повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років).

Є особи, які мають переважне перед іншими право на усиновлення дитини. Це, зокрема, ті особи, в сім'ї яких виховується дитина, чоловік матері, дружина батька усиновлюваної дитини, усиновлювач кількох дітей, що є братами чи сестрами, родич дитини, подружжя.

Натомість існує низка осіб, які не можуть бути усиновлювачами:

- 1) обмежені у дієздатності або визнані недієздатними;
- 2) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- 3) особи, які були усиновителями іншої дитини, але усиновлення було скасоване чи визнане недійсним з їхньої вини;
- 4) особи, що перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 5) особи, які зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 6) особи, що в минулому припустилися серйозних порушень у своїх зобов'язаннях щодо виховання дітей, внаслідок чого були позбавлені батьківських прав, і ці права на момент усиновлення не були поновлені;
- 7) особи, які не можуть забезпечити дитину (наприклад, створити належні умови для проживання та виховання).
- 8) особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини (наприклад, особи однієї статі, судимість за умисне вчинення злочину проти життя або здоров'я фізичної особи).
- 9) страждають на хвороби, що їх перелік яких затверджено Міністерством охорони здоров'я України.

До умов встановлення усиновлення відноситься згода осіб, які відповідно до закону мають на це право щодо самої дитини,

її батьків чи осіб, що їх замінюють, а також одного з подружжя, якщо він не виступає усиновлювачем.

Усиновлення дитини може потребувати й згоди опікуна, піклувальника на усиновлення дитини.

Це стосується таких випадків, коли дитина позбавлена батьківського піклування, знаходиться в опікуна (піклувальника) або в закладі охорони здоров'я чи навчальному закладі.

Суд може вирішити позитивно питання усиновлення у розглянутих вище випадках і без згоди органів опіки та піклування або закладу охорони здоров'я чи навчального закладу, якщо це не буде перешкодою до усиновлення відбуватиметься і в інтересах дитини.

Останньою умовою встановлення усиновлення є згода одного з подружжя на усиновлення дитини. Це має значення у випадку усиновлення дитини одним із подружжя. Але усиновлення дитини може відбутися без згоди другого з подружжя, якщо він визнаний безвісно відсутнім, недієздатним, позбавленим батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється, а також коли між подружжям встановлюється режим окремого проживання та інше.

Юридична процедура оформлення усиновлення включає в себе заяву особи, яка бажає усиновити дитину та рішення суду.

Усиновлення на підставі рішення суду встановлюється у таких випадках:

- 1) усиновлення в Україні громадянами України дитини чи повнолітньої особи, яка також є громадянином України;
- 2) усиновлення в Україні іноземцями та особами без громадянства дитини, яка є громадянином України;
- 3) усиновлення в Україні дитини, що є іноземкою і проживає в Україні, громадянами України або іноземцями та особами без громадянства, які проживають в Україні.

Особа, що бажає усиновити дитину подає до суду особисто письмову заяву про усиновлення. До заяви додається висновок органу опіки і піклування про доцільність усиновлення та відповідність інтересам дитини, а на випадок усиновлення

дитини одним із подружжя – письмова згода на це другого з подружжя. Справи про усиновлення дітей, які проживають на території України, розглядаються районним (міським) судом за місцем проживання усиновлюваної дитини чи за місцем проживання заявника.

Органи опіки та піклування за місцем проживання усиновлюваної дитини надають до суду висновок про обґрунтованість і відповідність усиновлення інтересам дитини.

Суд перевіряє всі обставини, які мають істотне значення, а саме:

- стан здоров'я та матеріальне становище особи, що бажає усиновити дитину;
- її сімейний стан і умови проживання;
- ставлення до виховання дитини; мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину;
- мотиви того, чому другий із подружжя не бажає бути усиновлювачем, якщо лише один із подружжя подав заяву на усиновлення;
- особу дитини та стан її здоров'я, ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити;
- стосунки особи, що бажає усиновити дитину, і дитини, навіть те, як довго ця особа вже опікується дитиною.

Суд за необхідністю залучає до участі у справі батьків дитини, дитину, яка досягла віку 7 років, інших зацікавлених осіб (членів сім'ї) та ухвалює рішення про усиновлення дитини.

На підставі рішення суду про усиновлення залежно від бажання усиновлювача видається або Свідоцтво про усиновлення, або нове Свідоцтво про народження дитини.

Копія рішення суду обов'язково надсилається до відділу РАЦС за місцем винесення рішення, а якщо відбувається усиновлення дитини іноземними громадянами, і до Центру з усиновлення дітей. За бажанням усиновлювача до актового запису про народження дитини чи повнолітньої особи РАЦС вносить відповідні зміни і видає нове Свідоцтво про народження дитини.

Із моменту здійснення усиновлення, тобто з дня набрання чинності рішення суду, припиняються особисті та майнові права й обов'язки між особою, яка усиновлена, її батьками та іншими родичами за походженням.

Натомість виникають взаємні особисті немайнові та майнові права й обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому – між її дітьми, онуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням.

Усиновлювачі отримують правовий статус матері, батька, а усиновлені – правовий статус дитини (сина, дочки).

Усиновлювачеві надаються права і покладаються на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, як на батька щодо дитини, а всиновленій особі надаються права та покладаються на неї обов'язки щодо усиновлювача у такому ж обсязі, який має дитина по відношенню до своїх батьків.

Усиновлена дитина набуває право на таємницю, в тому числі й від неї самої, факту її усиновлення.

Підставами припинення усиновлення є визнання усиновлення недійсним і скасування усиновлення. Під визнанням усиновлення недійсним необхідно розуміти позбавлення юридичної чинності акту усиновлення внаслідок того, що він суперечить принциповим (основним) вимогам чинного законодавства.

У випадку визнання усиновлення недійсним позивачами можуть бути: батьки, усиновлювач, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор, усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Усиновлення визнається недійсним, якщо воно проведене без згоди дитини і батьків (у тому випадку, коли така згода була необхідною) або на підставі підроблених документів; у разі відсутності згоди на усиновлення другого з подружжя, опікуна, піклувальника, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, а також у разі, якщо усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення, тобто фіктивне усиновлення.

Фіктивне усиновлення – це усиновлення, що хоч формально і відповідає усім вимогам закону, але здійснюється не для встановлення правовідносин з усиновлення, передбачених сімейним законодавством.

Це ті випадки, коли одним із подружжя усиновлена дитина другого з подружжя, усиновлення може бути визнане недійсним за рішенням суду, якщо буде встановлено, що на момент усиновлення другий із подружжя не мав наміру продовжувати шлюбні відносини.

Усиновлення, визнане недійсним, анулюється з моменту його здійснення, тобто анулює акт усиновлення.

Припиняються права та обов'язки, які виникли раніше і встановлені законом для усиновлювача, його родичів та усиновленої дитини і відновлюються права й обов'язки між дитиною, її батьками та іншими родичами за походженням.

Дитина, що не досягла чотирнадцяти років, за бажанням батьків або інших родичів передається їм, а якщо це неможливо, вона передається на опікування органів опіки і піклування.

Відновлюються попередні прізвище, ім'я та по-батькові дитини.

За бажанням дитини вона має право надалі іменуватися прізвищем, ім'ям та по-батькові, які вона отримала у зв'язку з усиновленням.

Суд може ухвалити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, що була її усиновлювачем, на строк не більш як два роки, якщо дитина не має батьків або батьки не мають змоги її утримувати, за умови, що усиновлювач може надавати матеріальну допомогу.

Після набрання чинності рішенням суду про визнання усиновлення недійсним суд у місячний строк зобов'язаний надіслати копію рішення до державного органу РАЦС за місцем реєстрації народження дитини, який вносить відповідні зміни до актового запису про народження дитини.

Під скасуванням усиновлення розуміється припинення правовідносин, що виникають із факту усиновлення. Це

можна розглядати як правоприпинюючий і одночасно правовідновлюючий юридичний факт.

Позивачами у цьому випадку можуть бути: батьки, усиновлювач, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Умовою для скасування усиновлення може бути те, що воно суперечить інтересам дитини чи не забезпечує їй сімейного виховання; коли дитина страждає на недоумство, психічну або іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на момент усиновлення, а також те, що між усиновлювачем та дитиною склалися стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Особливістю скасування усиновлення є те, що воно відбувається тільки за рішенням суду і не допускається після досягнення дитиною повноліття за винятком тих випадків, коли протиправна поведінка усиновленого (усиновлювача) загрожує життю, здоров'ю усиновлювача (усиновленого) або інших членів сім'ї.

Усиновлення повнолітньої особи відбувається за взаємною згодою усиновлювача й усиновленого чи на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися.

Після скасування усиновлення припиняються на майбутнє права та обов'язки, які виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною й усиновлювачем і його родичами та одночасно відновлюються права й обов'язки між дитиною та її батьками, іншими родичами за походженням.

Усиновлена дитина передається за бажанням батьків або інших родичів їм, а якщо це неможливо – вона передається на опікування органів опіки та піклування.

За дитиною зберігається право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення.

Суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, за умови, що останній може надавати матеріальну допомогу.

Дитина має право на збереження прізвища, імені та по-батькові, які вона отримала у зв'язку з усиновленням (за бажанням дитини їй присвоюється прізвище, ім'я, по-батькові, які вона мала до усиновлення).

Слід також пам'ятати і про патронатні відносини. Патронат над дітьми – це інститут сімейного законодавства, форма влаштування дитини, що є сиротою чи з інших причин позбавлена батьківського піклування, до сім'ї іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання.

Ці відносини оформлюються договором, за яким орган опіки та піклування за плату передає дитину на виховання до сім'ї іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття (ст. 252 СК).

Особливостями цього договору є те, що він нерозривно пов'язаний із конкретними особами (певною дитиною, патронатним вихователем), має особистий характер, відплатний договір (платня, щомісячний розмір якої залежить від цілого ряду обставин – віку дитини, стану її здоров'я тощо).

Патронат припиняється із закінченням строку його дії, тобто досягненням дитиною повноліття.

Глава 4. Трудове законодавство.

4.1. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України

Кодекс законів про працю України (КЗпП) – головне джерело трудового права України – був прийнятий 10 грудня 1971 року, ще за часів Радянського Союзу. Він визначає правові засади та гарантії здійснення громадянами України права розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці. За час своєї чинності КЗпП України неодноразово змінювався. Особливо інтенсивно зміни почали вноситися з часів періоду «перебудови» в зв'язку з переходом до ринкової економіки.

Кодекс містить основну масу норм щодо централізованого (законодавчого) регулювання трудових відносин. Законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором із фізичними особами.

КЗпП поділяється на 18 глав, що містять 265 статей. Глави КЗпП містять норми практично всіх інститутів трудового права – колективного договору, трудового договору, дисципліни праці, матеріальної відповідальності, оплати праці та інших. У статтях містяться імперативні норми щодо заборони необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу; недійсності умов трудового договору, які погіршують становище працівника; особливої охорони праці молоді та жінок, а також загальні для будь-яких трудових відносин диспозитивні регулятивні норми.

Встановлення деяких норм щодо регулювання трудових відносин законодавець делегував власне сторонам трудових відносин. Режим і оплата праці, конкретна тривалість відпусток та інші норми встановлюються безпосередньо на підприємствах, в установах і організаціях з урахуванням специфіки праці.

Окрім КЗпП, трудові та тісно пов'язані з ними відносини регулюються нормами законів «Про колективні договори та угоди», «Про оплату праці», «Про охорону праці», «Про відпустки», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та інших. Великого значення у регулюванні трудових відносин мають підзаконні нормативні акти – укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти міністерств і відомств, а також локальні нормативні акти, що встановлюють умови праці на конкретному підприємстві. На сьогодні розроблений та прийнятий Верховною Радою України в першому читанні проект Трудового кодексу України.

4.2. Поняття, сторони та зміст трудового договору

Поняття трудового договору наведено в ст. 21 КЗпП України: це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації чи уповноваженим ним органом або фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації чи уповноважений ним орган або фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством, колективним договором, а також угодою сторін.

Отже, сторонами трудового договору є працівник і власник підприємства, установи, організації чи уповноважений ним орган або фізична особа. Останнім часом для визначення іншої сторони трудового договору досить часто застосовується термін «роботодавець», але поки що правового закріплення останній не набув.

Право на укладення трудового договору виникає за загальним правилом з 16 років, у виняткових випадках за згодою одного з батьків чи особи, що його замінює, можуть прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років.

Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, яка його замінює.

Зміст трудового договору складають його умови. Останні поділяються на нормативні, тобто такі, що встановлюються законодавством (тривалість відпустки, підлягання загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню), та погоджувальні, які визначаються за згодою сторін (час початку роботи, посада, встановлення неповного робочого часу). За критерієм обов'язковості умови трудового договору поділяють на істотні (обов'язкові) та факультативні (додаткові). Без погодження істотних умов трудового договору його укладення неможливе. До таких умов належать трудова функція, розмір оплати праці, місце роботи, час початку роботи. Факультативні умови можуть не включатися до трудового договору, але після їх включення є обов'язковими для виконання сторонами. До таких умов належать, наприклад, час випробного терміну, житлово-побутові пільги, нерозголошення комерційної таємниці тощо.

4.3. Трудові правовідносини

Трудові відносини, які регулюються нормами права (правовідносини), виникають на підставі укладення між працівником і роботодавцем трудового договору (цей вид трудових відносин називають також «власне трудові»), так само як відносини працевлаштування або зайнятості, відносини з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації, відносини з матеріальної відповідальності сторін трудових відносин, відносини щодо контролю та нагляду за виконанням законодавства про працю, відносини з вирішення трудових спорів (процедурні) та відносини з приводу встановлення умов праці на підприємстві.

Основне місце займають власне трудові відносини, які включають переважну більшість норм трудового законодавства: режим робочого часу, оплата, дисципліна, охорона праці тощо. Здебільшого ці норми забезпечують існування нормальних відносин, тобто виконують регулятивну роль.

Відносини з працевлаштування передують власне трудовим і складаються з трьох можливих видів. Це відносини між державною службою зайнятості та працівником, який звернувся за допомогою у працевлаштуванні. Державна служба зайнятості вступає у відносини з підприємствами, що повідомляють про наявність у них вакантних місць. І, нарешті, працевлаштування можливе шляхом безпосереднього звернення працівника до роботодавця.

Відносини з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації можуть передувати власне трудовим або існувати паралельно з останніми. Ці дії можливі як за направленням державної служби зайнятості з метою подальшого працевлаштування, так і з ініціативи роботодавця щодо працівника, який вже перебуває у трудових відносинах.

Відносини з матеріальної відповідальності виникають під час існування власне трудових відносин у разі вчинення трудового правопорушення, що завдало шкоду іншій стороні трудового договору. Ці відносини є двосторонніми, адже матеріальна відповідальність настає як у працівника у випадку завдання шкоди майну роботодавця, так і у роботодавця, коли його неправомірні дії завдали шкоди працівнику.

Відносини щодо нагляду та контролю за дотриманням законодавства про працю складаються у процесі наглядової діяльності компетентних державних органів і здійсненням профспілкового контролю за станом охорони праці та дотриманням трудового законодавства в організаціях.

Зміст цих відносин становить сукупність прав і обов'язків сторін щодо створення умов, які відповідають

вимогам безпеки та гігієни, і дотримання трудового законодавства. За умови невиконання чи неналежного виконання роботодавцями зазначених обов'язків вони (роботодавці) можуть бути притягнуті уповноваженими органами держави та профспілок до відповідної юридичної відповідальності. Ці правовідносини також супроводжують власне трудові. Однак ці відносини часто виникають ще до того, як підприємство почне роботу (наприклад, попереджувальний нагляд за охороною праці на стадії розробки й затвердження проекту, нагляд на стадії спорудження або реконструкції організації). У цих випадках наглядові відносини складаються до виникнення власне трудових відносин і мають характер попередніх.

Відносини з вирішення трудових спорів, як правило, приходять на зміну трудовим. У багатьох випадках вони передбачають досудовий порядок розгляду спорів; визначають механізм виконання рішення комісій із трудових спорів, установлюють деякі процесуальні особливості при вирішенні трудових суперечок у судах. Відносини з розгляду трудових спорів сприяють захисту прав і законних інтересів сторін трудового договору, цивілізованому вирішенню нерегульованих розбіжностей у сфері праці. На відміну від інших суспільних відносин, що становлять предмет трудового права, ці відносини мають процесуальний характер, бо вони стосуються не матеріальної сторони суперечки, а процедури її вирішення.

Відносини щодо встановлення умов праці на підприємстві складаються у процесі колективних переговорів та укладання колективних договорів та угод. Вони, як правило, існують паралельно з власне трудовими і доповнюють їх.

4.4. Колективний договір

Колективний договір – це угода, яка укладатися між трудовим колективом і власником підприємства на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань із

метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів трудящих, власників чи уповноважених ними органів.

Укладання колективних договорів та угод (генеральної, галузевих і регіональних) дозволяє при встановленні умов праці врахувати особливості праці у конкретній галузі, регіоні, підприємстві та поточний стан економіки.

Колективний договір – це угода, що визначає на період своєї дії умови праці на конкретному підприємстві. Дія колективного договору поширюється на всіх працівників підприємства. Від імені трудового колективу з ініціативою укладання колективного договору найчастіше виступає профспілка. Із представників роботодавця і трудового колективу створюється робоча група, яка готує проект колективного договору. Проект обговорюється в трудовому колективі та повинен бути затверджений загальними зборами або конференцією працівників. Порядок укладання колективного договору, внесення змін до нього і термін його дії встановлюються самим договором (організаційні умови колективного договору).

Окрім організаційних колективний договір містить інформаційні (норми централізованого законодавства та колективних угод більш високого рівня), нормативні (норми, встановлені на підприємстві в межах компетенції, визначеної законом) і зобов'язальні (конкретні зобов'язання сторін із зазначенням термінів виконання та відповідальних) умови.

4.5. Умови та порядок прийняття на роботу

Відповідно до положень Конституції та КЗпП України, забороняється будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і надання прямих або непрямих переваг на підставі походження, соціального та майнового стану, расової, а також національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Необґрунтованою вважається відмова у прийомі на роботу, яка ґрунтується на

мотивах, що не стосуються ділових якостей працівника. Необґрунтована відмова є протиправною і тягне за собою юридичну відповідальність.

Власник має право вимагати від працівника пред'явлення документу, що засвідчує особу (паспорт), і трудової книжки. Для видів робіт, які вимагають наявності спеціальних знань, необхідне пред'явлення документу про освіту. Для окремих категорій працівників (неповнолітні) та окремих видів робіт (громадське харчування) необхідне проходження попереднього медичного огляду. Роботодавець не має права вимагати дані про місце проживання, членство у профспілці чи політичній партії, забезпеченість житлом тощо.

Працівник пише заяву про прийняття на роботу, де вказується посада, підрозділ, час початку роботи, термін роботи тощо. Власник видає наказ або розпорядження про прийняття на роботу, з якими повинен ознайомити працівника. До трудової книжки вноситься запис про прийняття на роботу. Працівники, що влаштовуються на роботу вперше, зобов'язані завести трудову книжку протягом п'яти днів.

Роботодавець повинен визначити місце роботи працівника та забезпечити умови праці, необхідні для виконання роботи. До початку роботи роботодавець повинен проінформувати працівника щодо наявності на його робочому місці факторів, які можуть мати негативні наслідки для здоров'я та про пільги і компенсації, що йому за це належать відповідно до законодавства та колективного договору. Працівник повинен бути ознайомлений зі змістом правил внутрішнього трудового розпорядку і колективного договору, а також пройти інструктаж із техніки безпеки, пожежної охорони та виробничої санітарії.

4.6. Порядок припинення трудового договору з ініціативи працівника

Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений термін, письмово попередивши роботодавця про це за два тижні. За наявності поважних причин, приблизний перелік яких наведений у частині першій ст. 38 КЗпП України (до них належать, зокрема, вихід на пенсію, вступ до навчального закладу, хвороба, що перешкоджає продовженню роботи тощо), роботодавець зобов'язаний звільнити працівника у той строк, про який просить працівник. Протягом терміну попередження працівник має право відкликати свою заяву про звільнення. У цьому випадку, а також якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, власник або уповноважений ним орган не вправі звільнити його за поданою раніше заявою. Це правило не діє тільки у випадках, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому, відповідно до законодавства, не може бути відмовлено в укладенні трудового договору (до останніх, наприклад, належать молоді фахівці, особи, запрошені в порядку переведення, вагітні жінки). Працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник чи уповноважений ним орган не виконує положення законодавства про працю, умови колективного або трудового договору.

Строковий трудовий договір може бути розірвано з ініціативи працівника тільки за наявності поважних причин, у іншому випадку залишення роботи працівником буде розцінюватися як порушення трудової дисципліни і потягне за собою звільнення вже з ініціативи роботодавця за прогул.

4.7. Порядок припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Підстави припинення трудового договору з ініціативи роботодавця містяться у ст.ст. 40-41 КЗпП України. Їх можна поділити на дві групи: дисциплінарні (вина робітника) та зумовлені об'єктивними чинниками (реорганізація

виробництва, стан здоров'я працівника тощо). У випадку виникнення обставин першої групи власник повинен дотримуватися загального порядку застосування дисциплінарних стягнень, як-то: зажадати письмового пояснення, мати документальне підтвердження проступку, дотримуватися термінів застосування дисциплінарних стягнень.

Більшість випадків припинення трудового договору з ініціативи роботодавця потребують отримання попередньої згоди виборного органу первинної профспілкової організації, членом якої є працівник (ст. 43 КЗпП України), виключенням з цього правила є повна ліквідація підприємства, поновлення на роботі попереднього робітника, крадіжка майна власника й однократне грубе порушення трудових обов'язків керівними працівниками та посадовими особами певних державних служб. У випадку скорочення штату або чисельності працівників роботодавець зобов'язаний попередити про це працівника за 2 місяці.

Не дозволяється звільнення працівника в період знаходження його у відпустці чи тимчасової непрацездатності.

Звільнення працівника оформляється наказом по підприємству, відповідний запис із зазначенням точного формулювання причини звільнення та відповідної норми КЗпП України заноситься до трудової книжки. У день звільнення працівникові повинна бути видана трудова книжка та проведений остаточний розрахунок. У випадку затримки з вини роботодавця, останній повинен буде оплатити час затримки як час вимушеного прогулу у розмірі середньої заробітної плати. Такий самий обов'язок виникає у випадку неправильного формулювання причини звільнення.

4.8. Робочий час і його види

Робочим є час, протягом якого, згідно із законодавством, колективним і трудовим договором, працівник зобов'язаний виконувати трудові обов'язки на підприємстві, в установі,

організації або у фізичної особи. До робочого часу включаються простої не з вини працівника, деякі види перерв, деякі інші періоди, коли працівник не працював, але за ним зберігалось робоче місце та заробітна плата.

Виділяють такі види робочого часу: нормальний, скорочений, неповний, надурочні роботи.

Нормальний робочий час в Україні встановлений тривалістю 40 годин на тиждень. Це означає, що підприємства, установи, організації та фізичні особи не можуть укладати трудові договори зі своїми працівниками на більшу кількість годин роботи на тиждень навіть за згодою працівника.

4.9. Скорочений та неповний робочий час

Скорочений робочий час встановлюється законодавством для окремих категорій працівників чи окремих видів робіт. Робочий тиждень тривалістю до 36 годин на тиждень встановлюється для працівників, які працюють на шкідливих роботах. Така ж тривалість робочого тижня встановлюється для медичних і педагогічних працівників. Підприємства за рахунок власних коштів можуть встановлювати скорочену тривалість робочого тижня для жінок, які мають дитину до 14 років або дитину-інваліда. Тривалість роботи в нічний час (з 22 до 6 години) також скорочується на 1 годину. На 1 годину скорочується робочий день напередодні святкових днів. Скорочений робочий час оплачується як нормальний.

На відміну від скороченого, неповний робочий час встановлюється за погодженням між працівником та роботодавцем і може існувати у формі неповного робочого дня, неповного робочого тижня або їх поєднання. Законом встановлено, що роботодавець не може відмовити у встановленні неповного робочого часу вагітній жінці, жінці, яка має дітей віком до 14 років, дитину-інваліда чи доглядає за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку. Робота на таких умовах оплачується пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Встановлення неповного робочого часу не обмежує трудових прав працівників.

4.10. Поняття і види часу відпочинку

Відповідно до ст. 43 Конституції України, кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується обмеженням максимальної норми робочого часу, наданням різних видів відпочинку.

Часом відпочинку вважається час, протягом якого працівник вільний від виконання своїх трудових обов'язків і може використовувати його на власний розсуд.

Різновидами часу відпочинку є:

- перерви протягом робочого дня;
- щоденний (міжзмінний) відпочинок;
- щотижневий відпочинок (вихідні дні);
- святкові та неробочі дні;
- відпустки.

Перерви протягом робочого дня є двох видів: такі, що не включаються до робочого часу (перерва для відпочинку та харчування) і перерви, які включаються до робочого часу (перерва матерям, що мають дітей віком до 1,5 року; перерва для працівників, які працюють у холодну пору року на відкритому повітрі чи в неопалюваних приміщеннях; перерви для працівників, що працюють на вантажно-розвантажувальних роботах або в шкідливих і небезпечних умовах).

Перерва для відпочинку та харчування надається тривалістю до 2 годин (на практиці – не менше 30 хвилин) і може використовуватись працівниками на свій розсуд, вони мають право відлучатися на цей час з території підприємства. Час початку та закінчення перерви визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку. На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити не можна, роботодавець зобов'язаний надати працівникові можливість приймання їжі протягом робочого часу.

Перерва між змінами не може бути меншою подвійної тривалості роботи за зміну (включаючи перерву для відпочинку і харчування).

При п'ятиденному робочому тижні для працівників установлюється два вихідних дні, при шестиденному – один вихідний день. Тривалість безперервного щотижневого відпочинку не може бути меншою 42 годин.

В Україні визначені святковими такі дні:

1 січня – Новий рік;

7 січня – Різдво Христове;

8 березня – Міжнародний жіночий день;

1 та 2 травня – День Міжнародної солідарності трудящих;

9 травня – День Перемоги;

28 червня – День Конституції України;

24 серпня – День незалежності України.

Відповідно до Закону України «Про відпустки», в Україні встановлюються такі види відпусток:

щорічні відпустки:

- основна відпустка;
  - додаткова відпустка за роботу у шкідливих і важких умовах праці;
  - додаткова відпустка за особливий характер праці;
  - інші додаткові відпустки, передбачені законодавством;
- додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

творча відпустка;

соціальні відпустки:

- відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами;
  - відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
  - додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;
- відпустки без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором можуть установлюватись інші види відпусток.

Щорічна основна відпустка встановлюється не менше 24 календарних днів на рік. Додаткові відпустки надаються одночасно з основною або в інший час за бажанням працівника. Якщо працівник має право на додаткові відпустки за декількома підставами, то обирає одну з них.

Додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці надається тривалістю до 35 днів, за особливий характер праці – до 35 днів, за роботу на умовах ненормованого робочого дня – до 7 днів. Конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки встановлюється колективним або трудовим договором залежно від часу зайнятості працівника в цих умовах.

Загальна тривалість основної та додаткової відпусток не може перевищувати 59 календарних днів на рік, а для працівників, задіяних на гірничих роботах – 69 календарних днів. Забороняється ненадання щорічних відпусток повної тривалості протягом двох років підряд, а також ненадання їх протягом робочого року працівникам, які мають право на щорічні додаткові відпустки за роботу у шкідливих і важких умовах або з особливим характером праці.

4.11. Робочий час і час відпочинку неповнолітніх

Для працівників віком від 16 до 18 років робочий тиждень встановлюється тривалістю 36 годин на тиждень. Неповнолітні працівники, яким не виповнилось 16 років працюють не більше 24 годин на тиждень. Якщо ж робота проводиться у вільний від навчання час, тривалість робочого тижня не може становити більше половини зазначеної тривалості (відповідно – 18 та 12 годин на тиждень).

Працівників, яким не виповнилося 18 років, забороняється залучати до роботи в нічний час, до надурочних робіт, роботи у вихідні та святкові дні.

Щорічна основна відпустка особам віком до вісімнадцяти років надається тривалістю 31 календарний день. Неповнолітні працівники мають право на щорічну відпустку у зручний для них час, зокрема, до закінчення шестимісячного терміну безперервної роботи на підприємстві, в установі, організації. Забороняється ненадання щорічної відпустки повної тривалості протягом робочого року особам віком до вісімнадцяти років.

4.12. Трудова дисципліна

Трудова дисципліна – це неухильне виконання учасниками трудових відносин правил внутрішнього трудового розпорядку, норм законодавства про охорону праці. Для працівників є обов'язковим виконання розпоряджень власника та технологічної дисципліни, дбайливе ставлення до майна підприємства.

Трудова дисципліна на підприємстві забезпечується створенням відповідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, методами переконання, виховання і заохочення. Велику роль відіграє виховання у працівників свідомого ставлення до праці та заохочення до підвищення кваліфікації, а також продуктивності праці. Для підтримки такого ставлення працівників застосовуються заходи заохочення морального і матеріального характеру.

До моральних заохочень відносять, наприклад, оголошення подяки, нагородження грамотою, розміщення фотографії на Дошці Пошани підприємства, присвоєння почесних звань «Кращий за професією», «Передовик виробництва» тощо. Матеріальними заохоченнями є: нагородження цінним подарунком, виплата премії тощо. Заохочення оголошуються наказом або розпорядженням по підприємству та заносяться до трудової книжки працівника.

Працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки, надаються в першу чергу переваги та пільги в галузі соціально-культурного та житлово-побутового

обслуговування (путівки до санаторіїв і будинків відпочинку, поліпшення житлових умов і т. ін.). Таким працівникам надається також перевага при просуванні по роботі.

4.13. Правила внутрішнього трудового розпорядку

Правила внутрішнього трудового розпорядку – локальний нормативний акт, що приймається безпосередньо на підприємстві та поширює свою дію на працівників даного підприємства. Цим актом визначається режим роботи підприємства, зокрема, час початку і закінчення роботи, час початку та тривалість перерви для відпочинку і харчування. У ньому також містяться основні трудові обов'язки працівників та роботодавця, види заходів заохочення, що застосовуються до працівників підприємства, підстави і порядок їх застосування, підстави та порядок застосування дисциплінарних стягнень. Правила внутрішнього трудового розпорядку затверджуються трудовим колективом підприємства за поданням власника підприємства, який розробляє їх на підставі типових правил.

4.14. Види дисциплінарних стягнень

КЗпП України передбачає два види дисциплінарних стягнень, що можуть бути застосовані до працівників за порушення трудової дисципліни: догана та звільнення. Але законодавством, статутами і положеннями про дисципліну щодо окремих категорій працівників можуть бути передбачені інші заходи дисциплінарного впливу. За одне порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосоване лише одне дисциплінарне стягнення. Це означає, що роботодавець не може звільнити працівника за той самий дисциплінарний проступок, за який останньому вже була оголошена догана. Звільнення як крайній захід дисциплінарного впливу може застосовуватися тільки у чітко

визначених законом випадках – за грубе чи систематичне порушення трудової дисципліни.

Підставою для застосування дисциплінарних стягнень є вчинення працівником дисциплінарного проступку – винного протиправного діяння, яке полягає у порушенні трудової дисципліни, невиконанні або неналежному виконанні своїх трудових обов'язків.

4.15. Порядок накладення та зняття дисциплінарних стягнень

Право застосування дисциплінарних стягнень належить органіві, що має право приймати на роботу. До застосування дисциплінарного стягнення роботодавець зобов'язаний **затребувати** від працівника письмове пояснення щодо його проступку. Дисциплінарне стягнення не може бути застосоване пізніше шести місяців із дня скоєння проступку та пізніше 1 місяця з моменту, коли про нього стало відомо роботодавцю, не враховуючи час відсутності працівника у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю.

При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен урахувувати ступінь тяжкості вчиненого проступку та заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника. Роботодавець може передати питання про дисциплінарний проступок працівника.

Стягнення оголошується у наказі (розпорядженні) та повідомляється працівникові під розписку. Записи про дисциплінарні стягнення не заносяться до трудової книжки працівника (за виключенням запису про звільнення).

Працівник має право оскаржити дисциплінарне стягнення у визначеному законом порядку.

Працівник вважається таким, що має дисциплінарне стягнення протягом 1 року з дня його застосування останнього. Роботодавець може прийняти рішення про більш раннє скасування дисциплінарного стягнення з огляду на

сумлінну роботу працівника. Протягом дії дисциплінарного стягнення до працівника не застосовуються заходи заохочення.

4.16. Відповідальність за прогул

Оскільки застосування дисциплінарного стягнення є правом роботодавця, то захід обирається цілком на його розсуд. За прогул (відсутність без поважної причини на робочому місці, у тому числі протягом трьох годин протягом робочого дня) законодавством про працю передбачений такий суворий захід дисциплінарного впливу як звільнення (п. 4 ст. 40 КЗпП України). Але роботодавець, з огляду на попередню роботу та заподіяну шкоду може обмежитись винесенням догани.

4.17. Відповідальність за появу на роботі в нетверезому стані

Поява на робочому місці в стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння вважається одним із найгрубіших порушень дисципліни, а тому передбачає дисциплінарну відповідальність. Навіть за однократний проступок такого роду роботодавець має право звільнити працівника. Крім письмового пояснення працівника, у роботодавця повинно бути підтвердження відповідного стану працівника (результат медичного обстеження, показання свідків, акт, складений представниками власника та профспілки). Що стосується наркотичного чи токсичного сп'яніння, то засвідчити його має право тільки лікар

4.18. Матеріальна відповідальність працівників за шкоду, заподіяну з їхньої вини підприємству

Працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. Матеріальна відповідальність може бути покладена

незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за не отримані підприємством, установою, організацією прибутки і за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності. Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою роботодавця працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно чи поправити пошкоджене.

Працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток допускається лише у випадках, визначених законодавством. Такими випадками трудове законодавство вважає наступні (ст 134 КЗпП України):

1) між працівником і підприємством, установою, організацією укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

2) майно й інші цінності були отримані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;

3) шкоди завдано діями працівника, що мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

4) шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;

5) шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та

інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові у користування;

б) відповідно до законодавства, на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;

7) шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;

8) службова особа, винна у незаконному звільненні чи переведенні працівника на іншу роботу;

9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Розмір заподіяної підприємству, установі, організації шкоди визначається за фактичними втратами, на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей за вирахуванням зносу згідно із встановленими нормами. Розмір підлягаючої покриттю шкоди, яка заподіяна з вини кількох працівників і підлягає компенсуванню, визначається для кожного з них з урахуванням ступеня вини, виду та межі матеріальної відповідальності.

Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, провадиться за розпорядженням роботодавця, керівниками підприємств, установ, організацій та їх заступниками – за розпорядженням вищого у порядку підлеглості органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника.

Розпорядження роботодавця або вищого в порядку підлеглості органу має бути зроблене не пізніше двох тижнів із дня виявлення заподіяної працівником шкоди та звернене до виконання не раніше семи днів із дня повідомлення про це

працівникові. Якщо працівник не згоден із відрахуванням або його розміром, він може оскаржити дії роботодавця до КТС чи до суду. У решті випадків покриття шкоди провадиться шляхом подання власником або уповноваженим ним органом позову до районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду.

4.19. Порядок розгляду індивідуальних трудових спорів

Кодексом законів про працю України передбачено три способи вирішення трудових спорів – комісією з трудових спорів, судом і особливий порядок розгляду трудових спорів суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини (встановлюється спеціальним законодавством).

Комісія з трудових спорів (КТС) є спеціальним органом, що створюється на підприємствах із кількістю працюючих не менше 15 чоловік. КТС обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу. Організаційно-технічне забезпечення КТС здійснюється власником або уповноваженим ним органом. КТС підприємства, установи, організації має печатку встановленого зразка.

Трудовий спір підлягає розглядові у КТС, якщо працівник самостійно чи за участю профспівкової організації, що представляє його інтереси, не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах із власником або уповноваженим ним органом.

Працівник може звернутися до КТС у тримісячний строк із дня, коли він дізнався чи повинен був дізнатися про порушення свого права, а у спорах про виплату належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком.

КТС приймає рішення більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. Копії рішення комісії у триденний строк вручаються працівникові, власникові або уповноваженому ним органу.

Рішення КТС підлягає виконанню власником чи уповноваженим ним органом у триденний строк по закінченні десяти днів, передбачених на його оскарження. У разі невиконання власником або уповноваженим ним органом рішення КТС у встановлений строк посвідчення, що має силу виконавчого листа. На підставі посвідчення, пред'явленого не пізніше тримісячного строку до відділу державної виконавчої служби, державний виконавець виконує рішення комісії з трудових спорів у примусовому порядку.

На підставі ст. 55 Конституції України будь-який працівник має право звернутися за захистом свого порушеного права до суду. Отже, КТС нині не є обов'язковою первинною інстанцією вирішення індивідуальних трудових спорів. Законодавством визначені категорії працівників, які подають заяви безпосередньо до суду (працівники підприємств, де немає КТС; про поновлення на роботі; про зміну дати та формулювання причини звільнення, оплату за час вимушеного прогулу чи виконання нижчеоплачуваної роботи; керівника підприємства, його заступників, а також службових осіб, митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службових осіб державної контрольно-ревізійної служби й органів державного контролю за цінами; роботодавця про відшкодування працівниками матеріальної шкоди тощо).

Безпосередньо в районних, районних у місті, міських або міськрайонних судах розглядаються також спори про відмову у прийнятті на роботу працівників, запрошених на роботу в порядку переведення; молодих спеціалістів, які направлені на роботу на дане підприємство, до установи, організації; вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів – при наявності дитини віком до чотирнадцяти років; виборних працівників після закінчення строку повноважень; працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу; інших осіб, з якими власник чи уповноважений ним орган відповідно до

чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір.

Працівник може звернутися із заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до суду в тримісячний строк із дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення – у місячний строк із дня вручення копії наказу про звільнення чи з дня видачі трудової книжки.

У разі порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік із дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

У разі звільнення без законної підстави чи незаконного переведення на іншу роботу працівник повинен бути поновлений на попередній роботі органом, який розглядає трудовий спір. При винесенні рішення про поновлення на роботі орган, що розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік.

Глава 5. Законодавство про соціальний захист і охорону здоров'я.

5.1. Поняття соціального страхування та соціального забезпечення

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхових внесків роботодавцем, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Залежно від страхового випадку є такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування:

- пенсійне страхування;
- страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням;
- медичне страхування;
- страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- страхування на випадок безробіття.

Державою створюються відповідні страхові фонди, що беруть на себе зобов'язання щодо збору страхових внесків і надання застрахованим особам матеріального забезпечення та соціальних послуг при настанні страхових випадків.

Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок, із настанням якого у застрахованої особи (члена її сім'ї, іншої особи) виникає право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг.

Соціальне забезпечення – це форма розподілу матеріальних благ із метою задоволення життєво необхідних індивідуальних потреб громадян при настанні соціального ризику за рахунок спеціальних соціальних фондів або за рахунок бюджетів різних рівнів (державного та місцевих) у випадках і на умовах, встановлених у законі.

Соціальному забезпеченню, відповідно до ст. 46 Конституції України, підлягають всі громадяни незалежно від громадянства, форми та виду суспільнокорисної діяльності. Держава гарантує, що забезпечення здійснюється у випадках настання соціального ризику на рівні не нижче встановлених соціальних стандартів.

Державні соціальні гарантії – це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

5.2. Види пенсій за законодавством України

Відповідно до чинного законодавства, в Україні запроваджується трьохрівнева система пенсійного забезпечення: 1 рівень – виплати із солідарної системи; 2 рівень – виплати із Накопичувального фонду; 3 рівень – недержавне пенсійне забезпечення.

Відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», за рахунок коштів Пенсійного фонду в солідарній системі призначаються такі пенсійні виплати: пенсія за віком; пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства); пенсія у зв'язку з втратою годувальника. Особі, яка має одночасно право на різні види пенсії (за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника), призначається один із цих видів пенсії за її вибором.

За рахунок коштів Накопичувального фонду, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснюються такі пенсійні виплати: довічна пенсія з установленим періодом; довічна обумовлена пенсія; довічна пенсія подружжя; одноразова виплата. Особі, яка має право на довічну пенсію, призначається один із видів довічної пенсії за її вибором.

Участь у недержавному пенсійному забезпеченні добровільна. Роботодавці можуть запроваджувати створення професійних пенсійних фондів, працівники – індивідуально приймати участь у корпоративних пенсійних фондах.

Для визначення права особи на пенсійні виплати та їхнього розміру велике значення має її страховий стаж – період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню і за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок.

Право на призначення пенсії за віком мають чоловіки після досягнення 60 років, а також жінки – 55 років і наявності страхового стажу не менше п'яти років. Мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 25, а у жінок – 20 років страхового стажу встановлюється у розмірі визначеного законом прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. За наявності страхового стажу меншої тривалості, пенсія за віком встановлюється у розмірі, пропорційному наявному страховому стажу, виходячи з мінімального розміру пенсії за віком.

Пенсія по інвалідності призначається в разі настання інвалідності, що спричинила повну чи часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства) за наявності страхового стажу на момент настання інвалідності або звернення за пенсією: до досягнення особою 23 років включно – 2 роки; від 24 років до досягнення особою 26 років включно – 3 роки; від 27 років до досягнення особою

31 року включно – 4 роки; для осіб 32 років і старших – 5 років.

Залежно від ступеня втрати працездатності визначено три групи інвалідності. Пенсія по інвалідності залежно від групи інвалідності призначається в таких розмірах: інвалідам I групи – 100 відсотків пенсії за віком; інвалідам II групи – 90 відсотків пенсії за віком; інвалідам III групи – 50 відсотків пенсії за віком. Пенсія по інвалідності призначається на увесь строк встановлення інвалідності. Інвалідам – чоловікам старше 60 років і жінкам старше 55 років пенсії по інвалідності призначаються довічно.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності у годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по інвалідності, а в разі смерті пенсіонера – незалежно від тривалості страхового стажу. При цьому дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається в розмірі: на одного непрацездатного члена сім'ї – 50 відсотків пенсії за віком померлого годувальника; на двох та більше непрацездатних членів сім'ї – 100 відсотків пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними рівними частками. На всіх членів сім'ї, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, призначається одна спільна пенсія.

5.3. Види соціальної допомоги сім'ям із дітьми

Відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», призначаються такі види державної допомоги сім'ям із дітьми:

- 1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- 2) одноразова допомога при народженні дитини;
- 3) допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

4) допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;

5) допомога на дітей самотніми матерями.

Покриття витрат на виплату державної допомоги сім'ям із дітьми здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України.

Перші три види допомоги особам, застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, виплачуються Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Право на допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами мають всі жінки. Допомога виплачується у вигляді оплати відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами (126 днів, у разі ускладнень – 140 днів). Допомога надається у розмірі 100 відсотків місячного доходу жінки, але не менше прожиткового мінімуму для працездатної особи із розрахунку на місяць.

Одноразова допомога при народженні дитини надається одному з батьків. Допомога при народженні дитини надається у сумі, кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років, встановленого на день народження дитини.

Право на допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку має особа, яка фактично здійснює догляд за дитиною. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку виплачується щомісяця з дня призначення допомоги по догляду за дитиною до моменту досягнення дитиною вказаного віку включно. Усиновителям та опікунам допомога призначається не раніше, ніж із дня прийняття рішення про усиовлення чи встановлення опіки. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається у розмірі встановленого законом прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років. У разі народження (усиовлення, встановлення опіки) двох і більше дітей допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається на кожну дитину.

Допомога на дітей, які перебувають під опікою або піклуванням, призначається особам, визначеним в установленому законом порядку опікунами чи піклувальниками дітей, що внаслідок смерті батьків, позбавлення їх батьківських прав, хвороби батьків або з інших причин залишилися без батьківського піклування. Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, надається у розмірі, що дорівнює різниці між прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів і пенсій за попередні шість місяців.

Право на допомогу на дітей самотніми матеріями мають самотні матері (які не перебувають у шлюбі), самотні усиновителі, якщо у свідоцтві про народження дитини (рішенні про усиновлення дитини) відсутній запис про батька (матір) або запис про батька (матір) проведено в установленому порядку державним органом реєстрації актів цивільного стану за вказівкою матері (батька, усиновителя) дитини. Допомога на дітей самотніми матеріями, які мають дітей віком до 18 років (якщо діти навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах, – до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років), надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

5.4. Юридичні гарантії права на охорону здоров'я

Ст. 49 Конституції України проголошує: «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава

створює умови для ефективного та доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності».

Основи законодавства України про охорону здоров'я визначають, що кожна людина має природне невід'ємне та непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство та держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я та збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я у діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, вдосконалення медичної допомоги та запровадження здорового способу життя.

Державні, громадські або інші органи, підприємства, установи, організації, посадові особи і громадяни зобов'язані забезпечити пріоритетність охорони здоров'я у власній діяльності, не завдавати шкоди здоров'ю населення й окремих осіб, у межах своєї компетенції подавати допомогу хворим, інвалідам та потерпілим від нещасних випадків, сприяти працівникам органів і закладів охорони здоров'я в їх діяльності, а також виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством про охорону здоров'я.

Право на охорону здоров'я включає:

а) життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування та забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини;

б) безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;

в) санітарно-епідемічне благополуччя території та населеного пункту, де він проживає;

г) безпечні та здорові умови праці, навчання, побуту і відпочинку;

- д) кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря та закладу охорони здоров'я;
- е) достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі та можливі фактори ризику, а також їх ступінь;
- є) участь в обговоренні проектів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в галузі охорони здоров'я;
- ж) участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством;
- з) можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;
- и) правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я;
- і) відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди;
- ї) оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я;
- й) можливість проведення незалежної медичної експертизи у разі незгоди громадянина з висновками державної медичної експертизи, застосування до нього заходів примусового лікування та в інших випадках, коли діями працівників охорони здоров'я можуть бути умалені загально визнані права людини і громадянина.
- Держава, згідно з Конституцією України, гарантує всім громадянам реалізацію їх прав у галузі охорони здоров'я шляхом:
- а) створення розгалуженої мережі закладів охорони здоров'я;
- б) організації та проведення системи державних і громадських заходів щодо охорони та зміцнення здоров'я;
- в) подання всім громадянам гарантованого рівня медико-санітарної допомоги у обсязі, що встановлюється Кабінетом Міністрів України;

г) здійснення державного і можливості громадського контролю та нагляду в галузі охорони здоров'я;

д) організації державної системи збирання, обробки й аналізу соціальної, екологічної та спеціальної медичної статистичної інформації;

е) встановлення відповідальності за порушення прав і законних інтересів громадян у галузі охорони здоров'я.

Держава організує матеріально-технічне забезпечення охорони здоров'я в обсязі, необхідному для подання населенню гарантованого рівня медико-санітарної допомоги. Всі заклади охорони здоров'я мають право самостійно вирішувати питання свого матеріально-технічного забезпечення. Держава сприяє виробництву медичної апаратури, інструментарію, обладнання, лабораторних реактивів, ліків, протезних і гігієнічних засобів та інших виробів, необхідних для охорони здоров'я, а також розвитку торгівлі цими виробами.

Заклади охорони здоров'я, особи, які здійснюють підприємницьку діяльність в галузі охорони здоров'я, а також суб'єкти господарювання, що виробляють продукцію, необхідну для забезпечення діяльності закладів охорони здоров'я, користуються податковими та іншими пільгами, передбаченими законодавством.

Вищий нагляд за дотриманням законодавства про охорону здоров'я здійснюють Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори.

Глава 6. Фінансове законодавство (матеріали на рецензії).

6.1. Поняття податку

Податки – основне джерело бюджетних доходів. Конституція України встановила обов'язок кожного, хто має доходи, сплачувати податки.

В Україні немає Податкового кодексу, тому основоположним законом є Закон України «Про систему оподаткування» від 25.06.1991 року, в якому подаються основні визначення, сформульовані принципи оподаткування, перераховані не тільки усі податки, а й усі обов'язкові платежі, за рахунок котрих формується доходна частина бюджету.

Ст. 2 Закону «Про систему оподаткування» подає визначення не тільки податку, але й одночасно збору, під якими розуміється обов'язковий внесок доу бюджет відповідного рівня або державний цільовий фонд, що здійснюється платниками в порядку і на умовах, які визначаються законами України про оподаткування.

Обов'язок сплати податку за Конституцією виникає тоді, коли у власника з'являється дохід; які податки повинен сплачувати цей власник, скільки і коли визначає податкове законодавство.

Ст. 92 Конституції України встановила, що система оподаткування, податки та збори в Україні встановлюються виключно законами.

Податок має свої ознаки, які відрізняють його від усіх інших платежів, а саме:

- 1) вводяться податки тільки законами;
- 2) при справлянні податків відбувається відчуження власності фізичних і юридичних осіб на користь держави чи органу місцевого самоврядування;
- 3) законом встановлюється обов'язковість сплати;
- 4) існує індивідуальна безвідплатність;
- 5) відсутність цільового призначення;

б) застосування примусової сили при невиконанні припису держави;

7) платіж здійснюється у грошовій формі;

8) платіж надходить до бюджетів відповідного рівня або цільових фондів.

Отже, *податок* – це обов’язковий, індивідуально безвідплатний платіж, що справляється з юридичних і фізичних осіб у формі забезпеченого державним примусом законного відчуження належних їм на праві власності, господарського відання чи оперативного управління коштів, із метою фінансування завдань і функцій держави та місцевих органів самоврядування.

Податки мають функції, що відбивають їхню сутність, є похідними від функцій фінансів і реалізують ті ж завдання, але в більш вузьких межах. Функції податків можна згрупувати у два блоки: основні та додаткові.

До основних функцій податку відносять фіскальну, регулюючу та контрольну. Саме на підґрунті цих функцій будують податковий механізм, і, діючи спільно, вони складають цільний комплекс.

Додаткові функції деталізують головні цілі, реалізовані через підсистему основних функцій. Крім того, якщо основні функції обов’язкові для всіх видів податків, то додаткові є факультативними і не обов’язково представлені за всіма податками.

Основні функції податку:

1. *Фіскальна.* Вона є найважливішою функцією податків. У даному випадку податки виконують своє основне призначення – насичення дохідної частини бюджету, доходів держави для задоволення потреб суспільства. Дуже важливо зазначити стабільність фіскальної функції податків. Останнє означає не просте формування переліку надходжень до бюджету, а механізм цих надходжень, який діє на постійній, стабільній основі, що забезпечує централізоване справляння податків, співвідношення з витратами бюджетів.

2. *Регулююча* функція служить своєрідним доповненням попередньої та торкається як регулювання виробництва, так і регулювання споживання (наприклад, непрямі податки).

3. *Контрольна* функція реалізується під час оподаткування, регламентації державою фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій, отримання доходів громадянами, використання ними майна. За допомогою цієї функції оцінюють раціональність, збалансованість податкової системи, кожного податку окремо, перевіряють, наскільки податки відповідають реалізації мети у сформованих умовах.

Додаткові функції податку утворюють підсистему, яка охоплює такі види функцій:

1. *Розподільна* функція становить собою своєрідне відображення фіскальної: потрібно наповнити скарбницю, щоб потім розподілити отримані кошти. Але на стадії розподілу ця функція дуже тісно переплітається з регулюючою, і в одній дії можуть виявлятися обидві функції. Наприклад, непрямі податки, регулюючи споживання, створюють основи для перерозподілу коштів одних платників на користь інших.

2. *Стимулююча* (дестимулююча) функція створює орієнтири для розвитку чи згортання виробництва, діяльності. Ця функція пов'язана із застосуванням механізму пільг, зміною об'єкта оподаткування, зменшенням оподатковуваної бази. Можна сказати, що ця функція є підвідом регулюючої.

3. *Накопичувальна* функція являє собою своєрідне узагальнення всіх попередніх функцій

Кожна функція відображує певний бік податкових відносин, але вони зовсім різні.

Фіскальна функція втілює фінансовий інтерес держави, який ніколи не може збігатися з фінансовим інтересом платника.

Регулююча функція спрямована на підтримку платника, збалансування попиту і пропозицій, вирівнювання доходів окремих соціальних груп.

У податковій політиці, яку проводить будь-яка держава, використовуються організаційно-правові методи управління податками. У податкових законах встановлюються різні податкові ставки, способи оподаткування, пільги, за допомогою котрих держава і впливає на економіку.

Усю сукупність обов'язкових платежів податкового характеру може бути класифіковано за декількома підставами.

Залежно від компетенції органу, що вводить дію податкового платежу на відповідній території:

а) загальнодержавні – податки та збори, які встановлює Верховна Рада України, вводять у дію виключно закони, що стосуються всієї території держави;

б) місцеві – податки та збори, перелік яких установила Верховна Рада України, вводять у дію нормативні правові акти представницьких органів місцевого самоврядування, діють території відповідних територіальних утворень.

Залежно від каналу надходження. Відповідно до бюджетної системи України, податкові платежі надходять до бюджетів різних рівнів, на основі чого можна поділити їх на закріплені та регулюючі. *Залежно від платника:*

а) податки з юридичних осіб (податок на прибуток і т.д.).

б) податки з фізичних осіб (податок на доходи фізичних осіб тощо).

в) змішані – податки, що сплачують як юридичні особи так і фізичні особи (податок із власників транспортних засобів, земельні податки і т.д.). До того ж змішані податки можна розділити на:

- податки, які визначають наявністю певних матеріальних благ (транспортні засоби, ділянка землі);

- податки, що визначають діяльністю платників (податок на додану вартість, акцизний збір).

4. *Залежно від форми оподаткування:*

1) прями (прибутково-майнові) – податки, які справляють у процесі придбання й акумуляції матеріальних благ,

визначають за розміром об'єкта оподаткування, включають у ціну товару й сплачують виробник або власник. Прямі податки, відповідно, підрозділяють на:

а) особисті – податки, які сплачує платник податків за рахунок і залежно від отриманого ним доходу (прибутку), враховують платоспроможність платника;

б) реальні – податки, які сплачують із майна, в основі яких лежить не реальний, а передбачуваний середній дохід.

2) непрямі (на споживання) – податки, що справляють у процесі витрат матеріальних благ, визначають за розміром споживання, включають у вигляді надбавки до ціни реалізації товару і сплачує споживач.

5. Залежно від способу справляння:

- часткові (кількісні) – встановлюють розмір податку для кожного платника окремо, враховують майновий стан платника та його можливості сплати. Загальну величину податку формують як суму платежів окремих платників.

- розкладкові (репатріаційні) – податки, що нараховують на цілу корпорацію платників, які самостійно здійснюють між собою остаточний розподіл податкового тягаря.

6. Залежно від характеру використання:

- загального призначення – податки, що використовують на загальні цілі, без конкретизації заходів, на які їх витрачають (фактично це й є дійсно податки).

- цільові податки – податки, які зараховують у позабюджетні цільові фонди та які призначено для цільового використання.

7. Залежно від періодичності справляння:

- разові – податки, які справляють один раз протягом визначеного часу (найчастіше – податкового періоду) при здійсненні певних дій (податок із власників транспортних засобів).

- систематичні (регулярні) – податки, які справляють

регулярно, через певні проміжки часу та протягом усього періоду володіння чи діяльності платника (щомісячні, поквартальні).

6.2. Податок з доходів фізичних осіб

Найважливішим видом податків із фізичних осіб, притаманним будь-якій податковій системі, є прибутковий податок. З 1 січня 2004 року в Україні сплату цього обов'язкового платежу здійснюють на підставі Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22 травня 2003 року.

Податок із доходів фізичних осіб – плата фізичної особи за послуги, що надаються їй територіальною громадою, на території якої така фізична особа має податкову адресу або розташовано особу, що утримує цей податок відповідно до цього Закону.

Податкова адреса фізичної особи – місце постійного чи переважного проживання платника податку, місце податкової реєстрації платника податку, визначене згідно із законодавством.

Податковий агент – юридична особа (її філія, відділення, інший відокремлений підрозділ) або фізична особа чи представництво нерезидента – юридичної особи, які незалежно від їх організаційно-правового статусу та способу оподаткування іншими податками зобов'язані нараховувати, утримувати і сплачувати цей податок до бюджету від імені та за рахунок платника податку, вести податковий облік і подавати податкову звітність податковим органам відповідно до закону, а також нести відповідальність за порушення норм цього Закону.

Податковим агентом, зокрема є, фізична особа, що є суб'єктом підприємницької діяльності чи здійснює незалежну професійну діяльність, яка використовує найману працю інших фізичних осіб і має обов'язки щодо виплати заробітної плати (інших виплат і винагород) цим фізичним особам.

Платниками податку (суб'єктами оподаткування), згідно з цим Законом, є фізичні особи – громадяни України, особи без громадянства та громадяни іноземної держави: резиденти, які отримують як доходи за джерелом їхнього походження з території України, так і іноземні доходи та нерезиденти, які отримують доходи за джерелом їхнього походження з території України.

Резидентом є фізична особа, яка має місце проживання в Україні. У тому випадку фізична особа має місце проживання одночасно і в іноземній державі, її вважають резидентом, якщо така особа має місце постійного проживання в Україні та якщо має тісніші особисті чи економічні зв'язки (центр життєвих інтересів) в Україні.

У тому випадку, коли державу, в якій фізична особа має центр життєвих інтересів, не можна визначити, або якщо фізична особа не має місця постійного проживання у жодній із держав, вона вважається резидентом, якщо перебуває в Україні не менше 183 днів (включаючи день приїзду та від'їзду) протягом періоду або періодів податкового року.

Не є платником податку нерезидент, який отримує доходи за джерелом їх походження з території України і має дипломатичні привілеї та імунітет, встановлені на умовах взаємності міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, щодо доходів, отримуваних ним безпосередньо від здійснення такої дипломатичної чи прирівняної до неї таким міжнародним договором іншої діяльності.

Якщо платник податку помирає або визнається судом померлим чи безвісно відсутнім, то податок за останній податковий період справляється з активів такого платника податку (нарахованих на його користь доходів) при відкритті спадщини, з урахуванням обмежень, встановлених законом.

Об'єктом оподаткування резидента є:

1. Загальний місячний оподатковуваний дохід.

2. Чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального річного оподаткованого доходу на суму податкового кредиту такого звітного року.

3. Доходи з джерелом їх походження з України, що підлягають кінцевому оподаткуванню при їх виплаті;

4. Іноземні доходи.

Об'єктом оподаткування нерезидента є:

1. Загальний місячний оподатковуваний дохід за джерелом його походження з України.

2. Загальний річний оподатковуваний дохід за джерелом його походження з України;

3. Доходи за джерелом їх походження з України, які підлягають кінцевому оподаткуванню при їх виплаті.

Податковий кредит – сума (вартість) витрат, понесених платником податку – резидентом у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у резидентів – фізичних або юридичних осіб протягом звітного року (крім витрат на сплату податку на додану вартість та акцизного збору), на суму яких дозволяється зменшення суми його загального річного оподаткованого доходу, отриманого за наслідками такого звітного року, у випадках, визначених цим Законом.

Об'єкт оподаткування тісно пов'язаний із категорією платників податку, оскільки обов'язки платника податків виникають за наявності у нього об'єкта оподаткування і на підставах, встановлених законодавчими актами.

Загальний річний оподатковуваний дохід складається із суми загальних місячних оподатковуваних доходів звітного року, а також іноземних доходів, отриманих протягом такого звітного року.

У Законі встановлено декілька *ставок податку* із доходу фізичних осіб, однак базовою є ставка 15 % від об'єкта оподаткування. Методику нарахування ставок наведено у Законі.

Глава 7. Законодавство про підприємницьку діяльність.

7.1. Поняття підприємницької діяльності

Відповідно до ст.42 Господарського кодексу України (надалі – ГК України), підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, яка здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та отримання прибутку.

Підприємництво варто відмежовувати від інших видів діяльності, що пов'язані з отриманням прибутку (наприклад, отримання прибутку за трудовим договором, отримання стипендії, отримання авторської винагороди тощо).

Серед визначальних ознак підприємницької діяльності, які відрізняють її від інших суспільних відносин, слід назвати такі.

1. *Підприємництво – це самостійна діяльність.* Ст.42 Конституції України проголошує право кожного на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом. Самостійність підприємницької діяльності, відповідно до ст.45 ГК України, полягає в можливості її здійснення в будь-яких організаційно-правових формах, які передбачені у законодавстві, на вибір підприємця. Також фізичні особи мають можливість зареєструватись як громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності та провадити таким чином діяльність без створення організації. По-друге, зважаючи на передбачений ч.1 ст.44 ГК України принцип вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності, підприємці мають право здійснювати самостійно будь-яку діяльність відповідно до потреб ринку, на власний розсуд приймаючи відповідні рішення, що не суперечать законодавству.

2. *Підприємництво – це ініціативна діяльність.* Це означає, що зайняття підприємницькою діяльністю є добровільним вчинком. Жоден державний орган, недержавна організація, посадова особа не можуть примусити до зайняття

підприємницькою діяльністю. Проте, це не означає, що особа не може бути примушена до виконання добровільно взятих на себе зобов'язань (наприклад, за договором, укладеним у процесі впровадження підприємницької діяльності) чи зобов'язань, які передбачені державою і впливають зі здійснення особою підприємницької діяльності (наприклад, зобов'язань зі сплати податків).

3. *Підприємництво – це систематична діяльність.* Проте чітких кількісних критеріїв систематичності (тобто, скільки разів потрібно зайнятися діяльністю для того, щоб вона вважалася підприємницькою) законодавством не встановлено. У літературі висловлюється думка про можливість застосування в цьому разі Декрету Кабінету Міністрів України «Про податок на промисел», за змістом ст.1 якого систематичним вважається продаж вироблених, перероблених та куплених продукції, речей, товарів, що здійснюється більше чотирьох разів протягом календарного року. Тому, ознаку підприємництва має діяльність, яка провадиться фізичними або юридичними особами більше чотирьох разів на рік із вироблення, продажу товарів і послуг.

4. *Підприємництво – це діяльність на власний ризик.* За порушення договірних зобов'язань, кредитно-розрахункової та податкової дисципліни, вимог до якості продукції й інших правил здійснення господарської діяльності підприємство та приватний підприємець самостійно несуть відповідальність, передбачену законодавством України. Суб'єкт підприємницької діяльності бере на себе як позитивні, так і негативні наслідки підприємницької діяльності. Підтвердженням цього є положення Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України), що встановлюють самостійну відповідальність фізичної особи-підприємця (ст.52) та юридичної особи (ст.96) за зобов'язаннями, пов'язаними з їх підприємницькою діяльністю. За загальними правилами ч.3 ст.96 ЦК України учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника

(засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом. Законодавство розрізняє відповідальність юридичної особи за наслідки своєї господарської діяльності (ризик) і відповідальність її засновника із винятками, передбаченими законодавством. Не є, наприклад, обставинами, які виключають відповідальність (ризик настання негативних наслідків) відсутність на ринку товарів, послуг, збільшення вартості товарів тощо.

5. *Підприємництво – це господарська діяльність.* Це означає, що, незважаючи на свою специфіку, підприємницька діяльність є складовою ширшого за обсягом поняття «господарська діяльність». Відповідно до ст.3 ГК України, під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт або надання послуг вартісного характеру, які мають цінову визначеність.

6. *Підприємництво – це діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями).* Підприємницька діяльність провадиться фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством. Підприємницькою діяльністю можуть займатися як юридичні, так і фізичні особи, які набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності за правилами Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців». Відповідно до ч.3 ст.50 ЦК України, якщо особа розпочала підприємницьку діяльність без державної реєстрації, уклавши відповідні договори, вона не має права оспорювати ці договори на тій підставі, що вона не є підприємцем. Таким чином, закон допускає можливість зайняття підприємницькою, за своїми ознаками, діяльністю, але без державної реєстрації себе як підприємця. Видається, якщо фізична особа самостійно поклала на себе обов'язок виконувати укладені договори як підприємець, то вона в силу закону позбавляється можливості оспорювати ці договори, у

випадку їх невиконання. Це правило є винятком, а не правилом.

7. Підприємництво – це діяльність, спрямована на досягнення економічного та соціального результату. Під економічним результатом при здійсненні підприємницької діяльності слід розуміти отримання прибутків суб'єктами господарювання від своєї діяльності, утворення конкурентного середовища, насичення ринку товарами та послугами, активізація міжнародних економічних стосунків, створення нових робочих місць. Прибутковість підприємницької діяльності створює фінансове підґрунтя для соціально корисної діяльності (благодійництво, спонсорство, підтримка культури, спорту тощо).

8. Метою підприємницької діяльності є отримання прибутку. Ця мета знаходить своє відображення в установчих документах суб'єкта підприємницької діяльності та втілюється в його практичній діяльності. Якщо метою тієї чи іншої діяльності не є отримання прибутку, вона не може бути віднесена до підприємницької. За цією ж ознакою підприємницька діяльність відмежовується від господарської діяльності, в якій отримання прибутку не ставиться за основну мету.

Таким чином, підприємницькою діяльністю є самостійна, ініціативна (активна), систематична, на власний ризик господарська діяльність зареєстрованих у відповідному порядку суб'єктів господарювання (підприємців) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та отримання прибутку.

7.2. Основні організаційно-правові форми підприємницької діяльності

Відповідно до ст.45 ГК України, підприємництво в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця. Організаційно-правова форма господарювання – це форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з

відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності за зобов'язаннями підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу отриманих прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо.

За суб'єктною ознакою підприємницьку діяльність можна поділити на *підприємництво без створення юридичної особи* (просте) та *підприємництво зі створенням юридичної особи* (складне). Просте підприємництво здійснюється фізичними особами, які набули в установленому порядку статусу суб'єкта підприємницької діяльності чи декількома суб'єктами підприємницької діяльності без створення юридичної особи на підставі договору простого товариства. Складне підприємництво здійснюється юридичними особами або їх об'єднаннями.

Загальні положення щодо осіб, які можуть займатися підприємницькою діяльністю, містяться у ГК України та ЦК України. При характеристиці цих осіб допускається існування декількох термінів: «суб'єкт підприємницької діяльності» (ст.ст. 74, 130, 209 ГК України), «суб'єкт підприємництва» (ст.ст. 3, 45, гл. 23 ГК України), а також „підприємець» (ст.ст. 21, 46 ГК України). Натомість ЦК України відмовляється від єдиного узагальнюючого поняття і запроваджує термін „підприємець» до фізичних осіб, а також поняття «підприємницькі» стосовно юридичних осіб – товариств. Відповідно до ст.9 ЦК України, окремим законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання, тому будемо використовувати термінологію, що вживає ГК України.

ГК України не містить чіткого визначення поняття «суб'єкт підприємницької діяльності», формулюючи його опосередковано через поняття «господарська діяльність» і «суб'єкт господарювання». Суб'єктами підприємництва вважаються особи, які займаються підприємницькою діяльністю для досягнення економічних і соціальних

результатів і з метою отримання прибутку (ч.2 ст.3 ГК України). Ст.42 ГК України, визначаючи підприємництво як вид господарської діяльності, прирівнює суб'єктів господарювання, що здійснюють господарську діяльність з ознаками підприємницької, до підприємців. Тому, виходячи з цього, поняття суб'єкта підприємницької діяльності варто розглядати крізь призму визначення поняття „суб'єкт господарської діяльності» з урахуванням специфіки, обумовленої зайняттям саме підприємницькою діяльністю. Відповідно до ч. 1 ст. 55 ГК України, *суб'єктами господарювання (підприємцями)* визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську (підприємницьку) діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Починаючи характеристику організаційно-правових форм підприємництва, слід зауважити, що ч. 2 ст. 55 ГК України містить загальний перелік суб'єктів господарювання, який можна застосувати і для класифікації суб'єктів підприємницької діяльності. Ними вважаються:

1) *фізичні особи* – громадяни України, іноземці та особи без громадянства, що здійснюють господарську діяльність і зареєстровані відповідно до закону як підприємці;

2) *господарські організації* – юридичні особи, створені відповідно до ЦК України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до ГК України, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані в установленому законом порядку;

3) *філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці)*, утворені ними для здійснення господарської діяльності.

До першої категорії суб'єктів господарської діяльності п. 2 ч. 2 ст. 55 ГК України відносить *фізичних осіб*. ГК України дозволяє займатися господарською діяльністю як

громадянам України, так і іноземцям та особам без громадянства, зареєстрованим відповідно до закону як підприємці. Згідно зі ст. 129 ГК України, іноземці та особи без громадянства при здійсненні господарської діяльності в Україні користуються такими самими правами і мають такі ж обов'язки, як і громадяни України, якщо інше не передбачено ГК України, іншими законами. До законів, які обмежують права іноземних громадян та осіб без громадянства, належать, зокрема, положення Земельного кодексу України, що, наприклад, забороняють таким особам передавати землі сільськогосподарського призначення у власність (ч. 4. ст. 22 ЗК України).

Одним із проявів свободи підприємницької діяльності є можливість створення простого товариства без створення юридичної особи на підставі договору простого товариства. Так, відповідно до ст. 1132 ЦК України, за договором простого товариства сторони (учасники) беруть зобов'язання об'єднати свої вклади та спільно діяти з метою отримання прибутку чи досягнення іншої мети. Під час ведення спільних справ кожний учасник договору простого товариства має право діяти від імені всіх учасників, якщо договором простого товариства не встановлено, що ведення справ здійснюється окремими учасниками або спільно всіма учасниками договору простого товариства.

До другої групи відносяться юридичні особи. Поняття юридичної особи міститься у ч. 1 ст. 80 ЦК України. Юридичною особою визнається організація, створена і зареєстрована в установленому законом порядку. Вона наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді. Правовий статус юридичної особи характеризується специфікою, яка відрізняє юридичну особу від інших суб'єктів господарської діяльності. Юридичною особою є організація, тобто колективне утворення, що характеризується наявністю організаційної єдності. Організаційна єдність проявляється у визначеній установчими цілями юридичної особи внутрішній

структурі, ієрархії, підлеглості органів управління, які складають цю структуру, а також чіткій регламентації відносин між усіма її складовими. Юридична особа має відокремлене майно, базою для формування якого є майно, що передається засновником під час її створення. Юридична особа несе самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями, крім випадків, встановлених законом та установчими документами юридичної особи. Для набуття статусу юридичної особи організація повинна пройти процедуру державної реєстрації, що впливає з визначення юридичної особи і підтверджено ч.4 ст.87 ЦК України. Саме після державної реєстрації організація набуває права виступати в цивільному обороті (укладати правочини тощо) й інші права, а отже – цивільну право- та дієздатність.

У ст. 3 ГК України передбачається можливість провадження в Україні господарської комерційної діяльності (підприємництва) та господарської некомерційної діяльності. ГК України, характеризуючи суб'єктів господарювання, у главах 4, 5 виділяє загальні положення щодо організаційно-правових форм юридичних осіб-підприємців (ст. 45 ГК України) та юридичних осіб – суб'єктів некомерційної господарської діяльності (ст. 53 ГК України).

Так, відповідно до ст. 45 ГК України, підприємництво в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця. Вибір підприємця щодо конкретної організаційно-правової форми юридичної особи – суб'єкта підприємництва обмежений існуванням відповідного положення щодо неї у законі. Схоже, але не тотожне положення містить ГК України щодо суб'єктів некомерційної господарської діяльності, зазначаючи, що така діяльність може здійснюватися суб'єктами господарювання в організаційних формах, які визначаються власником або відповідним органом управління чи органом місцевого самоврядування з урахуванням вимог, передбачених ГК України й іншими законами (ст. 53).

Особливості їх статусу регулюються ст.131 ГК України та іншими законами.

Подібний поділ юридичних осіб залежно від характеру та цілей їх діяльності є й у ЦК України. Згідно зі ст. 83 ЦК, України юридичні особи можуть створюватися у формі підприємств, товариств, установ і в інших формах, встановлених законом.

Підприємство, відповідно до ст. 62 ГК України, – це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади чи органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності. Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів: 1) приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи); 2) підприємство, яке діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності); 3) комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади; 4) державне підприємство, яке діє на основі державної власності; 5) підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

Залежно від способу утворення (заснування) і формування статутного фонду в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні. *Унітарне підприємство* створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує, відповідно до закону, статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо чи через керівника, що ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або

на приватній власності засновника. Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома чи більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, які ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів і ризиків підприємства. *Корпоративними* є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Товариством вважається організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), що мають право участі у цьому товаристві. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про господарські товариства», господарськими товариствами визнаються підприємства, установи, організації, створені на засадах угоди юридичними особами та громадянами шляхом об'єднання їх майна і підприємницької діяльності з метою отримання прибутку. Товариство може бути створене однією особою, якщо інше не встановлено законом. *Установою* є організація, створена однією чи кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна. Цей поділ має загальний характер і має на меті лише відокремлення юридичних осіб, що займатимуться діяльністю, метою якої є отримання прибутку або досягнення соціального ефекту та засновники яких матимуть право брати участь у їх управлінні (товариства), від юридичних осіб, що виконуватимуть визначені відповідними документами функції за рахунок виділеного їм майна, а засновники не матимуть права брати участь в управлінні ними (установи). Ці поняття фактично не є організаційно-правовими формами, а збірними поняттями, які включають у себе конкретні організаційно-правові форми, передбачені як ЦК України

(господарські товариства, виробничі кооперативи тощо), так і ГК України (підприємства різних видів, їх об'єднання тощо) й іншими законодавчими актами України.

ЦК України поділяє усі товариства на підприємницькі та непідприємницькі, що відповідає зазначеним положенням ГК України щодо існування суб'єктів підприємницької діяльності та суб'єктів господарської некомерційної діяльності. У ст.84 ЦК України встановлює положення, відповідно до якого товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність із метою отримання прибутку і наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) чи виробничі кооперативи.

Повним є товариство, учасники якого, відповідно до укладеного між ними договору, здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства та солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить (ст. 119 ЦК України).

Командитним товариством є товариство, в якому разом з учасниками, що здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один або кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів і не беруть участі в діяльності товариства (ст. 133 ЦК України).

Товариством з обмеженою відповідальністю є засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, що їх розмір встановлюється статутом (ст. 140 ЦК України).

Товариством із додатковою відповідальністю є товариство, засноване однією чи кількома особами, статутний капітал якого поділений на частки, що їх розмір визначений

статутом. Учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу. У разі визнання банкрутом одного з учасників його відповідальність за зобов'язаннями товариства розподіляється між іншими учасниками товариства пропорційно їх часткам у статутному капіталі товариства (ст. 151 ЦК України).

Акціонерним є товариство, статутний капітал якого поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості (ст. 152 ЦК України).

Відповідно до ст. 85 ЦК України, *непідприємницькими товариствами* є товариства, які не мають на меті отримання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Ч. 3 ст. 53 ГК України і ст. 86 ЦК України, вказують, що непідприємницькі товариства (споживчі кооперативи, об'єднання громадян тощо) й установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню.

Пункт 1 ч. 2 ст. 55 ГК України передбачає право «інших юридичних осіб», зареєстрованих в установленому законом порядку, бути суб'єктами господарської діяльності. До таких осіб можна віднести юридичних осіб, правовий статус, порядок організації та здійснення господарської діяльності яких визначається, окрім ГК України, спеціальним законодавством. Так, наприклад, особливості створення і діяльності кредитних спілок визначаються ст. 130 ГК України, а також Законом України «Про кредитні спілки».

Юридичними особами, що можуть здійснювати господарську діяльність, а відтак – бути суб'єктами господарської діяльності, є об'єднання підприємств. Правовий статус та організаційно-правові форми об'єднань

підприємств передбачені гл. 12 ГК України й іншими актами законодавства, зокрема законами України «Про промислово-фінансові групи в Україні», «Про угоди про розподіл продукції» тощо. Відповідно до ст. 118 ГК України, *об'єднанням підприємств* є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств із метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних і соціальних завдань. Ст. 120 ГК України визначає організаційно-правові форми об'єднань підприємств. Зокрема, господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом.

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї чи кількох виробничих і управлінських функцій, розвитку спеціалізації та кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових і матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств – учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами й організаціями.

Корпорацією визнається договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, які об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної

програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, у порядку, визначеному його статутом. У разі досягнення мети його створення консорціум припиняє свою діяльність.

Концерном визнається статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами й організаціями.

Останньою категорією суб'єктів господарської діяльності п. 3 ч. 2 ст. 55 ГК України називає *філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), утворені ними для здійснення господарської діяльності*. Правовий статус відокремлених підрозділів юридичних осіб визначений ст. 132 ГК України, а також ст. 95 ЦК України. Остання визначає *філію* як відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням і здійснює всі або частину її функцій. *Представництвом* є відокремлений підрозділ юридичної особи, який розташований поза її місцезнаходженням і здійснює представництво та захист інтересів юридичної особи.

Згідно зі ст. 132 ГК України, відокремлені підрозділи (структурні одиниці) господарських організацій здійснюють свою діяльність від імені цих господарських організацій без статусу юридичної особи. Вони наділяються частиною майна господарських організацій, здійснюючи щодо цього майна право оперативного використання чи інше речове право, передбачене законом, можуть мати рахунок (рахунки) в установах банку. За змістом ч. 3 ст. 132 ГК та ч. 3 ст. 95 ЦК України структурні підрозділи діють на підставі затвердженого юридичною особою, яка їх створила,

положення, а керівник структурного підрозділу – на підставі виданої нею довіреності.

Незважаючи на те, що ГК України неодноразово називає філії, представництва й інші структурні підрозділи юридичних осіб суб'єктами господарської діяльності, такими за своєю правовою природою вони не є.

Частина 2 ст. 3 ГК України наголошує, що господарська діяльність, яка здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів і з метою отримання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва – підприємцями. Господарська діяльність, яка здійснюється без мети отримання прибутку, вважається некомерційною господарською діяльністю. З цього випливає, що структурний підрозділ може бути або суб'єктом підприємницької діяльності, або суб'єктом некомерційної господарської діяльності.

З визначень підприємництва (ст. 42) та некомерційного господарювання (ст. 52), які містить ГК України, випливає, що жодна з ознак цих правових категорій не може бути застосована до структурного підрозділу юридичної особи. Діяльність структурного підрозділу не є самостійною та ініціативною, оскільки здійснюється від імені юридичної особи і на визначених нею напрямках; ознака діяльності на власний ризик, яка характерна для підприємництва, також не застосовується до відокремлених підрозділів, оскільки усі ризики як майнового, так і немайнового характеру покладаються на юридичну особу, що „наділяє» підрозділ майном. Те ж саме можна зазначити також щодо ознак „мети досягнення економічних і соціальних результатів» та „отримання прибутку», оскільки це все є притаманним не відокремленому підрозділу, а юридичній особі. Тому, структурний підрозділ юридичних осіб розглядати як суб'єкт господарювання (підприємництва) не можна.

Глава 8. Екологічне законодавство.

Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід’ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України.

З цією метою Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на:

- збереження безпечного для існування живої та неживої природи навколишнього середовища;
- захисту життя і здоров’я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища;
- досягнення гармонійної взаємодії суспільства та природи;
- охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Відносини у галузі охорони навколишнього природного середовища в Україні регулюються ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», а також розробленими відповідно до нього земельним, водним, лісовим законодавством, законодавством про надра, про охорону атмосферного повітря, про охорону та використання рослинного і тваринного світу та іншим спеціальним законодавством.

8.1. Екологічні права й обов’язки громадян

Кожний громадянин України має право на:

а) безпечне для його життя та здоров’я навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні й унесенні пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва та реконструкції об’єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади й органів місцевого самоврядування,

юридичних осіб, що беруть участь у прийнятті рішень за цими питаннями;

в) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального та спеціального використання природних ресурсів;

г) об'єднання у громадські природоохоронні формування;

д) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;

е) участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях із питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розташування, проектування, будівництва та реконструкції об'єктів, а також у проведенні громадської екологічної експертизи;

є) отримання екологічної освіти;

ж) подання до суду позовів на державні органи, підприємства, установи, організації та громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю і майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

з) оскарження у судовому порядку рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом.

Законодавством України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян.

Обов'язки громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища полягають у:

1) збереженні та охороні природи, раціональному використанні її багатств відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

2) здійсненні діяльності з дотриманням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів і лімітів використання природних ресурсів;

3) не порушувати екологічних права та законних інтересів інших суб'єктів;

4) вносення плати за спеціальне використання природних ресурсів і штрафів за екологічні правопорушення;

5) компенсування збитків, заподіяних забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище і т. ін.

8.2. Права та обов'язки власників природних ресурсів і природокористувачів

Використання природних ресурсів може відбуватися на підставі права власності, права користування, або інших майнових прав.

Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном.

Відповідно до ст. 13 Конституції України, земля, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність не повинна використовуватися на шкоду людині та суспільству. Використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами й організаціями здійснюється із дотриманням обов'язкових екологічних вимог, як-от:

- раціонального та економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх

- технологій;
- здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливові на стан навколишнього природного середовища;
  - здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів;
  - застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища і безпеку здоров'я населення;
  - збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, що підлягають особливій охороні;
  - здійснення господарської та іншої діяльності без порушення екологічних прав інших осіб і т. ін.

8.3. Червона книга

Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного та рослинного світу в межах території України, її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного та рослинного світу і заходи щодо їх збереження та відтворення (ст. 3 ЗУ «Про Червону книгу України»).

Об'єкти занесені до Червоної книги можуть перебувати у державній, комунальній і приватній власності. Ведення Червоної книги України здійснює Мінприроди України.

Залежно від стану та ступеня загрози зникнення видів тваринного і рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України, вони поділяються на такі категорії:

- зниклі – види, про які відсутня будь-яка інформація про наявність їх у природі чи спеціально створених умовах, що підтверджують неодноразові пошуки, проведені у

типових місцевостях або в інших відомих і можливих місцях поширення;

- зниклі в природі – види, які зникли в природі, але збереглися у спеціально створених умовах;
- зникаючі – види, які перебувають під загрозою зникнення у природних умовах і збереження яких є малоймовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;
- вразливі – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;
- рідкісні – види, популяції яких невеликі й на сьогодні час не належать до категорії зникаючих або вразливих, хоча їм і загрожує небезпека;
- неоцінені – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорії зникаючих, вразливих чи рідкісних, але ще не віднесені до неї;
- недостатньо відомі – види, які не можна віднести до жодної із зазначених категорій через відсутність необхідної повної та достовірної інформації.

Спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів Червоної книги України здійснюється у виняткових випадках лише у наукових і селекційних цілях, у тому числі для розселення та розведення у штучно створених умовах, а також для відтворення популяцій за дозволом, порядок видачі якого встановлюється Мінприроди України.

Глава 9. Земельне законодавство.

Діючий Земельний Кодекс України був прийнятий Верховною радою України 25.10.2001 р. та набрав чинності з 1 січня 2002 р.

Він складається з 10 розділів, які включають в себе 212 статей. До кодексу входять як матеріально-правові, так і процесуальні норми.

ЗК України такі наступні інститути земельного права:

- встановлює загальні, тобто відправні положення – поняття земельних відносин, завдання і принципи земельного законодавства (р.1);
- визначає повноваження державних органів та органів місцевого самоврядування в галузі земельних відносин (р. 1, 7);
- окреслює склад і цільове призначення земель (р. 2);
- регулює питання виникнення та припинення права власності і інших прав на землю, а також процес обігу земельних ділянок (р. 3, 4);
- встановлює гарантії прав на землю і основні положення охорони земель (р. 5, 6);
- запроваджує регулювання відповідальності за порушення земельного законодавства та розгляд земельних спорів (р. 8).

9.1. Право власності на землю

Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися нею на підставі й у межах повноважень та у спосіб, що передбачені законами України.

Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній і державній власності.

Використання землі як на праві власності, так і на підставі інших правових титулів здійснюється відповідно до її цільового призначення.

Власники земельних ділянок мають право:

а) продавати або в інший спосіб відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;

б) самотійно господарювати на землі;

в) власності на посіви та насадження сільськогосподарських й інших культур, на вироблену продукцію;

г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;

г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

д) споруджувати жилі будинки, виробничі й інші будівлі та споруди.

Обов'язком власників земельних ділянок є:

1) забезпечення використання їх за цільовим призначенням;

2) дотримання вимог законодавства про охорону довкілля;

3) своєчасне оплачування земельного податку;

4) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

5) підвищення родючості ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі;

6) своєчасне надання відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;

7) дотримання правил добросусідства і обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

8) зберігання геодезичних знаків, протиерозійних споруд, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Законом можуть бути встановлені інші обов'язки власників земельних ділянок, тобто цей перелік не є вичерпним.

2. Оренда землі

Оренда землі – це засноване на договорі строкове платне володіння та користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької й інших видів діяльності.

Орендодавцями земельних ділянок є їх власники або уповноважені ними особи. Земельні ділянки можуть передаватися в оренду громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням та організаціям, а також іноземним державам.

Оренда земельної ділянки може бути короткостроковою – не більше 5 років та довгостроковою – не більше 50 років.

Орендована земельна ділянка чи її частина може за згодою орендодавця передаватися орендарем у володіння та користування іншій особі (суборенда).

Відносини, пов'язані з орендою землі, регулюються законом України «Про оренду землі».

3. Порядок вирішення земельних спорів

Земельні спори – це спори, які виникають із земельних правовідносин і вирішуються судом або іншими уповноваженими на те органами.

Земельні спори вирішуються: судами, органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування та розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей.

Органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, які перебувають у власності та користуванні

громадян і дотримання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах.

Органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, їх розташування, обмежень у використанні земель і земельних сервітутів.

У разі незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органів місцевого самоврядування, органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів спір вирішується судом.

Всі земельні спори підлягають розгляду судами незалежно від того, розглядалися вони попередньо органом місцевого самоврядування або органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів чи ні. Рішення цих органів щодо такого спору не може бути підставою для відмови у прийнятті заяви чи для закриття провадження у порушеній справі.

Рішення відповідних органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів, органів місцевого самоврядування вступає в силу з моменту його прийняття. Оскарження зазначених рішень у суді призупиняє їх виконання.

Виконання рішення щодо земельних спорів може бути призупинено чи його термін може бути продовжений вищестоящим органом або судом.

Глава 10. Адміністративне законодавство (матеріали на рецензії).

Адміністративне право – це галузь системи права України, що регулює суспільні відносини які складаються у процесі організації та діяльності органів виконавчої влади, внутрішньо-організаційній діяльності інших державних органів, а також у процесі здійснення органами місцевого самоврядування зовнішніх юридично-владних повноважень.

Адміністративно-правові відносини – це врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини у сфері державного управління що мають владний характер.

Адміністративно-правові відносини характеризуються всіма ознаками правових відносин, але, крім цього, мають деякі особливості, головні з яких полягають у тому, що:

1) адміністративно-правові відносини складаються у сфері державного управління, тобто в повсякденній практичній реалізації виконавчої влади, завдань і функцій держави щодо здійснення управління господарським, соціально-культурним будівництвом, адміністративно-політичною сферою тощо;

2) в адміністративно-правових відносинах однією зі сторін обов'язково є державний орган, наділений виконавчо-розпорядчими повноваженнями (орган державного управління), чи орган, якому такі повноваження делеговані (наприклад, органи місцевого самоврядування);

3) адміністративно-правові відносини можуть виникнути з ініціативи будь-якого суб'єкта адміністративного права, при цьому згода іншої сторони не є обов'язковою умовою для їх виникнення;

4) спори, що виникають між сторонами адміністративно-правових відносин, вирішуються як в адміністративному, так і в судовому порядку. Більшість адміністративно-правових спорів вирішується в адміністративному порядку, тобто уповноваженими на те органами виконавчої влади або посадовими особами. Крім того, Конституція України кожному гарантує право на оскарження в суді рішень, дій

чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

10.1. Загальна характеристика кодексу України про адміністративні правопорушення

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП), прийнятий 7 грудня 1984 р. (почав діяти з 1 червня 1985 р.), є одним із кодифікованих джерел адміністративного права. У ньому містяться норми, які регулюють і охороняють матеріальні та процесуальні суспільні відносини усфері адміністративних правопорушень і адміністративній відповідальності.

Кодекс України про адміністративні правопорушення має таку структуру.

Розділ I «Загальні положення» містить перелік завдань, які стоять перед системою законодавства про адміністративні правопорушення, положення про компетенцію та повноваження державних органів і органів місцевого самоврядування у розв'язанні питань про адміністративні правопорушення, їх попередження, виявлення й усунення причин та умов, що сприяють їх здійсненню, дію законодавства і забезпечення режиму законності у справах про адміністративні правопорушення.

Розділ II «Адміністративні правопорушення і адміністративна відповідальність» складається з Загальної та Особливої частин.

У Загальній частині закріплюються поняття адміністративного правопорушення, окремі елементи об'єктивних і суб'єктивних ознак складу адміністративного проступку, поняття тавиди адміністративних стягнень і загальні правила їх накладення.

В Особливій частині закріплюються види адміністративних проступків у різних сферах, а саме:

- а) охорони праці та здоров'я населення;
- б) що посягають на власності;

- в) охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;
- г) промисловості; будівництві, а також у сфері використання електричної і теплової енергії;
- д) сільському господарстві;
- е) при порушенні ветеринарно-санітарних правил;
- є) на транспорті, в галузі дорожнього господарства та зв'язку;
- ж) житлових прав громадян, житлово-комунального господарства і благоустрою;
- з) торгівлі, фінансів і кустарно-ремісничих промислів;
- і) стандартизації, якості продукції та метрології;
- й) громадського порядку і суспільну безпеку;
- к) управління.

Розділ III «Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення» містить перелік державних органів та їх посадових осіб, до компетенції яких входить розгляд справ про адміністративні правопорушення. До них відносяться адміністративні комісії при виконавчих комітетах органів місцевого самоврядування, виконавчі комітети сільських і селищних рад народних депутатів, районні (міські) суди (судді), органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій.

Розділ IV «Проведення в справах про адміністративні правопорушення» визначає процесуальний порядок розгляду справ про адміністративні правопорушення та накладення адміністративних стягнень.

Розділ V «Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень» присвячений регулюванню порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення. У ньому закріплені завдання і принципи виробництва у справах про адміністративні правопорушення, порядок складання протоколів, затримання правопорушників, їх особистий огляд, огляд речей та вилучення речей і документів. Визначається коло осіб, які беруть участь у провадженні у справі про адміністративне правопорушення,

порядок винесення на розгляд справ, оскарження й опротестування постанов у справі про адміністративне правопорушення.

Окремим розділом регулюється порядок виконання постанов про накладення адміністративних стягнень. У ньому закріплюються основні положення і порядок провадження з виконання постанови про:

- а) винесенні попередження;
- б) накладенні штрафу;
- в) оплатному вилученні предмету;
- г) конфіскації предмету, грошей;
- д) позбавленні спеціального права;
- е) застосуванні виправних робіт;
- є) застосуванні адміністративного арешту;
- ж) відшкодуванні майнового збитку

10.2. Поняття адміністративного проступку

Адміністративний проступок (адміністративне правопорушення) – це протиправна винна дія або бездіяльність, яка посягає на соціальні блага, що охороняються адміністративним законодавством.

Ознаки адміністративного проступку:

1) протиправність. Дія чи бездіяльність визнається адміністративним проступком лише тоді, коли воно прямо порушує конкретну норму адміністративного законодавства;

2) антигромадський характер. Адміністративний проступок або наносить реального збитку особистості, суспільству, державі, або створює загрозу нанесення такої шкоди;

3) провина. Провина – основна й обов'язкова ознака суб'єктивної сторони. Вона являє собою психічне відношення особи до здійсненого ним діяння та його наслідків і виявляється у формах наміру та необережності.

4) покарання. Адміністративне законодавство встановлює вид і міру стягнення за здійснення адміністративного проступку.

Адміністративний проступок може бути здійснений у формі дії (наприклад, розпивання спиртних напоїв на виробництві) або бездіяльності (невиконання батьками чи особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей).

Суб'єктом адміністративного проступку може бути фізична, а в ряді випадків і юридична особа.

Склад адміністративного проступку – це сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних елементів, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення.

Склад адміністративного проступку включає: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну й об'єктивну сторони:

1) *об'єкт адміністративного проступку* – це суспільні відношення у сфері управління, права та свобод людини і громадянина, на які посягає правопорушник;

2) *об'єктивна сторона адміністративного проступку* – діяння (дія чи бездіяльність), його шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діянням і його наслідками, місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби здійснення правопорушення. Основною і обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є протиправне діяння. Всі інші ознаки є необов'язковими (факультативними) та враховуються лише тоді, коли вони передбачені відповідною нормою адміністративного права;

3) *суб'єктами адміністративного проступку* можуть виступати громадяни України, іноземні громадяни (піддані), особи без громадянства, що досягли на момент здійснення провини 16-літнього віку.

Серед суб'єктів адміністративного проступку особливо виділяються посадові особи, які несуть відповідальність за недотримання правил, забезпечення виконання яких входить в їх службові обов'язки. Посадові особи несуть підвищену (порівняно з іншими особами) відповідальність.

Суб'єктом адміністративного проступку, передбаченого податковим, антимонопольним, фінансовим законодавством,

законодавством про підприємницьку діяльність, може виступати юридична особа;

4) *суб'єктивна сторона адміністративного проступку* – пов'язаний з його здійсненням психічний стан особи. До ознак суб'єктивної сторони відносяться провина, мотив і мета здійснення правопорушення. Мотив і мета адміністративного проступку є необов'язковими (факультативними) ознаками і враховуються лише тоді, коли це передбачено конкретною нормою адміністративного права.

10.3. Поняття адміністративної відповідальності

Велике значення адміністративної відповідальності в охороні суспільних відносин пояснюється, перш за все, тим, що адміністративні проступки – одні з найпоширеніших із усіх видів правопорушень.

Адміністративна відповідальність – це застосування до осіб, які вчинили адміністративні проступки, адміністративних стягнень, що мають для цих осіб обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах та в порядку, встановлених нормами адміністративного права.

Адміністративна відповідальність є видом юридичної відповідальності. Їй властиві всі ознаки юридичної відповідальності та разом із тим, вона має особливі, характерні лише для неї риси.

Ознаки адміністративної відповідальності:

1) заходи цього виду відповідальності передбачені та *врегульовані адміністративним правом*;

2) вона має більш *м'який*, у порівнянні з карною відповідальністю, характер;

3) вона застосовується, як правило, *органами виконавчої влади*, і лише в окремих випадках – судами;

4) порядок притягнення до адміністративної відповідальності *спрощений* у порівнянні з карною відповідальністю;

5) між правопорушником і органом, який накладає адміністративне стягнення, *відсутні службові взаємовідносини*, що характерно для дисциплінарної відповідальності.

Основа адміністративної відповідальності – наявність у діянні винної особи складу адміністративного проступку.

10.4. Види адміністративних стягнень

Адміністративне стягнення – це міра державного стягнення відносно особи, яка скоїла адміністративний проступок (адміністративне правопорушення). Стягнення застосовується з метою правового виховання такої особи, а також для попередження здійснення нових проступків.

Види і порядок застосування адміністративних стягнень визначаються Кодексом України про адміністративні правопорушення:

1) попередження (вноситься у письмовій формі);

2) штраф (штрафом називають грошове стягнення на користь держави);

3) відшкодування вилучення предмета, який був знаряддям здійснення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Примусово вилучений предмет підлягає подальшій реалізації. Виручена від реалізації грошова сума передається колишньому власнику предмета за вирахуванням витрат з реалізації предмета;

4) конфіскація предмета, який був знаряддям здійснення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення чи грошей, отриманих внаслідок здійснення адміністративного правопорушення. Конфіскація – це невідшкодовувана передача предмета у власність держави. Конфіскованим може бути лише предмет, що є приватною власністю правопорушника (коли інше не передбачене законодавством);

5) позбавлення спеціального права на термін до 3 років. Цей вид стягнення застосовується за грубе чи систематичне

порушення порядку користування правом управління транспортними засобами, правом полювання тощо;

6) виправні роботи на термін до 2 місяців. Цей вид стягнення виконується за місцем постійної роботи правопорушника з утриманням до 20 % заробітку в прибуток держави;

7) адміністративний арешт на термін до 15 діб.

До іноземних громадян і підданих, осіб без громадянства може бути застосована така міра адміністративного стягнення, як видворення за межі України.

10.5. Адміністративна відповідальність неповнолітніх

До адміністративної відповідальності можуть притягатися особи, що досягли шістнадцятирічного віку. Справи про здійснення адміністративних проступків, які скоїли неповнолітні (особи від 16 до 18 років), розглядаються лише районним (міським) судом (суддею). Відносно неповнолітнього може бути призначене будь-яке адміністративне стягнення, за винятком адміністративного арешту.

Крім того, суд (суддя) має право застосувати до неповнолітнього правопорушника такі заходи впливу:

1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;

2) попередження;

3) догана чи суворя догана;

4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, або під нагляд педагогічному чи трудовому колективу з їх згоди, а також окремим громадянам на їх прохання.

Застосування таких заходів впливу є правом, а не обов'язком суду (судді). Суд (суддя) застосовує адміністративне стягнення або заходи виховного впливу з урахуванням особистості неповнолітнього.

Глава 11. Кримінальне законодавство (матеріали на рецензії).

11.1. Загальна характеристика Кримінального кодексу України

Кримінальне право, як галузь правової системи України, становить собою сукупність правових норм, що встановлюють принципи кримінального законодавства, а також встановлює, які діяння визнаються злочинами і якому покаранню підлягають особи, винні у скоєнні цих злочинів. Кримінальне право знаходить своє відображення у кримінальному законодавстві, що зведене в єдиний нормативно-правовий акт – Кримінальний кодекс України (далі – КК), який складається з двох частин – Загальної та Особливої.

Загальна частина Кримінального кодексу складається з 15 розділів, що, у свою чергу, поділяються на 108 статей. У Загальній частині містяться норми, які встановлюють принципи та загальні положення кримінального права, а також визначають його основні інститути, наприклад, поняття злочину і його видів, вини та її форми, співучасті в злочині, повторності, сукупності та рецидиву злочину, покарання і його мети, видів покарань і підстав їх застосування. Це норми, що застосовуються до всіх злочинів.

Принципи кримінального законодавства є основними джерелами кримінального права та мають характер обов'язкових для законодавця, правозастосовчих органів і громадян.

Найважливішими принципами кримінального права є:

- 1) відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин (ч. 1 ст. 2 КК);
- 2) відповідальність лише за наявності вини (ст. 23 КК);
- 3) особистий характер відповідальності (ст. 18 КК);

4) індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання.

У першому розділі передбачені загальні положення (ст. 1-2), у другому – закон про кримінальну відповідальність (ст. 3-10), у третьому міститься поняття злочину, його стадії та види (ст. 11-17), у четвертому подається поняття суб'єкта злочину (ст. 18-22), у п'ятому подається опис форм злочину (ст. 23-25), у шостому співучасті у злочині (ст. 26-31), сьомий розділ розглядає поняття повторності, сукупності та рецидиву злочинів (ст. 32-35), у восьмому розділі розглядаються обставини, що включають злочинність діяння (ст. 36-43), у дев'ятому підстави звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 44-49), у десятому покарання та його види (ст. 50-64), одинадцятий розглядає засади призначення покарання (ст. 65-73), дванадцятий звільнення від покарання і його відбування (ст. 71-87), тринадцятий містить положення про судимість (ст. 88-91), чотирнадцятий передбачає примусові заходи медичного характеру та примусове лікування (ст. 92-96) і п'ятнадцятий розділ розглядає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Особлива частина складається з 20 розділів, які створюють цілісну систему, побудовану за родовим об'єктом. Вона містить норми, що вказують, які конкретно суспільно небезпечні діяння є злочинами і які заходи кримінального покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили.

Статті КК, норми яких передбачають відповідальність за злочини, що посягають на основні цінності української державності, проголошені у статтях 1 і 2 Конституції України, містяться у розділі I «Злочини проти основ національної безпеки України». Статті, норми яких охороняють людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпеку, містяться у розділі II «Злочини проти життя та здоров'я особи», розділі III «Злочини проти волі, честі та гідності особи» і в розділі IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи». У

п'ятому розділі об'єднані «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянства». Отже, усі 20 розділів систематизовані за групами споріднених суспільних відносин, на які посягають відповідні злочини. Їх послідовність відповідає цінності об'єктів, зафіксованих у Конституції України. Такі об'єкти, як мир і безпека людства, розташовані в останньому (двадцятому) розділі, оскільки такі злочини здійснюються рідше, ніж загальнокримінальні злочини.

У зв'язку з тим що абсолютна більшість норм Особливої частини встановлює кримінальну відповідальність за окремі види злочинів, їх структура характеризується однорідністю складових елементів; у них чітко визначені диспозиція та санкція. Диспозицією називається частина норми Особливої частини, у якій визначається злочинне діяння. Вона буває чотирьох видів: проста, описова, банкетна та відсилочна.

Санкція – це частина статті, що визначає вид і розмір покарання за злочин, зазначений у диспозиції. У КК застосовується відносно визначена (має один вид покарання, вказуючи верхню та нижню межі) й альтернативна (у якій міститься вказівка на два чи кілька видів основних покарань, з котрих суд обирає лише один) санкції.

11.2. Поняття і ознаки злочину

Злочин, як і будь-яке інше правопорушення, – це суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що порушує норму права. Але, на відміну від інших вчинків людини, злочин є посяганням на ті відносини, які склалися у суспільстві й охороняються законом про кримінальну відповідальність. Поняття злочину встановлюється ст. 11 КК України. *Злочин*ом є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Злочин як соціально-правове явище має низку ознак, що його

характеризують: суспільна небезпечність, кримінальна протиправність і винність.

Суспільна небезпечність злочину полягає в тому, що вона або заподіює шкоду, або містить реальну можливість заподіяння такої шкоди. Це є об'єктивна властивість злочину, реальне порушення відносин, або склалися у суспільстві й охороняються кримінальним законом.

Другою обов'язковою ознакою злочину є протиправність. Кримінальна протиправність як формальна ознака злочину означає, що особа вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене у кримінальному законі.

Обов'язковою ознакою злочину, є також винність, яка виражає його внутрішній психологічний зміст. Вина, відповідно до ст. 23 КК, є психічним ставленням особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, виражених у формі умислу або необережності, та їх наслідків. Злочин являє собою єдність об'єктивного та суб'єктивного діяння і психічного (свідомого та вольового) ставлення до нього.

11.3. Стадії скоєння злочину

Під *стадіями скоєння злочинів* розуміються певні етапи його здійснення, які відрізняються розвитком здійснення об'єктивної сторони відповідного злочину та ступенем реалізації умислу. Стадії скоєння злочину можуть міститися тільки в злочинах, вчинених із прямим умислом. Стадії вчинення злочину різняться між собою моментом закінчення злочинного діяння.

КК України визначає злочинними і караними три стадії вчинення злочину, а саме:

- 1) підготовка до злочину (ст. 14 КК);
- 2) замах на злочин (ст. 15 КК), який разом із підготовкою до злочину становить незавершений злочин;
- 3) завершений злочин (ст. 13 КК).

Виділення трьох стадій злочину не означає, що кожний злочин обов'язково повинен проходити всі три стадії. Але й

тоді, коли злочин проходить усі стадії, самостійного кримінально-правового значення набуває лише остання стадія. Отже, стадія замаху на злочин поглинає стадію підготовки до злочину, а завершений злочин поглинає обидві попередні стадії. Виходячи з цього, стадії готування та замаху на злочин набувають самостійного кримінально-правового значення лише коли злочинне діяння обмежується першою чи другою стадією.

Завершений злочин. Відповідно до ч. 1 ст. 13 КК України, злочин вважається *завершеним*, коли діяння містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК.

Завершений злочин із матеріальним складом характеризується настанням зазначених у законі суспільно небезпечних наслідків. Якщо таких наслідків немає, то можна вести мову лише про незавершений злочин (підготовку чи замах на злочин).

Злочин із формальним складом визнається завершеним із моменту вчинення самого діяння незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків.

Злочин з усіченим складом – це різновид злочинів із формальним складом, тому він є також завершеним із моменту вчинення самого діяння, тобто: момент завершення переноситься законодавцем на попередню стадію – стадію підготовки до злочину або замаху на злочин. Наприклад, бандитизм (ст. 257 КК) є завершеним злочином із моменту організації озброєної банди з метою нападу на установи, підприємства чи окремих осіб.

Незавершений злочин і його види. Незавершений злочин – це умисне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), яке не містить усіх ознак будь-якого злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК. Незавершеним злочином може бути підготовка до нього та замах на злочин (ст. 13 КК).

При незавершеному злочині умисел винного залишається повністю нереалізованим, об'єктивна сторона

також повністю нерозвинутою та суспільно небезпечні наслідки не настають. Злочинна діяльність припиняється у зв'язку з обставинами, що виникли і водночас з волі та бажання суб'єкта. Відповідно до ч. 2 ст. 13 КК, підготовка до злочину і замах на нього є видами незавершеного злочину.

Підготовка до злочину та кримінальна відповідальність за нього. Відповідно до ч. 1 ст. 14 КК, підготовкою до злочину є підшукування чи пристосування засобів збрарядь, підшукування співучасників або змова щодо вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

З об'єктивної сторони підготовка до злочину характеризується тим, що воно може бути скоєно тільки внаслідок дій, а специфікою об'єктивної сторони є те, що злочин при цьому не доведено до кінця з причин, які не залежать від волі винного. При цьому слід урахувати два моменти. По-перше, підготовчі дії не повинні створювати самостійний закінчений злочин, і, по-друге, необхідно, щоб злочинна діяльність особи не була доведена до кінця з причин, які не залежать від волі винного.

Із суб'єктивної сторони підготовку до злочину характеризують лише як прямий умисел, оскільки особа усвідомлює, що створює умови для вчинення певного злочину і хоче створити такі умови.

Відповідно до ч. 1 ст. 14 КК, підготовка до злочину проявляється у: 1) підшукуванні засобів або збрарядь для вчинення злочину; 2) пристосуванні засобів чи збрарядь для вчинення злочину; 3) підшукуванні співучасників; 4) змові щодо вчинення злочину; 5) усуненні перешкод; 6) іншому умисному створенні умов для вчинення злочину. Щоб відрізнити підготовки до злочину від виявлення умислу на вчинення злочину, коли особа ще не виконує якихось дій, слід установити, які конкретні дії, що створюють умови для вчинення злочину, виконала особа. Від виявлення

умислу треба відрізнити такі самостійні злочини, як погроза вбивством (ст. 129 КК), знищення майна (ст. 195 КК) тощо.

Замах на злочин і кримінальна відповідальність за нього. Відповідно до ст. 15 КК України, *замахом* на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кодексу, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Щоб відрізнити замах на злочин від підготовки до нього, слід встановити, чи є скоєні дії частиною об'єктивної сторони злочину, який готується. Об'єктивними ознаками замаху на злочин є:

- 1) вчинення діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину;
- 2) недоведення злочину до кінця;
- 3) причини недоведення злочину до кінця не залежать від волі винного.

Суб'єктивна сторона замаху на злочин характеризується тільки прямим умислом.

При замахові на злочин із матеріальним складом особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачає можливість або неминучість настання шкоди і бажає цього. А при замахові на злочин із формальним складом особа усвідомлює небезпеку свого діяння та бажає її настання.

Відповідно до ч. 2 ст. 15 КК, замах на вчинення злочину є завершеним, якщо особа виконувала всі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було завершено з причин, що не залежали від її волі. Часто такий замах на практиці називають невдалим.

Відповідно до ч. 3 ст. 15 КК, замах на вчинення злочину є незавершеним тоді, коли винному не вдалося виконати

всі дії, які він вважав необхідними для доведення злочину до кінця.

Залежно від придатності об'єкта та засобів посягань розрізняють придатний замах на злочин і непридатний. Непридатні замаху на злочин, у свою чергу, поділяються на замах на непридатний об'єкт і замах із непридатними засобами (рис. 84.9). Таким же може бути й непридатне готування до злочину.

При цьому засоби можуть бути як абсолютно, так і відповідно непридатними для заподіяння шкоди. Поділ замаху на види має велике значення, насамперед для призначення покарання. Поділ замаху на завершений і незавершений злочин має значення при вирішенні питання про добровільну відмову від доведення злочину до кінця. При незавершеному замаху на злочин добровільна відмова можлива завжди, а при завершеному – в окремих випадках. Замах на злочин відрізняється від завершеного злочину об'єктивною стороною. При замаху на злочин вона не завершена, відсутні деякі ознаки. Згідно зі ст. 14 ч. 2 КК, підготовка до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності. Підставою відповідальності за готування до злочину та за замах на злочин може бути лише встановлення у діянні особи складу злочину.

Відповідно до ст. 16 КК, кримінальна відповідальність за підготовку до злочину і за замах на злочин настає за ст. 14 або ст. 15 КК і за тією статтею Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за завершений злочин, до якого суб'єкт готувався або на який вчинив замах. Наприклад, підготовка до крадіжки кваліфікується за ст. 14 КК і ч. 1 ст. 18 КК, а замах на крадіжку – за ст. 15 і ч. 1 ст. 185 КК.

11.4. Добровільна відмова від вчинення злочину

В особи, яка почала вчинення злочину, але не довела його до кінця, зберігається можливість відмовитися від скоєння злочину і не бути притягнутою до кримінальної

відповідальності та покарання. Така можливість їй надається ч. 1 ст. 17 КК України. Згідно з цією статтею, «добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею підготовка до злочину чи замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця».

Ознаками добровільної відмови є:

- 1) остаточне припинення особою підготовки до злочину або замаху на злочин;
- 2) відмова від вчинення злочину з волі самої особи;
- 3) наявність в особі усвідомлення можливості довести злочин до кінця.

Якщо відмова від вчинення злочину була вимушеною, тобто особа переконалася, що фактично не зможе успішно довести злочин до кінця, то це не добровільна, а вимушена відмова, невдале злочинне посягання (наприклад, злодій намагався залізти у вікно церкви і вкрасти ікони, але не зміг). Мотиви добровільної відмови від доведення злочину до кінця можуть бути різними: усвідомлення аморальності діяння, каяття, бажання виправитися, жалість, страх перед відповідальністю тощо. Але вони мають значення для добровільної відмови від злочину. Добровільна відмова від злочину можлива тільки до його закінчення, а саме на стадії підготовки до злочину та замаху на нього. На стадіях підготовки до злочину та незавершеного замаху на злочин добровільна відмова можлива завжди.

Відповідно до ст. 17 КК, добровільна відмова від злочину є самостійною підставою виключення кримінальної відповідальності за незавершений злочин, оскільки шляхом добровільної відмови особа усуває створену нею небезпеку, не дає їй реалізуватися, перетворитися на фактичне заподіяння шкоди об'єктові, перешкоджає завершенню злочину.

Згідно з ч. 2 ст. 17 КК, «особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, коли

фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину».

Від добровільної відмови слід відрізнити діяльне каяття, об'єктивною ознакою якого є певна активна поведінка особи, що вчинила злочин, і суб'єктивною ознакою – осуд винним своїх дій. Добровільна відмова можлива тільки при незакінченому злочині, а діяльне каяття має місце як при незавершеному, так і при завершеному злочині.

За умови добровільної відмови особа звільняється від кримінальної відповідальності, оскільки в її діях немає складу злочину, а при діяльному каятті склад злочину має місце, і тому воно розглядається як обставина, що пом'якшує покарання.

11.5. Співучасть у вчиненні злочину

Співучастю в злочині визнається умисна спільна участь кількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Іншими словами, співучасть – це умисна спільна участь кількох осіб у скоєнні умисного злочину. Питання співучасті у злочині регламентується ст. 26 КК.

Законодавча формула співучасті у злочині містить у собі об'єктивні та суб'єктивні ознаки, які характеризують співучасть як особливу форму злочинної діяльності.

Об'єктивними ознаками співучасті є участь у злочині двох і більше осіб (кількісна ознака) та спільність їх діянь (якісна ознака).

Суб'єктивні ознаки визначені в законі вказівкою, що співучасть – це умисна спільна участь у вчиненні умисного злочину. Якщо об'єктивні ознаки співучасті – це спільність дій учасників, то суб'єктивні ознаки – це спільність їх умислу.

Співучасть відсутня, якщо в складі групи з двох осіб одна особа визнається неосудною чи малолітньою.

Об'єктивні ознаки співучасті виявляються в тому, що: 1) співучасть є тільки там, де в скоєнні злочину бере участь кілька осіб (дві та більше), які мають усі ознаки суб'єкта злочину;

2) співучасть – це діяльність спільна, але спільність як об’єктивна ознака співучасті має три моменти:

- злочин вчинюється зусиллями всіх співучасників;
- наслідок, який досягається у результаті вчинення злочину, є єдиним, неподільним, спільним для всіх співучасників;
- між діями співучасників і тим злочином, який вчинив виконавець, має місце причинний зв’язок.

Суб’єктивні ознаки співучасті – це, як правильно зазначено у законі, умисна спільна участь у вчиненні умисного злочину. Цим законодавець підкреслює, що випадкова співучасть у необережному злочині неможлива, тобто всі співучасники повинні мати спільний умисел.

Умисел при співучасті містить у собі інтелектуальні та вольові моменти, які мають свою специфіку. Специфіка при інтелектуальному моменті полягає в тому, що співучасник усвідомлює суспільну небезпеку не лише вчиненого ним особисто злочину, а й суспільно небезпечного діяння, яке вчиняє виконавець. Він також передбачає, що настає суспільно небезпечний наслідок, тобто співучасник має бути проінформований про злочинні наміри злочинні дії виконавця. Це є важливою ознакою співучасті.

Вольовий момент умислу при співучасті виявляється насамперед у бажанні всіх співучасників настання наслідків, які прагне досягти виконавець. Мотиви у співучасників можуть бути різними, оскільки співучасники злочину виконують різні функції.

11.6. Види співучасників злочину

Відповідно до ч. 1 ст. 27 КК, *співучасниками* злочину визнаються організатор, підбурювач, пособник і виконавець.

У ч. 2 ст. 27 КК України, прямо зазначено, що *виконавцем* (співвиконавцем) вважається особа, яка у співучасті з іншими суб’єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що не є суб’єктами злочину, вчинила конкретний злочин.

Організатором, відповідно до ч. 3 ст. 27 КК, визнається особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його вчиненням. Злочинна дія організатора містить:

- 1) організацію скоєння злочину;
- 2) керівництво його виконанням;
- 3) утворення організованої групи чи злочинного угруповання та їх фінансування;
- 4) керівництво утвореним злочинним об'єднанням.

Слід зазначити, що організатор – найбільш небезпечний злочинець, і це необхідно враховувати при визначенні йому міри покарання.

З *об'єктивної сторони* організаторська діяльність має відповідати вимогам спільності, а з *суб'єктивної* – умислом організатора охоплюється той злочин, який повинен вчинити виконавець (виконавці).

Відповідно до ч. 4 ст. 27 КК, *підбурювачем* вважається особа, що схилила іншого співучасника до вчинення злочину, тобто це особа, яка викликала у виконавця або в інших співучасників рішучість, бажання вчинити злочин.

Із *об'єктивної сторони* підбурювач свої дії ставить у причинний зв'язок із тим злочином, який вчинить виконавець. У цьому виражається умисел на спільність діяння підбурювача з іншими співучасниками.

З *суб'єктивної сторони* підбурювач має прямий умисел на вчинення виконавцем певного, конкретного злочину. Форми спільного підбурювання можуть бути різними: як усними, так і письмовими. Головне, щоб їх розумів виконавець. Коли підбурювач не зумів схилити особу до скоєння злочину, то його дії слід розглядати як умисне створення умов для вчинення злочину та кваліфікувати як підготовку до злочину.

У ч. 5 ст. 27 КК *пособником* визнається особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів або знарядь чи усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими

співучасниками, а також особа, що заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби скоєння злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати або здобути такі предмети чи іншим чином сприяти приховуванню злочину.

З об'єктивної сторони спільність у поведінці пособника виявляється у тому, що, укріплюючи своїми діями або бездіяльністю рішучість вчинити злочин, він ставить свою діяльність у причинний зв'язок із тим злочином, який вчинюється виконавцем.

Із суб'єктивної сторони пособник обов'язково повинен бути проінформований про злочинні наміри співучасників. Тим самим він передбачає, який саме конкретний злочин буде вчинено, і бажає цього. Пособницькі дії поділяються на два види: а) фізичні – надання засобів, знарядь, усунення перешкод або іншим чином виражене сприяння приховуванню злочину; б) інтелектуальні, що полягають у наданні порад, вказівок, а також у заздалегідь обіцяному приховуванні злочинця, засобів чи знарядь вчинення злочину, слідів злочину або предметів, здобутих злочинним шляхом, чи в придбанні або збуті таких предметів.

У деяких випадках пособництво може здійснюватись і в пасивній формі, тобто шляхом бездіяльності (сторона не виконує своїх службових обов'язків).

Форми співучасті в злочині – це об'єднання співучасників, які різняться за характером виконуваних ролей та за стійкістю суб'єктивних зв'язків між ними.

Ст. 27 КК закріпила співучасть у формі співвиконавства і співучасті з розподілом ролей за об'єктивними ознаками.

Проста співучасть (співвиконавство) має місце там, де всі співучасники є виконавцями злочину, а отже, всі виконують однорідну роль.

Складна співучасть (з розподілом ролей) виявляється в тому, що співучасники виконують різні ролі, тобто не всі співучасники є виконавцями злочину.

Злочин визнається вчиненим *групою осіб*, якщо його спільно вчинили декілька (два чиубільше) виконавців без попередньої змови.

Злочин визнається вчиненим *за попередньою змовою групою осіб*, коли його спільно вчинили декілька осіб, які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. Для цієї форми співучасті необхідна попередня змова співучасників на спільне вчинення злочину. Змова повинна мати місце до початку злочину.

Злочин визнається вчиненим *організованою групою*, якщо в його підготовці або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо організувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом із розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Відповідно до ч. 4 ст. 28 КК, злочин визнається вчиненим *злочинною організацією*, якщо він вчинений стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени чи структурні частини якого за попередньою змовою організувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Спеціальними видами злочинних організації є створення чи участь у банді (ст. 257 КК) або в терористичній організації чи групі (ст. 259 КК), створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань і участь у них (ст. 260 КК).

11.7. Види кримінальних покарань

Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК, *покарання* є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком

суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Стаття 51 КК містить такі види покарань: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі. Всього КК передбачає 12 видів покарань.

За порядком призначення ст. 52 КК поділяє покарання на три *групи*: 1) основні; 2) додаткові; 3) покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові.

Основні покарання – це покарання, що призначаються у вирoku лише як самостійні. До них закон відносить: громадські роботи (ст. 56 КК); виправні роботи (ст. 57 КК); службові обмеження для військовослужбовців (ст. 53 КК); арешт (ст. 60 КК); обмеження волі (ст. 61 КК); утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК); позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК); довічне позбавлення волі (ст. 64 КК).

Додаткові покарання – це такі покарання, які призначаються лише як додаткові до основних покарань і самостійно застосовуватися не можуть. Відповідно до ст. 52 КК, до них належать конфіскація майна (ст. 59 КК) і позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК).

Такі покарання, як позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК) та штраф (53 КК), можуть призначатися і як основні, і як

додаткові. Такі покарання можна також назвати *універсальними*.

За суб'єктом застосування покарання поділяються на загальні, що можуть бути застосовані до будь-якої особи (наприклад, позбавлення волі), і спеціальні, які призначаються лише певному колу засуджених (утримання в дисциплінарному батальйоні призначається лише військовослужбовцю строкової служби).

За можливістю визначення строку покарання поділяються на строкові та безстрокові. До *строкових* покарань належать: 1) позбавлення волі; 2) обмеження волі; 3) арешт; 4) виправні роботи без позбавлення волі; 5) службові обмеження для військовослужбовців; 6) громадські роботи; 7) позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; 8) утримання в дисциплінарному батальйоні.

До *безстрокових* покарань відносять: 1) позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 2) довічне позбавлення волі.

11.8. Поняття неосудності

Відповідно до ч. 2 ст. 19 КК, *неосудність* – це нездатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки. Скоєння суспільно небезпечного діяння у стані неосудності не тягне кримінальної відповідальності особи у зв'язку з відсутністю вини.

11.9. Кримінальна відповідальність неповнолітніх

Питанню кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх у КК присвячений самостійний (п'ятнадцятий) розділ. Це обумовлено, в першу чергу,

значною специфікою злочинності неповнолітніх, тобто осіб, які на час вчинення злочину не досягли 18 років. Суб'єктом злочину може бути особа, що на час вчинення досягла 16 (загальний вік) або 14 (знижений вік) років. Ці особливості стосуються:

1) звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності (ст. 97 і ч. 2 ст. 106 КК);

2) видів покарання, що застосовуються до неповнолітнього (ст. 98-102 КК);

3) призначення покарання неповнолітнім (ст. 103 КК);

4) звільнення від покарання та його відбування (ст. 104-107 КК);

5) погашення і зняття судимості (ст. 108 КК).

Встановлюючи зазначені особливості, законодавець виходив із психологічної характеристики цього віку. Вважається, що психічний процес формування особистості у неповнолітнього ще не закінчився, а тому реально усвідомлювати фактичні ознаки та суспільну небезпеку злочину він ще не в змозі. У зв'язку з цим п. 3 ч. 1 ст. 66 КК передбачає, що злочин, вчинений неповнолітнім, є обставиною, яка пом'якшує покарання.

Закон передбачає два види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності:

1) із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК);

2) у зв'язку з закінченням строків давності (ст. 106 КК).

Підставою звільнення із застосуванням примусових заходів виховного характеру є можливість виправлення неповнолітнього без призначення покарання, а необхідними умовами вчинення злочину вперше та належність злочину до категорії злочинів невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 12 КК).

Вичерпний перелік примусових заходів виховного характеру, які можуть бути застосовані, міститься у ч. 2 ст. 105 КК України. Відповідно до ч. 3 ст. 105 КК, суд може в

окремих випадках застосувати до неповнолітнього одночасно кілька примусових заходів виховного характеру, а ч. 4 ст. 105 КК надає право суду призначити неповнолітнім вихователя. Якщо неповнолітній буде ухилятися від виконання примусових заходів виховного характеру, то суд має право ці заходи скасувати і притягти таку особу до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 97 КК).

Порядок звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності передбачений у ст. 106 КК.

Закон (ст. 98 ч. 1 КК) передбачає вичерпний перелік видів покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, а саме: штраф (ст. 99 КК), виправні громадські роботи (ст. 100 КК), арешт (ст. 101 КК), позбавлення волі на певний строк (ст. 102 КК). На підставі ч. 2 ст. 98 КК до неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання, зокрема штраф і позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх може бути застосоване, коли: а) вчинений злочин був невеликої або середньої тяжкості; б) після вчинення злочину, але до винесення вироку, неповнолітній щиро розкаявся і мав бездоганну поведінку (ч. 2 ст. 105 КК).

Для застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням слід враховувати, по-перше, загальні підстави й умови, передбачені ст. 75-78 КК, і, по-друге, особливості, передбачені у ст. 104 КК.

Звільнення від покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку регламентується ст. 106 КК, але загальна норма про цей вид давності передбачена у ст. 80 КК, і нею, насамперед, повинен керуватися суд при звільненні неповнолітніх від покарання, а вже потім враховувати особливості, зазначені у ч. 3 ст. 106 КК.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання неповнолітніх передбачене у ст. 107 КК. Особливістю такого звільнення є те, що його підставою має бути виправлення засудженого, доведене сумлінною поведінкою і ставленням до праці та навчання (ч. 2 ст. 107 КК).

Якщо проаналізувати ст. 107 КК, можна дійти важливого висновку: вона не містить заборони на умовно-дострокове звільнення неповнолітніх незалежно від тяжкості злочину і навіть наявності рецидиву.

Погашення і зняття судимості з неповнолітніх відбувається на підставі ст. 88-91 КК, але з урахуванням особливостей, передбачених у ст. 108 КК, які стосуються тривалості строків погашення судимості та умов дострокового зняття судимості.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ОСНОВИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА.

Глава 1. Держава: виникнення, поняття, ознаки, сутність.

- 1.1. Наукові теорії виникнення держави.
- 1.2. Поняття й ознаки держави.
- 1.3. Етапи формування української державності.

Глава 2. Форма, механізм і функції держави.

- 2.1. Поняття і класифікація функцій держави.
- 2.2. Форми здійснення функцій держави.
- 2.3. Форма державного правління.
- 2.4. Форма державного устрою.
- 2.5. Форма державного політичного режиму.

Глава 3. Поняття і ознаки права.

- 3.1. Поняття і сутність наукових підходів до праворозуміння.
- 3.2. Право у суб'єктивному й об'єктивному розумінні.

Ознаки права.

- 3.3. Правові та інші соціальні норми.

Глава 4. Норми права.

- 4.1. Поняття норм права, їх місце і роль у регулюванні суспільних відносин.

- 4.2. Структура норм права.

Глава 5. Система права.

- 5.1. Поняття системи права і її основні ознаки.
- 5.2. Елементи структури системи права
- 5.3. Критерії (підстави) розподілу юридичних норм по галузях права.

- 5.4. Система права і система законодавства.

- 5.5. Питання, які визначаються (встановлюються) виключно законами України.

- 5.6. Систематизація законодавства.

Глава 6. Правова держава.

6.1. Історичні передумови виникнення концепції правової держави.

6.2. Поняття та основні ознаки правової держави.

6.3. Принципи правової держави.

6.4. Головні напрями формування правової держави в Україні.

Глава 7. Правопорушення і юридична відповідальність.

7.1. Правопорушення: поняття, види, склад.

7.2. Причини правопорушень.

7.3. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, види.

7.4. Підстави та мета юридичної відповідальності.

РОЗДІЛ II. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Глава 1. Конституційне право України – провідна галузь права

1.1. Поняття та джерела конституційного права України.

1.2. Конституція України – Основний Закон суспільства та держави.

1.3. Засади конституційного ладу України.

Глава 2. Конституційно-правовий статус людини та громадянина в Україні

2.1. Громадянство України.

2.2. Конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні.

2.3. Конституційні обов'язки людини та громадянина в Україні.

Глава 3. Інститути безпосередньої демократії в Україні

3.1. Поняття та форми здійснення народного суверенітету.

3.2. Конституційно-правове регулювання виборів в Україні.

3.3. Конституційно-правове регулювання референдумів в Україні.

Глава 4. Органи державної влади та місцевого самоврядування в Україні

4.1. Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади.

4.2. Конституційно-правовий статус Президента України.

4.3. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади в Україні.

4.4. Судова влада в Україні.

4.5. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні.

РОЗДІЛ III. ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Глава 1. Цивільне законодавство.

1.1. Загальна характеристика Цивільного кодексу України

1.2. Відносини, що регулюються цивільним правом.

1.3. Учасники цивільних відносин.

1.4. Поняття юридичної особи.

1.5. Поняття і загальна характеристика цивільної правоздатності та цивільної дієздатності.

1.6. Майнові права громадян і юридичних осіб.

1.7. Право власності та його конституційний захист.
(на рецензії)

1.8. Форми власності в Конституції України.

1.9. Особисті немайнові права громадян та їх захист.

1.10. Інтелектуальна власність.

1.11. Поняття цивільно-правової угоди і цивільно-правового договору.

1.12. Види цивільно-правових договорів.

- 1.13. Договір купівлі-продажу.
- 1.14. Договір майнового найму (оренди).
- 1.15. Договір позики.
- 1.16. Договір дарування.
- 1.17. Поняття спадщини. (на рецензії)
- 1.18. Спадкування за законом і за заповітом.
- 1.19. Право на обов'язкову частку спадщини.

Глава 2. Житлове законодавство (матеріали на рецензії).

- 2.1. Загальна характеристика Житлового кодексу України.
- 2.2. Право громадян на житло та форми його реалізації.
- 2.3. Договір найму житлового приміщення.
- 2.4. Правове регулювання приватизації державного житлового фонду.

Глава 3. Шлюбно-сімейне законодавство.

- 3.1. Загальна характеристика Сімейного кодексу України.
- 3.2. Поняття шлюбу, умови та порядок його укладення.
- 3.3. Підстави та порядок розірвання шлюбу.
- 3.4. Визнання шлюбу недійсним.
- 3.5. Майнові права подружжя.
- 3.6. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей..
- 3.7. Позбавлення батьківських прав.
- 3.8. Опіка, піклування.
- 3.9. Усиновлення.

Глава 4. Трудове законодавство.

- 4.1. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України.
- 4.2. Поняття, сторони та зміст трудового договору.
- 4.3. Трудові правовідносини.
- 4.4. Колективний договір.

4.5. Умови та порядок прийняття на роботу.

4.6. Порядок припинення трудового договору з ініціативи працівника.

4.7. Порядок припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.

4.8. Робочий час і його види.

4.9. Скорочений та неповний робочий час.

4.10. Поняття і види часу відпочинку.

4.11. Робочий час і час відпочинку неповнолітніх.

4.12. Трудова дисципліна.

4.13. Правила внутрішнього трудового розпорядку.

4.14. Види дисциплінарних стягнень.

4.15. Порядок накладення та зняття дисциплінарних стягнень.

4.16. Відповідальність за прогул.

4.17. Відповідальність за появу на роботі в нетверезому стані.

4.18. Матеріальна відповідальність працівників за шкоду, заподіяну з їхньої вини підприємству.

4.19. Порядок розгляду індивідуальних трудових спорів.

Глава 5. Законодавство про соціальний захист і охорону здоров'я.

5.1. Поняття соціального страхування та соціального забезпечення.

5.2. Види пенсій за законодавством України.

5.3. Види соціальної допомоги сім'ям із дітьми.

5.4. Юридичні гарантії права на охорону здоров'я.

Глава 6. Фінансове законодавство (матеріали на рецензії).

6.1. Поняття податку.

6.2. Податок із доходів фізичних осіб.

Глава 7. Законодавство про підприємницьку діяльність.

7.1. Поняття підприємницької діяльності

7.2. Основні організаційно-правові форми підприємницької діяльності

Глава 8. Екологічне законодавство.

8.1. Екологічні права й обов'язки громадян.

8.2. Права та обов'язки власників природних ресурсів і природокористувачів

8.3. Червона книга.

Глава 9. Земельне законодавство.

9.1. Право власності на землю.

9.2. Оренда землі.

9.3. Порядок вирішення земельних спорів.

Глава 10. Адміністративне законодавство (матеріали на рецензії).

10.1. Загальна характеристика кодексу України про адміністративні правопорушення.

10.2. Поняття адміністративного проступку.

10.3. Поняття адміністративної відповідальності.

10.4. Види адміністративних стягнень.

10.5. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.

Глава 11. Кримінальне законодавство (матеріали на рецензії).

11.1. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.

11.2. Поняття та ознаки злочину.

11.3. Стадії скоєння злочину.

11.4. Добровільна відмова від вчинення злочину.

11.5. Співучасть у вчиненні злочину.

11.6. Види співучасників злочину.

11.7. Види кримінальних покарань.

11.8. Поняття неосудності.

11.9. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.